

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
інфарматыкі і радыёэлектронікі»

Факультэт даўніверсітэцкай падрыхтоўкі і прафесійнай арыентацыі

Кафедра агульнаадукацыйных дысцыплін

А. А. Албут, Н. Я. Пятрова

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

У трох частках

Частка 1

АГУЛЬНЫЯ ЗВЕСТКІ ПРА МОВУ

Рэкамендавана вучэбна-метадычным аб'яднаннем па гуманітарнай адукацыі ў якасці вучэбна-метадычнага дапаможніка для студэнтаў тэхнічных спецыяльнасцей устаноў вышэйшай адукацыі

Мінск БДУІР 2023

УДК 811.161.3(076)
ББК 81.2(4Бел)я73
А45

Рэцэнзенты:

кафедра беларускай і рускай моў
установы адукацыі «Беларускі дзяржаўны аграрны тэхнічны ўніверсітэт»
(пракол № 14 ад 24.06.2022);

дэкан філалагічнага факультэта
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
кандыдат філалагічных навук, дацэнт С. А. Важнік

Албут, А. А.

А45

Беларуская мова (прафесійная лексіка): вучэб.-метад. дапаможнік.
У 3 ч. Ч. 1 : Агульныя звесткі пра мову / А. А. Албут, Н. Я. Пятрова. –
Мінск : БДУІР, 2023. – 138 с.
ISBN 978-985-543-717-9 (ч. 1).

Выданне змяшчае разнастайныя тэарэтычныя матэрыялы, а таксама сістэму
практычных заданняў і тэстаў па вучэбнай дысцыпліне «Беларуская мова
(прафесійная лексіка)».

УДК 811.161.3(076)
ББК 81.2(4Бел)я73

ISBN 978-985-543-717-9 (ч. 1)
ISBN 978-985-543-727-8

© Албут А. А., Пятрова Н. Я., 2023
© УА «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
інфарматыкі і радыёэлектронікі», 2023

ЗМЕСТ

Тэма 1. Беларуская мова як частка нацыянальнай культуры (Н. Я. Пятрова)	4
Тэма 2. Сістэмная арганізацыя беларускай мовы (А. А. Албут)	22
Тэма 3. Беларуская мова сярод іншых моў (Н. Я. Пятрова).....	37
Тэма 4. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (Н. Я. Пятрова)	55
Тэма 5. Моўная сітуацыя ў Рэспубліцы Беларусь (Н. Я. Пятрова)	77
Тэма 6. Нормы беларускай літаратурнай мовы (А. А. Албут).....	100
Індывідуальная практычная работа (Н. Я. Пятрова).....	121
Спіс выкарыстаных крыніц	131

Тэма 1. Беларуская мова як частка нацыянальнай культуры

Паходжанне мовы¹

Мова – складаная знакавая сістэма, створаная натуральна або штучна, найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Без паняцця мовы немагчыма даць азначэнне чалавеку. На Зямлі жыве мноства жывых істот, але толькі чалавек здольны валодаць членападзельнай мовай. Менавіта гэта і з’яўляецца галоўнай дыферэнцыяльнай прыкметай *Homo loquens* – чалавека, які гаворыць. Разам з тым, мова не толькі адрознівае чалавека ад іншых жывых істот, але і аб’ядноўвае ўсіх людзей у адзіны чалавечы род.

Пытанне паходжання мовы з’яўляецца гіпатэтычным і да нашага часу не вырашана навукай, паколькі мова на пачатку свайго развіцця доўгі час існавала толькі ў вуснай форме, і няма дакладна зафіксаваных фактаў пра тое, пры якіх умовах чалавечая мова сфарміравалася. Яшчэ ў старажытнасці з’явілася **логасная** (ад грэч. *logos* – слова, паняцце, розум) гіпотэза паходжання мовы, якая заснавана на рэлігійных прадстаўленнях людзей. Лічылася, што мова была падарана чалавеку вышэйшымі духоўнымі сіламі.

Логасная гіпотэза існуе ў некалькіх разнавіднасцях: ведычнай, біблейскай і канфуцыянскай. Так, паводле Бібліі, мова (Слова) існавала яшчэ да з’яўлення чалавека, а яе носьбітам з’яўляўся Бог: *«У пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Бог. Яно было спачатку ў Бога. Усё праз Яго пачало быць, і без Яго нічога не пачало быць, што пачало быць»* (Евангелле ад Іаана, 1 ст.). Бог стварыў чалавека і адкрыў яму дар мовы, якую ён выкарыстаў для наймення навакольных рэчаў.

Падобныя па сутнасці тлумачэнні ёсць і ў індыйскіх Ведах, і ў канфуцыянстве. Напрыклад, паводле старажытных Ведаў, Бог стварыў імёны іншых багоў, якія яму падпарадкоўваліся. Найменні рэчам надавалі людзі пры дапамозе бога красамоўства і паэзіі. У старажытнакітайскай філасофіі вышэйшай духоўнай сілай, стваральнікам мовы з’яўляецца Дао.

Логасная гіпотэза зрабіла вялікі ўплыў на філасофскую і філалагічную думку старажытнасці. Напрыклад, такія высновы на прыроду мовы можна знайсці ў старажытнагрэчаскага філосафа Платона (IV ст. да н.э.), у візантыйскага багаслова Рыгора Ніскага (IV ст. н.э.), у каталіцкага архіепіскапа Ансельма Кентэрберыйскага (XI ст.), у класіка нямецкай філасофіі Готхальда Лесінга (XVIII ст.) і інш.

З часоў Старажытнай Грэцыі бярэ пачатак **гукапераймальняя** (**анаматапаэтычная**) гіпотэза паходжання мовы, паводле якой першыя словы з’явіліся на аснове імітацыі чалавекам натуральных гукаў наваколля. Напрыклад, пераймаліся гукі жывёл, птушак, вады, ветру, маланкі і інш. Лічыцца, што такое з’яўленне першых слоў даволі верагоднае, паколькі ў кожнай мове ёсць пэўная колькасць слоў, што заснавана на гукаперайманнях.

¹ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны кнігі [11; 13; 23].

Так, у сучаснай беларускай мове функцыянуюць словы тыпу *кукаваць, гагатаць, гаўкаць, квакаць, капаць, грымець* і інш. Разам з тым, такіх слоў у мовах нямнога. Акрамя гэтага, было выказана меркаванне, што здольнасць да гукапераймання была, магчыма, недасягальнай для першабытнага чалавека, у якога маўленчы апарат яшчэ не атрымаў неабходнага развіцця. Таму гэтая гіпотэза не мае пашырэння ў навуцы.

Таксама з часоў Старажытнай Грэцыі вядома **выклічнікавая** гіпотэза, паводле якой першыя словы з'явіліся на аснове імітыцыі натуральных гукаў самога чалавека, так званых інстынктыўных гукавых комплексаў. Па-першае, чалавек мае магчымасць адвольна вымаўляць такія гукі, як кашаль, чыханне, сапенне, хрып і інш. На аснове імітацыі гэтых гукаў маглі з'явіцца і адпаведныя словы. Па-другое, ад чалавека можна пачуць адвольныя гукі, якія суправаджаюць эмацыянальныя пачуцці болю, радасці, гневу і іншыя чалавечыя душэўныя станы. Таму прыхільнікі гіпотэзы лічаць, што словы тыпу *ах, ой, ай, гэі* і г. д. маглі з'явіцца ў мове спачатку. Ад такіх выклічнікаў пазней утварыліся вядомыя сучаснай беларускай мове словы тыпу *ахаць, войкаць, фукаць* і інш. Існавала таксама меркаванне, што мова ўзнікла з дзіцячага лепятання, і першымі былі такія словы, як *баба, мама* і інш., якія проста вымавіць.

У XVIII ст. у Еўропе распаўсюджваецца гіпотэза **грамадскай дамоўленасці**. Асноўны прадстаўнік гэтага напрамку – вядомы французскі і швейцарскі філосаф Жан-Жак Русо. Ён лічыў, што на пачатку свайго існавання чалавек жыве ў калектыве, грамадстве, але не меў фізіялагічных магчымасцей да свядомага спараджэння гукаў. Тады, верагодна, старажытны чалавек наладжваў зносіны пры дапамозе жэстаў. Разам з тым, такі сродак зносін даволі недасканалы. З часам далейшая замена жэстаў на гукі, з якіх пасля з'явіліся першыя словы, патрабавала калектыўнай дамоўленасці ад людзей, напрыклад, каб увесці ва ўжытак новыя словы ці калектыўна дамовіцца аб іх значэнні.

З гіпотэзай грамадскай дамоўленасці звязана і гіпотэза **працоўных выкрыкаў**. Асноўны прадстаўнік – знакаміты нямецкі філосаф Людвіг Нуарэ (XIX ст.). Ён лічыў, што мова ўзнікла ў час калектыўнай працы людзей, якія дапамагалі сабе выкрыкамі пры яе выкананні, і гэтыя працоўныя выкрыкі і ляглі ў аснову мовы людзей. Даволі блізкая да яе **працоўная (сацыяльная)** гіпотэза паходжання мовы, якую сфармуляваў у XIX ст. нямецкі філосаф Фрыдрых Энгельс у сваёй кнізе «Роля працы ў працэсе пераўтварэння малпы ў чалавека» (1876 год). У адпаведнасці з працоўнай (сацыяльнай) гіпотэзай, асноўны фактар з'яўлення мовы – сумесная дзейнасць людзей, у час якой пастаянна ўзнікалі сітуацыі, якія патрабавалі зносін. Пры дапамозе жэстаў і гукаў старажытнаму чалавеку не заўсёды ўдавалася паспяхова перадаць неабходную інфармацыю сваім супляменнікам. Лічыцца, што пад уплывам сумеснай працоўнай дзейнасці адначасова ўдасканальвалася мысленне. У выніку развіцця грамадства, ускладнення прылад працы і паступовага развіцця

мыслення, з'явілася неабходнасць у больш зручным сродку зносін, якім і стала мова.

Функцыі мовы²

На працягу ўсяго свайго існавання чалавек жыве ў мове: выказвае свае думкі, выражае пачуцці, абменьваецца інфармацыяй, наладжвае кантакты з іншымі людзьмі, краінамі. Вучоныя падлічылі, што прыкладна 80 % свайго жыцця чалавек звязаны з мовай: 19 гадзін за суткі ён размаўляе, слухае, піша, чытае, разважае, мысліць. Пры дапамозе мовы чалавек усведамляе навакольнае асяроддзе, зберагае і перадае будучаму пакаленню свае веды і практычны вопыт. Мова – гэта не толькі сістэма знакаў, але і найважнейшы інструмент чалавечай дзейнасці, у выніку якой яна выконвае разнастайныя функцыі.

Паколькі мова – найважнейшы сродак чалавечых зносін, то асноўная функцыя мовы – **камунікатыўная** (ад лац. *communication* – зносіны, сувязь), якая ажыццяўляецца праз структуру і змест камунікатыўных адзінак мовы (сказаў, тэкстаў), што забяспечвае магчымасць людзям абменьвацца інфармацыяй.

З камунікатыўнай функцыяй мовы цесна звязана **рэгулятыўная**. Яна дапамагае наладзіць адносіны паміж людзьмі, уплываць на адрасата, пабуджаць людзей да пэўных дзеянняў, што забяспечваецца разнастайнымі лексічнымі і марфалагічнымі сродкамі (напрыклад, дзясловамі загаднага ладу), а таксама інтанацыяй і парадкам слоў у сказе. Дзякуючы мове, у жыцці чалавека існуюць разнастайныя правілы, законы, якія і дапамагаць рэгуляваць паводзіны чалавека ў грамадстве. Блізкая да рэгулятыўнай **фатычная** функцыя (ад лац. *fatum* – выраз) дае магчымасць устанавіць кантакт з суразмоўцам з мэтай зрабіць камунікатыўныя адносіны эфектыўнымі і выніковымі, наладзіць адэкватныя зносіны паміж людзьмі.

У адпаведнасці з **пазнавальнай**, ці **кагнітыўнай** (ад лац. *cognition* – пазнанне, веды), функцыяй, мова з'яўляецца інструментам пазнання, забяспечвае чалавеку магчымасць думаць і пазнаваць свет, рабіць навуковыя адкрыцці і вынаходствы, захоўваць інфармацыю і перадаваць яе іншым людзям. Часам гэтая функцыя называецца таксама **інфарматыўнай**.

Намінатыўная (ад лац. *nomination* – называнне) функцыя праяўляецца ў здольнасці мовы даваць назвы прадметам і з'явам навакольнай рэчаіснасці. Гэта функцыя наймення: усё, што чалавек пазнае, вынаходзіць, неабходна назваць, даць імя.

Акумулятыўная функцыя (ад лац. *accumulation* – наапаўненне) звязана з найважнейшым прызначэннем мовы – збіраць наапаўненыя веды, вопыт народа ў розных галінах навукі, культуры і тэхнікі для перадачы наступным пакаленням. Нават мёртвыя мовы захоўваюць важную інфармацыю мінулых стагоддзяў.

² У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны кнігі [11; 13].

Згодна з **эмацыянальнай (эматыўнай)** функцыяй (ад лац. *emotion* – пачуццё) праз мову (словы, выразы) чалавек можа не толькі перадаваць інфармацыю, але і выказваць адносіны да яе зместу, выражаць свае эмоцыі і пачуцці, перажыванні, сцвярджаць сябе як асобу. Па мове чалавека можна здагадацца пра яго настрой, асобныя рысы характару, тэмперамент.

Эстэтычная функцыя раскрывае здольнасць мовы ўздзейнічаць на пачуцці чалавека, дазваляе паказаць мілагучнасць маўлення, непаўторнасць мовы, яе багацце і прыгажосць. Рэалізуецца праз творы мастацкай літаратуры (паэзію і прозу) з дапамогай вобразных сродкаў мовы (тропаў) – эпітэтаў, метафар, параўнанняў і інш., а таксама фразеалагізмаў, гукапісу (паўтарэнне аднолькавых або падобных зычных ці галосных гукаў) і іншых сродкаў.

Этнічная функцыя (ад лац. *ethnos* – народ, народнасць) заснавана на тым, што мова з’яўляецца сімвалам нацыі, захавальніцай яе культуры, гісторыі, традыцый, менталітэту, раскрывае культурна-духоўную самабытнасць народа, з’яўляецца фактарам еднасці этнасу, адрознівае народы паміж сабой.

Суадносіны мовы і культуры. Беларуская нацыянальная мова і духоўная культура народа³

Мова звязана з усімі сферамі чалавечай дзейнасці: ад матэрыяльнага да духоўнага жыцця грамадства. Як унікальная з’ява, яна дапамагае людзям захаваць здабыткі чалавечай гісторыі, навукі і культуры. Без мовы не можа існаваць грамадства, як і сама мова не можа быць без грамадства.

Мова – гэта найважнейшы элемент культурнай спадчыны народа, спосаб існавання і захавання культуры ў цэлым. Кожная мова мае як універсальныя, так і спецыфічныя нацыянальныя рысы. Менавіта нацыянальная спецыфіка і выяўляецца ў асаблівасцях культуры кожнага народа, яго побыту, менталітэту, іншых нацыянальных рысах. Так, нягледзячы на тое, што беларуская, руская і ўкраінская мовы з’яўляюцца блізкароднаснымі, у іх мноства чаго называецца па-свойму, адметна, напрыклад, руск. *покладистость* – укр. *поступливість* – бел. *памяркоўнасць*; руск. *колыбельная* – укр. *колыскава*, бел. – *калыханка*; руск. *целесообразно* – укр. *доцільно* – бел. *мэтазгодна*; руск. *молния* – укр. *бліскавка*, бел. – *маланка* і інш.

Мова адлюстроўвае ўмовы жыцця кожнага народа, спецыфіку геаграфіі, клімату, тэрытарыяльнага ландшафту краіны, асаблівасці расліннага і жывёльнага свету. Найперш гэта можна ўбачыць у назвах беларускіх населеных пунктаў. На карце Беларусі ўсе найменні невыпадковыя. Так, наша краіна мае многа рэк, азёр, балот, палёў і лясоў, таму натуральна, што беларускія населеныя пункты маюць такія назвы, як *Азярышча*, *Балотнікі*, *Вялікі Лес*, *Забалаць*, *Залессе*, *Лугавая*, *Рэчыца* і інш. Раней заліўныя лугі, нізкія часткі поймы

³ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны кнігі [4; 11; 13].

называлі *балонню*, адсюль і назва вёсак *Блонь* Барысаўскага і Пухавіцкага раёнаў. І такіх прыкладаў шмат.

Часам беларускія тапонімы адлюстроўваюць пашыраныя для нашай краіны віды заняткаў, напрыклад, *Бортнікі, Борці, Бондары, Каўшары, Ліштваны* і інш. Зразумела, што ў вёсках *Бортнікі, Борці* жылі *бортнікі* (пчаляры), у вёсцы *Каўшары* – майстры па вырабу *каўшоў*, у населеным пункце *Бондары* – майстры-*бондары*, якія выраблялі бочкі і г. д.

Цікава, што ў сучаснай беларускай мове налічваецца больш за 20 назваў балота: *бездань, багна, багнішча, дрыгва, дрыгвянік, імишара, твань* і інш. Разам з тым, у беларускай мове зафіксавана толькі адна назва такой жывёлы, як *вярблюд*, у той час як у арабскай мове даследчыкамі адзначаецца каля 5000 розных яго назваў. Сапраўды, тыя рэчы, якія адыгрываюць важную ролю ў культуры таго ці іншага народа, маюць больш разнастайных назваў у мове, чым аб'екты, якія рэдка сустракаюцца ў жыцці людзей.

У беларускай мове вылучаюцца так званыя словы-сімвалы, у якіх, акрамя асноўнага слоўнікавага значэння, акрэсліваецца выразная дадатковая інфармацыя, своеасаблівы нацыянальна-культурны кампанент значэння. Так, *бусел* для беларусаў – сімвал дамавітасці, вернасці (*Беларусь – Зямля пад белымі крыламі* (У. Караткевіч), *Бераг белых буслоў* (В. Ждановіч) і інш.). *Васілёк* для беларусаў – сімвал радзімы, духоўнасці (*І тчэ, забыўшыся, рука, заміж персідскага ўзору, цвяток радзімы васілька* (М. Багдановіч) і інш.). *Зубр* – сімвал магутнасці, пра што яшчэ ў XVI ст. напісаў М. Гусоўскі ў сваёй паэме «Песня пра зубра». Сапраўды, *зубра* можна ўбачыць паўсюль на Беларусі: фігуры жывёлы ўсталяваны на трасе М1 і каля Нацыянальнага аэрапорта Мінска, выявы пушчанскага волата змешчаны на гербах Гродзенскай і Брэсцкай абласцей, *зубр* з'яўляецца талісманам хакейнага клуба і інш. Сімвалам Беларусі можна назваць і *шытшыну* (*О Беларусь, мая шытшына* (У. Дубоўка)). *Вярба* (*вербалоз*) для нашага народа – сімвал тугі, журбы (*Пад вярбою я з журбою* (Р. Крушына)). Са словам *вярба* суадносяцца многія назвы населеных пунктаў на Беларусі, напрыклад, *Вербавічы, Вербаўцы, Вербкі, Вербы, Паабверб'е* і інш.

Некаторыя вучоныя справядліва лічаць, што кожны этнас усведамляе наваколле праз прызму сваёй роднай мовы, бо, з'яўляючыся своеасаблівым кодам культуры, мова ў пэўнай ступені вызначае светапогляд і менталітэт, г. зн. псіхічную і нацыянальна-культурную адметнасць народа. Вядомы нямецкі вучоны В. фон Гумбальт сцвярджаў, што «ў кожнай мове закладзена самабытнае светаўспрыманне. Як асобны гук стаіць паміж прадметам і чалавекам, так і ўся мова ў цэлым выступае паміж чалавекам і прыродай».

Спецыфіка мовы як форма нацыянальнай культуры звязана з паняццем **ідыяматычнасці**. Ідыяматычнасць – наяўнасць у маўленні ўстойлівых зваротаў (ці ідыём) рознага тыпу, значэнне якіх не вычэрпваецца значэннямі слоў, што ўваходзяць у такі зварот [41, с. 135]. А. А. Рэфармацкі справядліва адзначыў, што «ідыяматычнасць уласціва і лексіцы, і граматыцы, уласціва яна і

фанетыцы, і менавіта яна і забяспечвае нацыянальную самабытнасць кожнай мовы» [79, с. 510].

У сістэмна-моўным аспекце ёсць падставы размяжоўваць наступныя віды «ідыямам»:

– фанетычныя (сістэмная артыкуляцыя, гукапіс, гукавыя жэсты, гукаперайманні і інш.);

– словаўтваральныя (абрэвіатуры, словаўтваральныя рады, гнёзды і інш.);

– марфалагічныя (граматычныя катэгорыі, рознаскланяльныя адзінкі і інш.);

– сінтаксічныя (пэўныя мадэлі словазлучэнняў і сказаў, устойлівыя параўнанні, прымаўкі, звароткі і інш.);

– лексічныя (ідыёмы, прэцэдэнтныя імёны і лексемы-назвы, этнаграфізмы, народная этымалогія і інш.);

– семантычныя (фрэймы, перыфразы, формулы ветлівасці і г. д.) [61, с. 164].

Кожнае слова ў кожнай мове ў вызначаны момант свайго развіцця ўваходзіць у абмежаваную колькасць больш ці менш устойлівых спалучэнняў слоў, і ў кожнай мове ў вызначаны момант знаходзіцца абмежаваная колькасць спалучэнняў. Агульная лічба гэтых застылых ці ўстойлівых спалучэнняў для кожнай мовы адносна невялікая. У той жа час любая фраза, вымаўленая ці ўзятая з любога тэксту, поўнасю з іх складаецца [42, с. 144].

Адметныя рысы мовы таго ці іншага народа выразна адлюстроўваюцца найперш на лексічным і семантычным узроўнях. Так, ідыяматыка беларускай мовы выразна праяўляецца ў фразеалагізмах, прыказках і прымаўках, на якія вельмі багаты беларускі народ. Акрамя гэтага, нацыянальная спецыфіка беларускай мовы прасочваецца ў разнастайных формах маўленчага этыкету, афарызмах, перыфразях і да т. п.

Беларускі нацыянальны характар уключае такія якасці, як гасціннасць, добразычлівасць, душэўная шчодрасць, таму ў нашай мове вялікая колькасць выслоўяў для выражэння пажаданняў, зычанняў: *Спажывайце на здароўе! Вялікі расці! Добра гадуйся! Будзь багаты, як зямля! Каб быў здаровы, як дуб скарбовы! Каб на тым і стала! На доўгі век, на добрае здароўе! Каб пілося, елася і яшчэ хацелася! Вам шчасце-долю і хлеба ўволю! Каб ты здаровы знасіў і на другое зарабіў! Гладкай дарогі! Будзь здаровы на ўвесь год, як калядны лёд! Каб у дамочку, у садочку, у хлявочку, у полечку ўсё радзіла і пладзіла! Бадай цябе ліха мінула! Каб вам смачна спалася, спрытна ўставалася, лёгка хадзілася! Каб нашыя дзяды не ведалі бяды, каб нашыя ўнукі не ведалі мукі!* і інш.

Нацыянальная адметнасць беларускай мовы актыўна праяўляецца ў фразеалогіі. Так, рускі *за копейку удавится*, а беларус *за рубель жабу ў Вільню пагоніць*; у беларусаў *многа* – гэта *сабакі не ліжуць*, у рускіх – *куры не клюют*; пра абсалютна аднолькавых, калі адзін не лепшы за другога, у нас скажуць *абое рабое*, у рускіх – *два сапога пара*; у інданезійцаў з *недарэк смяюцца кракадзілы*, а ў беларусаў – *куры*. Старажытныя рымляне пра непатрэбную працу казалі *in silvat ligna ferre* (*насіць дровы ў лес*). У беларусаў на гэты выпадак ёсць прыказка *ў крыніцу ваду не носяць*, у рускіх – *ехать в Тулу со своим самоваром*,

у французаў – *poter de l'eau a la mer* ('насіць ваду ў мора'); у англічан – *to carry coals to Newcastle* («цягаць вугаль у Ньюкасл»), а ў немцаў – *man braucht nicht Eulen nach Athem zu tragen* («не трэба насіць соў у Афіны»).

Узгадаем знакамітыя беларускія прыказкі і прымаўкі: *які музыка, такое гранне; добры чалавек і сабакі дражніць не будзе; няма смачнейшай вадзіцы, як з роднай крыніцы; роднаму зямелька, як зморанаму пасцелька; чым за морам віно піць, лепш у Нёмане вадзіцу; не мела баба клопату, купіла парася; мужык дзяржыць адзін вугал у хаце, а жонка – тры; па гнязду відаць, якая птушка; языком у Вільні, а галавою – за печчу; як зяць у хату – цешча за яечню; адна пчала мёду не наносіць; жыць – не мех шыць; вялікага дуба з малым карэннем не бывае; не тады сабак карміць, як на ўловы ехаць і інш. Беларускія прыказкі і прымаўкі дакладна адлюстроўваюць рысы характару беларусаў, іх светапогляд, гістарычныя падзеі краіны, іншыя адметнасці культуры беларускага этнасу. Менавіта прыказкі і прымаўкі ўдзельнічаюць у фарміраванні нацыянальных каштоўнасцей.*

Апрача ўсіх вышэйпералічаных моўных з'яў, што ўваходзяць у ідыяматыку беларускай мовы, асаблівае месца займаюць і аўтарскія выслоўі. Яны належаць адначасова і сістэме мовы, і сістэме культуры. Найбагацейшай крыніцай нацыянальнай спецыфікі беларусаў з'яўляюцца выслоўі Якуба Коласа, Янкі Купалы, Петруся Броўкі, Максіма Танка, Івана Мележа, Рыгора Барадуліна, Пімена Панчанкі, Кандрата Крапівы, Івана Шамякіна, Міхася Лынькова і іншых майстроў беларускага слова, напрыклад: *Лягчэй таму знайсці шлях да людскога гора, хто меў сваё ў жыцці* (М. Лынькоў); *Жарт найлепшым чынам прымірае людзей* (І. Шамякін); *Беларусу і ў Парыжы сняцца белізна бяроз і сосен медзь* (П. Панчанка); *І буслы не ўсе дамоў вяртаюцца з афрыканскіх сонечных краёў* (Л. Геніюш); *Верым, што лепшая частка жыцця – тая, якую пражыць мы збіраемся* (Р. Барадулін); *Найлепшая з нашых дарог – дарога дадому* (П. Панчанка); *Родная мова, хоць бедная мова, мілей найбагатшай чужой!* (Я. Купала); *І гор няма ў нас ніякіх – ды людзі ёсць – вышэй ад гор!* (П. Броўка) і інш.

Такім чынам, у беларускай мове адлюстроўваюцца адметнасці жыцця і культуры яе носбітаў, асаблівасці менталітэту, мыслення, светапогляду беларускага народа. У моўных адзінках, у словах-сімвалах мова зберагае гістарычную памяць народа, захоўвае яго гісторыю і духоўныя здабыткі. Фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, выслоўі і іншыя моўныя сродкі трапна ілюструюць асаблівасці быту беларусаў, геаграфічнае становішча краіны, яе гісторыю, традыцыі і культуру беларускага народа.

Пытанні для самакантролю

1. Што такое мова?
2. Чаму, на вашу думку, членападзельная мова з'яўляецца дыферэнцыяльнай адзнакай чалавека?

3. У чым выяўляецца грамадская прырода мовы?
4. Чаму тлумачэнні паходжання мовы маюць гіпатэтычны характар?
5. Назавіце вядомыя вам гіпотэзы паходжання мовы.
6. Якія гіпотэзы паходжання мовы існуюць з часоў старажытнасці?
7. Якія гіпотэзы, на вашу думку, тлумачаць паходжанне мовы не ў цэлым, а вызначаюць толькі магчымы шлях з'яўлення першых слоў?
8. Якая гіпотэза паходжання мовы вам здаецца найбольш верагоднай і чаму?
9. Пералічыце асноўныя функцыі мовы.
10. Якія дзве функцыі мовы з'яўляюцца самымі галоўнымі і чаму?
11. У чым вызначаецца сутнасць намінатыўнай функцыі мовы?
12. Раствлумачце сутнасць акумулятыўнай функцыі мовы. Вызначце сувязь акумулятыўнай функцыі з этнічнай.
13. Якая функцыя мовы рэалізуецца праз творы мастацкай літаратуры?
14. Якім чынам у мове адлюстроўваецца культура народа?
15. Якія беларускія словы маюць сімвалічнае значэнне і набываюць нацыянальна-культурную спецыфіку?
16. Якія асаблівасці беларускага менталітэту выяўляюцца ў формулах маўленчага этыкету беларусаў?
17. Як вы разумееце паняцце ідыяматычнасці?
18. Ці згодны вы з тым, што ідыяматыка вызначаецца толькі на лексічным узроўні?
19. Якія сродкі беларускай мовы ўдзельнічаюць у фарміраванні беларускіх каштоўнасцей?
20. Якія знакамітыя выслоўі беларускіх аўтараў вы ведаеце? У чым асноўная вартасць такіх выказванняў?

Практычныя заданні

Заданне 1. Прачытайце выказванні пра мову. Вызначце, пра якія функцыі мовы ідзе гаворка ў кожным з іх. Знайдзіце і запішыце 3–5 выказванняў пра мову іншых аўтараў.

А. Без мовы не можа быць народа. Калі памірае мова, памірае народ, сыходзіць з гістарычнай сцэны. Добра ведаючы гэта, ад бязроднага нігілізму перасцерагаў Францішак Багушэвіч. «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі!» – пісаў ён у прадмове да сваёй кнігі.

Яшчэ больш энергічна такую самую думку выказваў ірландскі вучоны Дэві. «Кожны народ павінен зберагаць сваю мову больш, чым граніцы, бо мова – галоўная яго абарона, куды больш моцная, чымся ўсе яго цытадэлі», – сказаў ён (Я. Скрыган) [82].

Б. Ці ж ужо нам канечне толькі на чужой мове чытаць і пісаць можна? Яно добра, а нават і трэба знаць суседскую мову, але наперш трэба знаць сваю... Шмат было такіх народаў, што страцілі наперш мову сваю, так як той чалавек прад

скананнем, катораму мову займе, а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі! Пазнаюць людзей ці па гаворцы, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы (Ф. Багушэвіч) [6].

В. Бяследна нішто не мінае,
Гісторыю слова адродзіць.
Ты мост, па якім да мяне
Мінуўшчына ў госці прыходзіць
Мільгаюць старонкі твае –
І мы размаўляем з вякамі.
І продак да нас дастае
Радкамі, нібыта рукамі (П. Макаль) [54].

Г. Мова Скарыны і Буднага, мова Багдановіча і Купалы, Багушэвіча і Коласа, мова соцень геніяў, што яшчэ прыйдуць. Мова інтэлігентаў беларускіх, імя якіх – легіён. Мова настаўнікаў і паэтаў, вучоных і кампазітараў, але перш за ўсё мова дзесяці мільёнаў людзей па ўсім свеце – ад Уругвая да Далёкага Усходу і, галоўнае, на нашай беларускай зямлі.

Мова першай матчынай калыханкі і апошняга «бывай», мова старадаўніх архіваў і новых школ на Палессі, мова пажаўцельных статутаў і мова каханьня. Мова плятагонаў, сялян, акадэмікаў і шахцёраў на саляных капальнях. Мова, якая можа ўсё, можа сказаць словы невыказнай пяшчоты і можа ўдарыць так, што не ўстанеш. Гнуткі, пявучы, адвечна новы інструмент, без якога нельга ўявіць сабе сваё жыццё, як без хлеба, без якога радасць не ў радасць, каханне не ў каханне, бяседа не ў бяседу, сяброўства не ў сяброўства і нянавісьць не ў нянавісьць (У. Караткевіч) [36].

Д. Роднае слова – гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет. Пагэтану вам неабходна так старанна вывучаць сваю родную мову, ведаць і любіць лепшыя творы беларускай літаратуры. І перш за ўсё трэба ведаць свой народ, яго гісторыю, яго багатую вусную творчасць.

Шмат вуснай творчасці нашага народа сабрана і запісана этнографамі: легенды, казкі, песні, прыказкі. Але далёка не ўсё з народнай творчасці сабрана і запісана. Ды і цяжка гэта зрабіць, бо народ – вечны і нястомны творца. Жыццё не стаіць на адным месцы, падзеі змяняюцца падзеямі ў нашым няспынным руху наперад. І народ не можа не адклікнуцца на іх сваімі мыслямі і пачуццямі. Таму ўсе выдатнейшыя паэты і пісьменнікі, кампазітары, музыканты прыслухоўваліся і прыслухоўваюцца да творчасці народа, да яго песень, мелодый і выкарыстоўваюць іх у сваіх мастацкіх творах.

Успомніце геніяльнага рускага паэта Пушкіна, успомніце Крылова, Льва Талстога, геніяльнага ўкраінскага кабзара Тараса Шаўчэнку і нашага беларускага песняра-баяна Янку Купалу, а таксама вялікіх кампазітараў – Глінку, Чайкоўскага і другіх. Усе яны чула прыслухоўваліся да голасу свайго народа. Яны бралі ўсё лепшае, што стварыў народ за многавяковую гісторыю, і выкарыстоўвалі ў сваіх творах. Вось чаму іх творчасць так захапляе і палоніць нас сваім характарам, паўнакроўнасцю вобразаў і мастацкага слова.

Вось чаму і вам трэба любіць, ведаць і шанаваць мову свайго народа і ўмець дасканала валодаць ёю (Я. Колас) [40].

Е. Кажуць, мова мая аджывае
Век свой ціхі: ёй знікнуць пара.
Для мяне ж яна вечна жывая,
Як раса, як сляза, як зара.
Гэта ластавак шчабятанне,
Звон світалны палескіх крыніц,
Сінь чабору і барвы зарніц,
І буслінае клекатанне.
Калі ж хто загадае: «Не трэба!» –
Адрачэцца ад мовы народ, –
Папрашу я і сонца, і неба:
Мне не трэба ні славы, ні хлеба,
Асудзіце на безліч нягод (П. Панчанка) [67].

Заданне 2. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Карыстайцеся словамі для даведак. Вызначце, якія функцыі мовы адлюстроўваюцца ў кожным з тэкстаў.

А. Самая большая ценность народа – его язык, – язык, на котором он пишет, говорит, думает. Думает! Это надо понять досконально, во всей многозначности этого факта. Ведь это значит, что вся сознательная жизнь человека проходит через родной ему язык. Эмоции, ощущения только окрашивают то, что мы думаем, или подталкивают мысль в каком-то отношении, но мысли наши все формулируются языком. Вернейший способ узнать человека – его умственное развитие, его моральный облик, его характер – прислушаться к тому, как он говорит. Если мы замечаем манеру человека себя держать, его походку, его поведение, и по ним судим о человеке, иногда, впрочем, ошибочно, то язык человека – гораздо более точный показатель его человеческих качеств, его культуры (Д. Лихачёв) [48, с. 410].

Словы для даведак: ценность – каштоўнасць; досконально – дасканала; многозначность – шматзначнасць; сознательный – свядомы; ощущение – адчуванне; окрашивать – афарбоўваць; подталкивать – падштурхоўваць; умственный – разумовы; моральный облик – маральнае аблічча; замечать – заўважаць; поведение – паводзіны; показатель – паказчык; качество – якасць.

Б. По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности.

Истинная любовь к своей стране немислима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, – дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа (К. Паустовский) [69].

Словы для даведак: по отношению – па стаўленні, точно – дакладна, судить – меркаваць, гражданский – грамадзянскі, ценность – каштоўнасць, истинный – сапраўдны, немыслима – немагчыма, равнодушный – абьякавы, вредоносен – шкодны, безразличие – абьякавасць.

В. В слове заключена невидимая связь, которая передаётся через поколения. Духовный голос литературы, овеянный в слове, не стареет. Кажется, как столетний мёд, он набирает ещё большую силу. Претерпев многие искушения, мы возвращаемся к слову, как к своему прародителю. Работа со словом дисциплинирует чувства и дисциплинирует мышление. Я в своей работе чаще полагался на чувство, чем на мысль. Могу сослаться на Достоевского, который говорил, что мысль – это чувство. <...> Для меня критик, владеющий словом, уже человек, имеющий собственное мнение. А что может быть дороже, чем собственное мнение, в нашем ремесле? (По И. Залотусскому) [25].

Словы для даведак: невидимый – нябачны, овеянный – арэчаўлены, казаться – здавацца, претерпевать – перажываць, искушение – спакуса, возвращаться – вяртацца, прародитель – прабацька, мышление – мысленне, полагаться – спадзявацца, чувство – пачуцце, мысль – думка, ссылаться – спасылацца, собственный – уласны, мнение – погляд, ремесло – рамяство.

Г. Язык отражает для человека окружающий его мир, культуру, созданную человеком, хранит её для человека и передает её от человека к человеку, от родителей к детям. Язык – орудие познания, с помощью которого человек познаёт окружающий мир и культуру. Язык формирует человека, определяет его поведение, образ жизни, мировоззрение, менталитет, национальный характер, идеологию. Язык диктует свои законы, как строгий учитель, навязывая заложенные в нём идеи, представления, модели культурного восприятия и поведения.

Язык отражает мир и культуру и формирует носителей языка. Это положение открывает новые грани такого социально важного понятия, как национальность. Принадлежность к той или иной нации определяется в первую очередь родным языком и родной культурой, потому что именно язык и культура формируют личность и национальный характер (Э. В. Арешова) [3].

Словы для даведак: отражать – адлюстроўваць, окружающий мир – навакольнае асяроддзе, создать – стварыць, хранить – захоўваць, родители – бацькі, орудие – прылада, определять – вызначаць, поведение – паводзіны, образ жизни – лад жыцця, мировоззрение – светапогляд, заложенный – закладзены, представление – прадстаўленне, восприятие – успрымманне, носитель – носьбіт, положение – становішча, принадлежность – прыналежнасць, в первую очередь – у першую чаргу, именно – менавіта, личность – асоба.

Д. В речи проявляются морально-волевые качества личности. Оценивая разговор с человеком, можно всегда отмечать, говорил ли он уверенно, убеждённо или неуверенно. Скрыть отношение к высказываемому трудно даже

искусному оратору. Робость, почтительность, наглость, уважение, как и многие другие отношения и черты характера, раскрываются в содержании и эмоционально-интонационной окраске высказываний.

У человека тип высшей нервной деятельности может быть установлен с помощью выявления особенностей речевой деятельности. Быстрота произнесения слов и фраз (темп речи), плавность проговаривания предложений (ритм речи), относительная сила голоса в обычной ситуации общения, богатство речевых интонаций и эмоциональность речи – все эти показатели говорят о типологических особенностях личности [73, с. 52].

Словы для даведак: речь – маўленне, качество – якасць, личность – асоба, разговор – размова, отметить – адзначыць, уверенно – упэўнена, убеждённо – пераканана, скрыть – схаваць, отношение – адносіны, высказываемое – выказанае, искусный – майстэрскі, оратор – прамоўца, робость – нясмеласць, почтительность – пачцівасць, уважение – павага, наглость – нахабства, черта характера – рыса характару, содержание – змест, окраска – афарбоўка, высказывание – выказванне, с помощью – пры дапамозе, особенность – асаблівасць, речевая деятельность – маўленчая дзейнасць, быстрота – хуткасць, произнесение – вымаўленне, предложение – сказ, относительный – адносны, обычный – звычайны, общение – зносіны, богатство – багацце, речевой – маўленчы, показатель – паказчык.

Заданне 3. Раствлумачце сэнс наступных прыказак і прымавак:

1. Кая ў лейцах утрымаеш, а сказанага не вернеш.
2. Гаворыць з раніцы да вечара, толькі слухаць няма чаго.
3. З іншымі трэба казаць менш, а з сабою – больш.
4. Заўсёды памятай: словам можна параніць.
5. Што напісана пяром, не выйме і сякера.
6. Усяму пачатак – родная мова.
7. Мал язык, а ўсім целама валодае.
8. Родная мова – крыніца натхнення.

Заданне 4. Прачытайце беларускія выразы маўленчага этыкету. Знайдзіце прывітанні, развітанні, пажаданні-зычэнні, словы-падзякі, прабачэнні, просьбы. Якія нацыянальна-культурныя рысы беларусаў у іх адлюстроўваюцца? Падбярыце па некалькі беларускіх вітанняў, звязаных з пазначэннем часу сутак, на свята, у час знаёмства, у час працы, з пажаданнем здароўя.

Хай Вам лёс не здрадзіць! Спору ў працы! Выбачайце! Спажывайце на здароўе! Гады ў рады! Будзь багаты, як зямля! Вялікі расці! Зрабіце ласку! Як жывеш-гадуешся? Добра гадуйся! Каб быў здаровы, як дуб скарбовы! Каб на тым і стала! Як маешся (маецяся)? Жывём, хлеб жуём! На доўгі век, на добрае здароўе! Каб пілося, елася і яшчэ хацелася! Вам ічасце-долю і хлеба ўволю! Бывайце здаровы! Каб на тваім вяселлі паскакаць! Каб ты здаровы знасіў і на другое зарабіў! Даруйце, калі ласка! Гладкай дарогі! Дзякуй на добрым слове! Што чуваць? Пакуль! Будзь здаровы на ўвесь год, як калядны лёд! Калі ласка, просім! Бадай

цябе ліха мінула! Маё шанаванне! Памагай Бог! Вялікі расці, будзем за чуб трасці! Жывем, як тыя бульбіны: не цяпер з'ядуць, дык на вясну пасадзяць. Каб нашыя дзяды не ведалі бяды, каб нашыя ўнукі не ведалі мукі! Каб вам смачна спалася, скрытна ўставалася, лёгка хадзілася! Дай, божа, лепш смяцца, чым плацаць! Будзьце ласкавы! Колькі ў лесе пянькоў, каб столькі вам сынкоў!

Заданне 5. Зрабіце камплімент у наступных сітуацыях: пахваліце тактоўнасць суразмоўцы; адзначце добры густ сябра ў адзенні; ацаніце спагадлівасць суразмоўцы; зрабіце камплімент дзяўчыне або сябру наконт знешнасці.

Заданне 6. Прачытайце тэкст. Складзіце і запішыце: а) намінацьны план тэксту; б) тэзісны план тэксту.

Ветлівасць

Ветлівасць – моўна-этычная катэгорыя, якая выражаецца з дапамогай формул маўленчага этыкету і нямоўных сродкаў (мімікі, жэстаў, рухаў і інш.) і праяўляецца ў павазе, далікатнасці, прыязнасці, тактоўнасці, уважлівасці, цяпці, у выражэнні добразычлівасці, ласкавасці і цяпліні ў маўленчых зносінах, прызнанні значнасці чалавека ў грамадстве. Кожны з нас чуў: *Які харошы чалавек – заўсёды вітаецца, усміхаецца; Слаўная ў вас дачка – заўсёды вініуе мяне з Днём настаўніка.*

Прынцып ветлівасці – адзін з галоўных прынцыпаў маўленчага этыкету. Ветлівасць уключае такт, велікадушнасць, ухвалу, сціпласць, згоду, сімпатыю.

Такт прадугледжвае, што камунікатыўная мэта суразмоўцы можа быць прадметам абмеркавання толькі тады, калі яна экспліцытна (адкрыта) пазначана ім. У размове не варта закранаць тэм, звязаных з інтымным жыццём.

Велікадушнасць прадугледжвае адсутнасць дыскамфорту для суразмоўцаў. Напрыклад, просьба павінна быць сфармулявана такім чынам, каб не звязвала суразмоўцу абяцаннем або клятвай.

Ухвала выражаецца ў пазітыўнай ацэнцы іншых.

Сціпласць – непрыманне пахвалы на ўласны адрас, аб'ектыўная самаацэнка, якая з'яўляецца адной з умоў паспяховага разгортвання маўленчых зносінаў.

Згода, або неапазіцыйнасць, прадугледжвае адмаўленне ад канфліктнай сітуацыі для захавання прадмета ўзаемадзеяння.

Сімпатыя праяўляецца ў добразычлівасці і стварае спрыяльны фон для перспектыўнай прадметнай гутаркі.

Вербальнае выражэнне ветлівасці ў беларускім этыкеце адлюстроўваюць маўленчаэтыкетныя формулы *калі ласка, будзь ласкавы, майце ласку, зрабіце ласку, на ласку.*

Разам з прыметнікамі *ласкавы* яны выкарыстоўваюцца ў асноўных маўленчых сітуацыях, а гэта:

– пры звяртанні да адрасата, прыцягненні яго ўвагі: *Едзем прысадамі на шырокі трактат, ласкавы пане!* (З. Бядуля);

– пры выражэнні просьбы: *Толькі аддайце мне, калі ласка, пісьмо* (А. Макаёнак);

- пры запрашэнні: *Заходзьце, зрабіце ласку!* (М. Зарэцкі);
- пры падзяцы: *Рыбы прынёс пану начальніку. За ласку яго, што човен вярнулі* (І. Шамякін);
- пры просьбе аб выбачэнні: *Прабачце, Галіна Уладзіміраўна. Прабачце, калі ласка* (І. Шамякін);
- пры выказванні згоды, дазволу: *Можна ўвайсці? Калі ласка* (І. Шамякін);
- пры нязгодзе, адмаўленні: *З якой ласкі я адзін паеду?* (У. Караткевіч);
- пры папярэджанні: *Майце ласку заўтра рабіць гэта лепей* (У. Караткевіч);
- пры выказванні прапановы: *Можна, з ласкі сваёй купіце ў мяне маркі?* (Я. Купала).

У японскай і карэйскай мовах існуе лексіка-граматычная катэгорыя ветлівасці. У гэтых мовах шмат словаўтваральных, марфалагічных, лексічных сродкаў, з дапамогай якіх утвараюцца формы выражэння адносінаў гаворачага і да адрасата, і да аб’екта маўлення – ад урачыстага, афіцыйнага, нейтральнага да сяброўскага і фамільярнага. У беларускай, як і ў большасці моў свету, такога спецыяльнага граматычнага паказчыка няма, аднак ёсць шмат іншых спосабаў, каб выказаць ветлівасць [45, с. 22–24].

Заданне 7. Сфармулюйце і запішыце правілы маўлення для студэнтаў.

Заданне 8. Пракаменціруйце прычыны ўзнікнення наступных беларускіх геаграфічных назваў:

Азярышча, Балотавічы, Бараўляны, Біскупцы, Ваяводкі, Ганчары, Грамніцы, Дайліды, Дзякі, Дубянец, Знахары, Крывічы, Крыжоўка, Ксянзоўшчына, Курган, Ліпніца, Літоўка, Ляхавічы, Маскалёўка, Міснікі, Рэчыца, Татарынавічы, Халопенічы, Цыганоўка, Чэхаўцы, Ятвязь.

Заданне 9. Падрыхтуйце вусныя паведамленні па наступных тэмах:

1. Маўленчы этыкет як аснова агульнай культуры чалавека.
2. Беларускія прыказкі і прымаўкі – увасабленне народнай мудрасці.
3. Пра што могуць расказаць беларускія геаграфічныя назвы?

Заданне 10. Устанавіце адпаведнасць паміж слупкамі табліцы.

Назва функцыі мовы	Сутнасць функцыі
А. Пазнавальная	1. Здольнасць збіраць накопленыя веды, вопыт народа для перадачы наступным пакаленням
Б. Этнічная	2. Здольнасць мовы ўздзейнічаць на пачуцці чалавека
В. Камунікатыўная	3. Дапамагае наладзіць адносіны паміж людзьмі, уплываць на адрасата, пабуджаць людзей да дзеянняў
Г. Эстэтычная	4. Сродак зносін
Д. Намінатыўная	5. Магчымасць атрымліваць, перадаваць, назапашваць інфармацыю
	6. Сімвал нацыі
	7. Здольнасць мовы называць прадметы і з’явы наваколля

Падрыхтуйце выказванне пра функцыю мовы (на ваш выбар) па наступнай мадэлі: Мовазнаўцы вылучаюць наступныя функцыі мовы: Сярод іх мне найбольш цікава такая функцыя, як Яе сутнасць зводзіцца да

таго, што Я лічу, што гэтая функцыя ..., таму што На маю думку, менавіта гэтая функцыя

Заданне 11. Напішыце эсэ на тэму «Загавары, каб я цябе ўбачыў».

Тэставы кантроль

Варыянт 1

1. Якая з пералічаных функцый вызначае здольнасць мовы называць прадметы і з'явы навакольнай рэчаіснасці?

- А. Камунікатыўная.
- Б. Пазнавальная.
- В. Экспрэсіўная.
- Г. Фатычная.
- Д. Намінатыўная.

2. У чым заключаецца сутнасць фатычнай функцыі мовы?

- А. Захоўваць чалавечыя веды.
- Б. Вызначаць этнічныя адметнасці.
- В. Рэгуляваць паводзіны чалавека ў грамадстве, наладжваць кантакты.
- Г. Здольнасць мовы называць прадметы і з'явы наваколля.
- Д. Выражаць эмоцыі і пачуцці чалавека.

3. Што не з'яўляецца функцыяй мовы?

- А. Кампазіцыйная функцыя.
- Б. Камунікатыўная функцыя.
- В. Этнічная функцыя.
- Г. Фатычная функцыя.
- Д. Эстэтычная функцыя.

4. У чым заключаецца сутнасць акумулятыўнай функцыі мовы?

А. Здольнасць мовы ўздзейнічаць на пачуцці чалавека, дазваляе паказаць мілагучнасць беларускага маўлення, непаўторнасць мовы, яе багацце і прыгажосць.

Б. Мова дапамагае наладзіць адносіны паміж людзьмі, уплываць на адрасата, пабуджаць яго да адпаведнага дзеяння.

В. Мова дае магчымасць устанавіць кантакт з суразмоўцам з мэтай зрабіць камунікатыўныя адносіны эфектыўнымі і выніковымі, наладзіць кантакт паміж людзьмі.

Г. Збіраць накопленыя веды, вопыт народа ў розных галінах навукі, культуры і тэхнікі для перадачы наступным пакаленням.

Д. Мова забяспечвае чалавеку магчымасць думаць і пазнаваць свет, рабіць навуковыя адкрыцці.

5. Паводле якой гіпотэзы паходжання мовы першыя словы з'явіліся на аснове імітацыі чалавекам натуральных гукаў наваколля?

- А. Логасная.
- Б. Выклічнікавая.

В. Грамадскай дамоўленасці.

Г. Анаматапаэтычная.

Д. Працоўных выкрыкаў.

6. У чым заключаецца сутнасць логаснай гіпотэзы паходжання мовы?

А. Мова падорана чалавеку вышэйшымі духоўнымі сіламі.

Б. Першыя словы з'явіліся на аснове імітацыі чалавекам натуральных гукаў наваколля.

В. Мова ўзнікла ў час працы людзей, якія дапамагалі сабе выкрыкамі пры яе выкананні.

Г. Асноўны фактар з'яўлення мовы – сумесная дзейнасць людзей, у час якой пастаянна ўзнікалі сітуацыі, якія патрабавалі гукавых сігналаў.

Д. Першыя словы з'явіліся на аснове імітацыі чалавекам натуральных гукаў самога чалавека.

7. Што такое ідыяматычнасць?

А. Адзін з галоўных прынцыпаў маўленчага этыкету, які ўключае такт, велікадушнасць, ухвалу, сціпласць, згоду, сімпатыю.

Б. Здольнасць мовы даваць назвы прадметам і з'явам навакольнай рэчаіснасці.

В. Наяўнасць у маўленні ўстойлівых зваротаў (ці ідыём) рознага тыпу, значэнне якіх не вычэрпваецца значэннямі слоў, што ўваходзяць у такі зварот.

Г. Здольнасць мовы ўздзейнічаць на пачуцці чалавека, дазваляе паказаць мілагучнасць беларускага маўлення, непаўторнасць мовы, яе багацце і прыгажосць.

Д. Наяўнасць у мове формул маўленчага этыкету, якія адлюстроўваюць нацыянальныя рысы кожнага этнасу.

8. Што не ўваходзіць у склад лексічных і семантычных ідыямемаў:

А. Гукапіс.

Б. Этнаграфізмы.

В. Фрэймы.

Г. Перыфразы.

Д. Прэцэндэнтныя імёны.

9. У чым не можа яскрава праяўляцца нацыянальная спецыфіка беларускай мовы?

А. Прыказкі і прымаўкі.

Б. Афарызмы.

В. Фразеалагізмы.

Г. Невербальныя сродкі мовы.

Д. Формы маўленчага этыкету.

10. Якое слова не з'яўляецца беларускім сімвалам?

А. Зубр.

Б. Шыпшына.

В. Сакура.

Г. Васілёк.

Д. Бусел.

Варыянт 2

1. Якая з пералічаных функцый вызначае здольнасць мовы адлюстроўваць пачуцці чалавека, яго ўнутраны стан?

- А. Камунікатыўная.
- Б. Пазнавальная.
- В. Эматыўная.
- Г. Фатычная.
- Д. Намінатыўная.

2. У чым заключаецца сутнасць намінатыўнай функцыі мовы?

- А. Захоўваць чалавечыя веды.
- Б. Вызначаць этнічныя адметнасці.
- В. З'яўляцца найважнейшым сродкам чалавечых зносін.
- Г. Здольнасць мовы называць прадметы і з'явы наваколля.
- Д. Выражаць эмоцыі і пачуцці чалавека.

3. Што не з'яўляецца функцыяй мовы?

- А. Рэгулятыўная функцыя.
- Б. Акумулятыўная функцыя.
- В. Этнічная функцыя.
- Г. Адметнасная функцыя.
- Д. Эстэтычная функцыя.

4. У чым заключаецца сутнасць эстэтычнай функцыі мовы?

А. Гэта функцыя наймення прадметаў і з'яў рэчаіснасці: пазнае, адкрытае, знойдзенае неабходна назваць, даць яму імя. Найбольш выразна і актыўна гэтая функцыя праяўляецца ў слове як адзінцы мовы.

Б. Мова дапамагае наладзіць адносіны паміж людзьмі, уплываць на адрасата, пабуджаць яго да адпаведнага дзеяння.

В. Здольнасць мовы ўздзейнічаць на пачуцці чалавека, дазваляе паказаць мілагучнасць беларускага маўлення, непаўторнасць мовы, яе багацце і прыгажосць;

Г. Збіраць накопленыя веды, вопыт народа ў розных галінах навукі, культуры і тэхнікі для перадачы наступным пакаленням.

Д. Мова дае магчымасць устанавіць кантакт з суразмоўцам з мэтай зрабіць камунікатыўныя адносіны эфектыўнымі і выніковымі, наладзіць кантакт паміж людзьмі.

5. Паводле якой гіпотэзы паходжання мовы першыя словы з'явіліся на аснове імітацыі чалавекам натуральных гукаў самога чалавека:

- А. Логасная.
- Б. Выклічнікавая.
- В. Грамадскай дамоўленасці.
- Г. Анаматапаэтычная.
- Д. Працоўных выкрыкаў.

6. У чым заключаецца сутнасць выклічнавай гіпотэзы паходжання мовы?

- А. Мова падорана чалавеку вышэйшымі духоўнымі сіламі.
- Б. Першыя словы з'явіліся на аснове імітацыі чалавекам натуральных гукаў наваколля.
- В. Мова ўзнікла ў час працы людзей, якія дапамагалі сабе выкрыкамі пры яе выкананні.
- Г. Асноўны фактар з'яўлення мовы – сумесная дзейнасць людзей, у час якой пастаянна ўзнікалі сітуацыі, якія патрабавалі гукавых сігналаў.
- Д. Першыя словы з'явіліся на аснове імітацыі чалавекам натуральных гукаў самога чалавека.

7. Як называецца наяўнасць у маўленні ўстойлівых зваротаў (ці ідыём) рознага тыпу, значэнне якіх не вычэрпваецца значэннямі слоў, што ўваходзяць у такі зварот?

- А. Ідыяматычнасць.
- Б. Маўленчы этыкет.
- В. Устойлівасць.
- Г. Інтэрферэнцыя.
- Д. Семантыка.

8. Што не ўваходзіць у склад лексічных і семантычных ідыямемаў:

- А. Формулы ветлівасці.
- Б. Этнаграфізмы.
- В. Абрэвіятуры.
- Г. Перыфразы.
- Д. Народная этымалогія.

9. У чым не можа яскрава праяўляцца нацыянальная спецыфіка беларускай мовы?

- А. Словы-сімвалы.
- Б. Афарызмы.
- В. Невербальныя сродкі мовы.
- Г. Ідыёмы.
- Д. Формы маўленчага этыкету.

10. Якое слова не з'яўляецца беларускім сімвалам?

- А. Вярба.
- Б. Шыпшына.
- В. Бусел.
- Г. Васілёк.
- Д. Архідэя.

Тэма 2. Сістэмная арганізацыя беларускай мовы⁴

Мова і маўленне

Мова – паняцце шматзначнае. У штодзённым ужытку паняцці мовы і маўлення могуць выступаць як сінонімы. Аднак у лінгвістыцы размежаванне гэтых паняццяў надзвычай важнае і ўзыходзіць да вучэння швейцарскага лінгвіста **Фердынанда дэ Сасюра**, з іменем якога звязваецца фарміраванне такога кірунку, як **структурная лінгвістыка**. Структурная лінгвістыка – сукупнасць поглядаў на мову і метадаў яе даследавання, у аснове якіх ляжыць разуменне мовы як знакавай сістэмы з дакладна вылучанымі структурнымі элементамі (адзінкамі мовы) і імкненне да строгага фармальнага апісання мовы [21]. Цэласнасць і адзінства ўспрымання феномену мовы магчыма дзякуючы таму, што мноства розных моўных адзінак знаходзяцца ў адносінах узаемнай сувязі. Пры гэтым адзінка мовы – гэта **інварыянт**, ідэальны вобраз пэўнага моўнага элемента. Такім чынам, **мова** (як сістэма) – паняцце ідэальнае і абстрактнае, патэнцыйнае і сацыяльнае. Асобны чалавек не ў стане стварыць ці радыкальна змяніць натуральную чалавечую мову як сукупнасць знакаў, здольных выражаць ідэі.

Мова дадзена нам у непасрэдным вопыце праз **маўленне**. У такім тэрміналагічным значэнні маўленне – гэта арганізаваны па законах мовы працэс выкарыстання моўных адзінак з мэтай выражэння пэўнага зместу. Інакш кажучы, гэта – разнастайныя акты рэалізацыі камунікатыўных патрэб чалавека, асобных груп, калектываў, грамадства пры дапамозе слоў як знакаў моўнай сістэмы [90]. Такім чынам, маўленне – канкрэтная і індывідуальная з’ява.

Метафарычна можна ўявіць мову як канструктар, дэталі якога ляжаць у скрыначцы з інструкцыяй-правіламі. Маўленне – гэта тыя канкрэтныя фігуры, якія мы можам згодна з нашым жаданнем пабудаваць з дэталей канструктара-мовы. Гэты вобраз магчыма развіць далей: будуючы розныя фігуры, чалавек можа браць дэталі з розных скрынак-моў, парушаючы тым самым правілы гульні з кожным з выкарыстаных канструктараў. Калі ў маўленні змешваюцца адзінкі розных моў, утвараецца **змешанае маўленне**. Змешвацца могуць як розныя мовы (згадаем, напрыклад, так званую «трасянку» – змешанае беларуска-рускае маўленне), так і варыянты нацыянальнай мовы. Змешанае маўленне паводле сваёй прыроды парушае моўныя нормы, правілы кожнай з задзейнічаных моў (моўных падсістэм). На практыцы, асабліва пры валоданні некалькімі роднаснымі мовамі, праявы змешанага маўлення могуць быць частымі, прычым паслядоўнасці, дакладных правіл спалучэння моў няма.

Узроўні мовы

Для сістэмна-структурнага разгляду мовы важна іерархія розных адзінак: адзінкі ніжэйшых узроўняў функцыянуюць у складзе адзінак больш высокага ўзроўню. У табліцы 2.1 паказана такое ўяўленне пра моўную сістэму.

⁴ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстана крыніца [72].

Табліца 2.1 – Узроўні і адзінкі мовы

Моўны ўзровень	Адзінка-рэпрэзэнтант
Фанетычны	Гук
Марфемны	Марфема
Лексічны	Слова
Марфалагічны	Словаформа
Сінтаксічны	Словазлучэнне, сказ
Тэкставы	Тэкст
Культурны	Дыскурс (тэкст + мэты аўтара, сітуацыя зносін, тэматыка, форма падачы – пазалінгвістычныя абставіны функцыянавання тэксту ў жыцці)

Беларуская нацыянальная мова

Нацыянальная мова – агульная мова ўсёй нацыі, якая фарміруецца адначасова з нацыяй і ў значнай ступені абумоўлівае яе станаўленне, існаванне і развіццё як на тэрыторыі, якую займае нацыя, так і за яе межамі (дыяспара) [34, с. 8]. Найвышэйшай формай нацыянальнай мовы з’яўляецца **літаратурная мова**, якая фарміруецца як вынік развіцця мовы народа і яго сацыяльна-эканамічнага жыцця. Для натуральнай чалавечай мовы (такой, як беларуская, напрыклад) тыповым будзе пазнейшае развіццё літаратурнага варыянта, а пачатак фарміравання нацыянальнай мовы будзе ў вылучэнні **тэрытарыяльных дыялектаў**. Параўнаем, што ўласціва гэтым двум важным складнікам беларускай нацыянальнай мовы.

Літаратурная мова

- вусная і пісьмовая формы;
- універсальны, наддыялектны характар, агульнасць для ўсіх карыстальнікаў мовы незалежна ад мясцовасці і ступені валодання мовай (як роднай, першай ці як замежнай);
- кадыфікаванасць моўнай нормы – пісьмовая фіксацыя ў нарматыўных крыніцах (слоўніках, граматыках, падручніках);
- поліфункцыянальнасць і стылявая разгалінаванасць.

Тэрытарыяльныя дыялекты

- толькі вусная форма існавання;
- рэгіянальны характар, магчымыя адрозненні ў моўнай сістэме на ўсіх яе ўзроўнях паміж рознымі мясцовасцямі, а таксама паміж дыялектамі і літаратурнай мовай;
- разуменне моўнай нормы як традыцыі жывога маўлення, уяўленні пра правільнасць і прымальнасць якога існуюць выключна ў свядомасці носьбіта дыялекту і падтрымліваюцца практыкай гаварэння;
- абслугоўванне сферы міжасабовых зносін і выкарыстанне ў фальклорных тэкстах.

Літаратурная мова валодае высокім сацыяльным прэстыжам, з’яўляецца асноўным сродкам абслугоўвання камунікатыўных патрэб грамадства. Акрамя вышэйпералічаных характарыстык, у дачыненні да літаратурнай мовы важна назваць яшчэ сістэмную ўстойлівасць і маўленчую зменлівасць. Наяўнасць

сістэмы моўных норм на ўсіх узроўнях мовы, замацаваных пісьмова, сфарміраваных у выніку адбору, забяспечвае сістэмную стабільнасць, магчымасць вывучаць мову як замежную і перадаваць яе наступным пакаленням. Маўленчая зменлівасць праяўляецца ў пісьмова-кніжнай і вусна-размоўнай разнавіднасцях, стылістычнай дыферэнцыяцыі і варыятыўнасці залежна ад задач і сітуацыі маўлення. Такая гетэрагеннасць літаратурнай мовы натуральна вынікае з індыўідуальных (паводле ўзросту, адукацыі, месца пражывання, прафесіі і пад.) адрозненняў носьбітаў мовы. Але ўсіх моўцаў будзе аб'ядноўваць свядомая арыентацыя на нормы мовы пры выбары моўных адзінак. Апрача тэрытарыяльных дыялектаў, літаратурная мова супрацьпастаўляецца *гарадскому кайнэ (гарадскому прастамоўю), прафесійным і сацыяльным жаргонам.*

У сваю чаргу, дзве найбольш прадстаўнічыя падсістэмы нацыянальнай мовы маюць свае разнавіднасці. Вылучаюцца *паўночна-ўсходні дыялект, паўднёва-заходні дыялект*, а таксама *сярэднебеларускія гаворкі* (аснова сучаснай беларускай літаратурнай мовы) і *заходнепалескія гаворкі*. Пры наяўнасці развітой літаратурнай мовы нівеліраванне дыялектаў – непазбежны і незваротны працэс. Разбурэнне беларускіх дыялектаў сёння паскараецца ўздзеяннем не адной, а дзвюх літаратурных моў (з перавагай рускай мовы), але найперш празмерна самакрытычным успрыманням носьбітамі дыялектаў свайго «хатняга», справядчнага маўлення як нейкага няправільнага, скажонага, «некультурнага». Калі «трасянка» збольшага не нясе знішчальную пагрозу беларускай літаратурнай мове (а ў некаторых выпадках змешанае беларуска-рускае маўленне трактуецца як крок для актывізацыі маўлення па-беларуску, будучы натуральным пераходным этапам падчас набыцця трывалых навыкаваў літаратурнага маўлення), то для беларускіх дыялектаў «трасянка» – фактар паскоранага знікнення.

Разам з урбанізацыяй і павышэннем узроўню адукацыі носьбіты беларускай мовы авалодалі яе літаратурнай формай у строга кніжнай або літаратурна-гутарковай варыяцыі, страціўшы арганічную сувязь з народна-дыялектнай стыхіяй. Таму маўленне, адрознае ад літаратурных норм, кваліфікуецца як «трасянка» і атрымлівае грэблівую, негатыўную ацэнку. Аднак спецыфіка мясцовых гаворак – у самабытнасці моўных адзінак рознага ўзроўню, нават інтанацыя можа быць абумоўлена прыналежнасцю да дыялекту. Беларускія дыялекты – першая, самая старжытная форма існавання беларускай нацыянальнай мовы. Тыя самыя беларускія дыялекты існавалі паралельна з рознымі этапамі беларускай літаратурнай мовы (старабеларускай мовай ВКЛ і сучасным перыядам беларускай літаратурнай мовы) і сталі асновай (найперш сярэднебеларускія гаворкі) вядомай нам сёння беларускай літаратурнай мовы. Таму варта памятаць пра гэтую разнавіднасць нацыянальнай мовы і паважліва ставіцца да таго, што сёння ад яе застаецца.

Беларуская літаратурная мова існуе ў двух стандартах: так званай «тарашкевіцы» (таксама *клясычны правапіс, інавацыйны стандарт*) і

«нармаванцы» (*наркамаўка, афіцыйны стандарт*). Кадыфікацыя стыхійна ўзніклай сучаснай беларускай мовы адбывалася ў рэчышчы тарашкевіцы. Зрэшты, сама назва *тарашкевіца* паходзіць ад прозвішча ўкладальніка *Беларускай граматыкі для школ* (першае выданне – 1918 год) Браніслава Тарашкевіча, таму што гэта выданне стала агульнапрынятым зборам правіл маладой літаратурнай мовы. У выніку рэформы 1933 года правілы, сфармуляваныя Б. Тарашкевічам, былі перагледжаны, і гэты перапрацаваны варыянт атрымаў першапачаткова назву *наркамаўка*, паколькі народны камісарыят асветы (аналаг міністэрства адукацыі) зацвярджаў рэформу. Асобная назва спатрэбілася таму, што дарэформенныя правілы не выйшлі з ужытку, а працягнулі існаваць, пазбаўленыя, аднак, афіцыйнага статусу ў БССР і далей у Рэспубліцы Беларусь.

Негатыўнае стаўленне да рэформы 1933 года і працяг традыцыі «тарашкевіцы» як адзіна засвоенай дыяспарай, а таксама перыяд Другога беларускага адраджэння (з канца 80-х гадоў ХХ ст.) з рэанімацыяй выкарыстання менш скаванай строгімі акадэмічнымі нормаў тарашкевіцы ў метраполіі дазволіла гэтаму фактычна першаму па часе фарміравання стандарту сучаснай беларускай літаратурнай мовы захавацца да нашых дзён. У інтэрв’ю 2005 года Алесь Разанаў заўважыў: «“Я за беларускую мову”. “А за якую – тарашкевіцу ці наркамаўку?” – вось вам дыстылят айчыннага дыялогу. Тое, што мусіла аб’ядноўваць, ужо здольна раз’ядноўваць. І выдумаў жа нехта мянушку “наркамаўка”!.. Няўжо ён не адчуваў, што гэтым ён зневажае ўсю мову? Калі ўжо захоўваць набраны гукарад, то ўсё ж прыстойней вымаўляць “нармаванка”» [77, с. 121]. Крытыка абставін і зместу рэформы 1933 года ўсё ж перакрываецца тым даробкам шчырых беларускамоўных аўтараў, якія на працягу гэтых дзесяцігоддзяў стваралі класічныя і ўзорныя беларускамоўныя тэксты, і фактам натуральнай зменлівасці моўнай нормы: удакладненні ў парэформенным правапісе былі двойчы: у 1959 годзе і ў 2008 годзе асобнай кнігай выйшлі абноўленыя правілы.

Даволі пашырана думка пра тое, што розніца паміж тарашкевіцай і нармаванкай палягае ў правапісе, але ўсё ж карэктным падаецца разгляд тарашкевіцы і нармаванкі як *двух стандартаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы (СБЛМ)*, паколькі розніца назіраецца не толькі на арфаграфічным і арфаэпічным узроўнях, але і на граматычным, лексічным, словаўтваральным. Найбольш строгае размежаванне тарашкевіцы і нармаванкі сапраўды адбываецца ў правапісе і марфалогіі, астатнія ж узроўні афіцыйнага стандарту пранікальныя для варыянтаў з тарашкевіцы. Такім чынам, тарашкевіца сёння – адзін з тых рэсурсаў, якія здольны ўзбагачаць акадэмічную моўную норму. У табліцы 2.2 адлюстраваны найбольш заўважныя адрозненні, з якіх зорачкай (*) пазначаны кропкі збліжэння двух стандартаў.

Табліца 2.2 – Два стандарты СБЛМ

Тарашкевіца	Нармаванка
Арфаграфія	
Перадача суседняй мяккасці	
<i>Зьява, сьмех, чытаньне</i>	<i>З'ява, смех, чытанне</i>
Правапіс галосных	
<i>Ня быў, бяз нас</i>	<i>Не быў, без нас</i>
Правапіс ў	
<i>Ва Ўгандзе</i>	<i>Ва Угандзе</i>
Спалучэнні зычных	
<i>Мыесься, гарадзкі</i>	<i>Мыеішся, гарадскі</i>
Арфаграфія і вымаўленне	
Уласныя назоўнікі	
<i>Гішпанія, Менск, Полацк, Юрась*, Юрка*, Алезь*</i>	<i>Іспанія, Мінск, Полацк, Юрый, Аляксандр</i>
Запазычаныя словы	
<i>Міталёгія, сымбаль</i>	<i>Міфалогія, сімвал</i>
Марфалогія	
Разыходжанне ў родзе	
<i>Кляса, панятак</i>	<i>Клас, паняцце</i>
Канчаткі роднага склону	
<i>З гораду, моваў, цяжкасьцяў*, роднае мовы</i>	<i>З горада, моў, цяжкасцей, роднай мовы</i>
Галосныя ў націскных канчатках	
<i>Давальны склон братам; месны склон у палёх</i>	<i>Давальны склон братам; месны склон у палях</i>
Дзеяслоўныя формы	
<i>Станьма*</i>	<i>Давай(це) станем</i>
Словаўтварэнне	
<i>Выстава*, перавознік*</i>	<i>Выстаўка і выстава, перавозчык</i>
<i>Суўдзельнік, суўладальнік</i>	<i>Саўдзельнік, саўладальнік</i>
<i>Капіяваць*, тэставаць*, фармаваць*</i>	<i>Капіраваць, тэсіраваць, фармаваць і фарміраваць (розныя значэнні)</i>
Сінтаксіс	
<i>Па абедзе*, камітэт у справах моладзі, з прычыны*</i>	<i>Пасля абеду, камітэт па справах моладзі, па прычыне</i>
<i>Вучыцца спеваў</i>	<i>Вучыцца спевам</i>
Іменная частка выказніка ў назоўным склоне пасля дзеяслова-звязкі	Іменная частка выказніка ў творным склоне пасля дзеяслова-звязкі
<i>Быў добры кіраўнік*, будзьма асьцярожныя*</i>	<i>Быў добрым кіраўніком, давай(це) будзем асьцярожнымі</i>

Мова – фактар кансалідацыі нацыі. Беларуская нацыянальная мова сёння, прадстаўленая найперш літаратурнай формай, усё-такі шматслойны, самабытны феномен з багатай гісторыяй і шырокімі магчымасцямі забеспячэння ўсіх патрэб грамадства. Як адзначае Т. Р. Рамза, «калі прыняць пад увагу, што новымі носьбітамі беларускай мовы становяцца ў пераважнай ступені гарадскія маладыя людзі, так званыя “дзеці асфальту”, якія дыялектаў не чулі і не ведаюць, то апазіцыя “норма літаратурнай мовы – норма тэрытарыяльных

дыялектаў”, на якую абапіраліся найперш акадэмічныя навукоўцы, у другім дзесяцігоддзі ХХІ ст. наўрад ці актуальная. Першаступеннай з’яўляецца апазіцыя “літаратурная традыцыя – маўленчы узус”: тыя граматычныя формы, якія раней разглядаліся як дыялектныя і ўласцівыя стылізаванаму мастацкаму маўленню, сённяшняй моладдзю ўспрымаюцца як звычайныя, пазбаўленыя якой-коlechы маркіраванасці» [78, с. 427]. Справядлівым будзе адзначыць, што актуальная маўленчая практыка (узус) сілкуецца і сродкамі альтэрнатыўнай беларускай літаратурнай мовы, зводзячы супрацьпастаўленне тарашкевіцы і нармаванкі да арфаграфіі і правапісу граматычных форм.

Пытанні для самакантролю

1. Вызначце паводле тлумачальнага слоўніка значэнні слоў *мова* і *маўленне*. У якіх выпадках гэтыя словы выступаюць як сінонімы?
2. Чым адрозніваюцца паняцці мовы і маўлення?
3. Што вывучае структурная лінгвістыка?
4. Чым вядомы Фердынанд дэ Сасюр?
5. Як вы разумееце сэнс слова *інварыянт* у дачыненні да мовы?
6. Раствлумачце, чаму маўленне індывідуальнае, а мова сацыяльная?
7. Як праяўляецца сістэмнасць мовы?
8. Якія ўзроўні моўнай сістэмы вылучаюцца?
9. Якімі адзінкамі прадстаўлены кожны ўзровень моўнай сістэмы?
10. Раствлумачце іерархічную арганізацыю моўнай сістэмы.
11. Што ўваходзіць ў паняцце нацыянальнай мовы?
12. Якімі ўласцівасцямі валодае літаратурная мова? Чаму яна лічыцца найвышэйшай формай нацыянальнай мовы?
13. Што такое дыялектная мова? Чым яна адрозніваецца ад літаратурнай?
14. Як вы разумееце наступны выраз: літаратурная мова мае наддыялектны характар?
15. Якія дыялекты існуюць на Беларусі? Якое дачыненне яны маюць да фарміравання беларускай літаратурнай мовы?
16. Якое месца ў сістэме нацыянальнай мовы займае змешанае маўленне? Ці назіраецца яно ў Беларусі?
17. Якія два стандарты беларускай літаратурнай мовы існуюць? Што іх адрознівае і збліжае?
18. Раствлумачце, у чым праяўляецца сістэмная ўстойлівасць літаратурнай мовы.

Практычныя заданні

Заданне 1. Прачытайце фрагмент працы У. Дубоўкі, надрукаванай у часопісе «Узвышша» ў 1929 годзе. Вызначце стыль тэксту. Адаптуйце тэкст для сучаснага чытача і запішыце яго ў адпаведнасці з афіцыйным беларускім правапісам.

Вядома, што наш альфабэт не дасканалы. Дасканалага альфабэту ня мае ніводзін народ. У некаторых выпадках у гэтых альфабэтах бываюць лішнія літары. Прыгадайце, напрыклад, гісторыю з літараю «ер» і падобнымі да яе ў расейскім дарэволюцыйным альфабэце.

Часам-жа ў гэтых альфабэтах няма патрэбных літар для азначэння вельмі пашыраных гукаў. Такое зьявішча бачым і ў беларускім альфабэце. Пра гэта гаварылі, гавораць і будуць яшчэ доўга гаварыць. Тым часам, справа не чакае адкладу: наша павольнасьць з кожным днём павялічвае шкоду, якая становіцца прыкметнай у агульным разьвіцьці культуры.

Найбольш радыкальныя сродкі для пазбаўленьня ад зазначаных хібаў мы здолеем знайсці, прыняўшы унівэрсальны альфабэт. Але гэта – справа будучыны. Зараз-жа трэба правесці самыя неадкладныя дапаўненьні альфабэту, а менавіта – у дачыненні да згукаў [дз] і [дж]. Прычына ў тым, што перадача гэтых згукаў дзвюма літарамі ў кожным выпадку мае не адну, а некалькі хібаў. Перш за ўсё паўстае пытаньне эканоміі. Неразумна друкаваць дзьве, ці нават тры літары там, дзе можна абысьціся адной. Гэта датычыць асабліва згуку [дз], як больш пашыранага. Усё вышэйпаданнае сыцьвярджае, што пытаньне наконт згукаў [дз] і [дж] зьяўляецца вельмі патрэбным, жыцьцёвым і неадкладным.

Сапраўды, які сорам: расейскія вучоныя зьбіраюцца ўвесці літару для дз, напрыклад, каб правільна вымаўляць у сваёй мове беларускія словы, а мы так павольна клапацімся, каб перадаваць іх правільна на Беларусі... Ды і наогул – дзіўнае становішча нейкае! – суседзі больш уважна ставіліся да асаблівасьцяў нашае мовы, чымся мы самі. Так, усім вядомы факт, што беларускія татары ўвялі былі ў ужываньні імі арабскі альфабэт адмысловую літару для нашага згуку [дз] (бо для [дж] у іх адпаведная літара была) яшчэ ў XVI–XVII стагодзьдзях. А мы да гэтага часу марнуем сродкі, маем страту і моральную з прычыны нейкай клясычнай пасьўнасьці.

Думаецца мне, што гэтых папярэдніх заўваг выстарчыць для ўгрунтаваньня сваечаснасьці пытаньня [28].

Заданне 2. Што вы ведаеце пра спробы стварыць дасканалую чалавечую мову? Ці магчыма гэта наогул? Якія віды пісьма вы ведаеце? Паразважайце над іх асаблівасьцямі, запатрабаванасцю ў сучаснасьці. Для якіх беларускіх гукаў былі прапановы ўвесці асобныя літары, адсутныя ў кірыліцы? Наколькі, на вашу думку, сёння актуальна разважаць пра змены ў алфавіце, правапісе, граматыцы? Напішыце пра гэта эсэ або падрыхтуйце рэферат.

Заданне 3. Кінанарыс «Новы Мінск» (1954 год) пачынаецца кадрам уезду ў горад, дзе глядач бачыць надпіс: «Мінск – сталіца Беларускай Совецкай Соцыялістычнай Рэспублікі». Чым і чаму напісанне гэтых слоў адрозніваецца ад сучаснага?

Заданне 4. Прачытайце тэкст. На якой разнавіднасці беларускай мовы ён напісаны? Запоўніце супастаўляльную табліцу, улічыўшы як арфаграфічныя, так і граматычныя адрозненні ад афіцыйна прынятых правіл.

Прыклады з арыгінальнага тэксту	Правіла (параметр супастаўлення)	Афіцыйны правапіс (нармаванка)
<i>Адрозненне толькі на пісьме</i>		
...
<i>Адрозненне і на пісьме, і пры ўспрыманні на слых</i>		
...

Мова праграмавання ўжываецца для напісання кампутарных праграмаў, якія дазваляюць кампутару выконваць якія-небудзь вылічэнні ці альгарытмы, а таксама кіраваць знешнімі прыладамі, такімі, як прынтары, роботы і г. д. Мовы праграмавання раздзяляюць па парадыгмах праграмавання. Парадыгмы ўключаюць працэдурнае, аб’ектна-арыентаванае, функцыйнае праграмаванне і праграмаванне лёгікі. Некаторыя мовы спалучаюць некалькі парадыгмаў. Па прызначэнні мовы праграмавання могуць быць агульнага прызначэння, мовы сыстэмнага праграмавання, скрыпавыя мовы, дамэнна-спэцыфічныя, ці канкурэнтныя/разсяроджаныя (ці іх спалучэннем).

Мова праграмавання C (сі) паўплывала на развіццё індустрыі праграмнага забеспячэння, а яе сінтаксіс стаў асновай у тым ліку для C++ і C#. C++ (Сі-плюс-плюс або Сі-плас-плас) – мова праграмавання высокага ўзроўню з падтрымкаю некалькіх парадыгмаў праграмавання: аб’ектна-арыентаванай, абагульненай ды працэдурай. Гэта мова была распрацаваная Б’ярнам Страўструпам (па-ангельску: Bjarne Stroustrup) у AT&T Bell Laboratories (Мюрэй-Гіл, Нью-Джэрзі) у 1979 годзе ды названая «Сі з клясамі». Страўструп пераменаваў мову ў C++ у 1983 годзе.

C# (вымаўляецца Сі-шарп) – аб’ектна-арыентаваная мова праграмавання зь бяспечнаю сыстэмаю тыпізацыі для плятформы .NET, якую распрацавалі Андэрс Гейлсбэрг, Скот Ёлтамут і Пітэр Гольдэ пад эгідаю Microsoft Research (пры фірме Microsoft). Мова мае строгуую статычную тыпізацыю, падтрымлівае палімарфізм, перазаладаванне апаратаў, указальнікі на функцыі-чальцы клясаў, атрыбуты, падзеі, уласцівасці, выняткі, камэнтары ў фармаце XML. Пераняўшы шмат ад сваіх папярэднікаў – моваў C++, Delphi, Модула і Smalltalk – C#, абапіраючыся на практыку іх выкарыстання, выключае некаторыя мадэлі, якія паказалі сябе праблемнымі пры распрацоўцы праграмных сыстэмаў: так, C# не падтрымлівае множнае спадкаванне (у адрозненне ад C++) або вываду тыпаў (паводле Вікіпедыі [18]).

Заданне 5. Пазнаёмцеся з артыкулам, змешчаным у літаратурна-публіцыстычным часопісе «Дзеяслоў» (2009 год). Абмяркуйце, якім мусіць быць найлепшы правапіс для сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Калектыўна выберыце невялікі фрагмент любога тэксту на рускай мове і паспрабуйце запісаць яго на нармаванцы, тарашкевіцы, дзеясловіцы, а таксама асобна лацінкай. Які з атрыманых варыянтаў вам падаецца найбольш простым для ўспрымання?

Беларускі альфабэт у новым часе ўнармаваўся надзвычай эфектыўна і хутка – бадай, ніводная сучасная мова не мае падобных прыкладаў

натуральнага зьліцьця гутарковага з пісьмовым (не зважаючы на штучныя калькі і запазычваньні). Толькі ў 1904 годзе выйшаў царскі ўказ аб дазvole ўжываць беларускую мову ў друку – і праз два дзесяцігоддзі мы ўжо мелі панавуковаму распрацаваны правапіс, граматыкі (Браніслава Тарашкевіча, Язэпа Лёсіка), элементары-буквары і чытанкі (Каруся Каганца, Алаізы Пашкевіч (Цёткі), Якуба Коласа і інш.).

Вялікае значэньне ў той імклівай мела наша гістарычная рукапісная і друкаваная традыцыя (на стагоддзі перарваная імперскай забаронай), аднак вялікую ролю адыгралі і самі творцы беларускага адраджэньня (і па сумяшчэньні першыя газетныя і кніжныя выдаўцы): браты Луцкевічы, Аляксандр Уласаў, Вацлаў Іваноўскі, Вацлаў Ластоўскі...

У 20-я гады мінулага стагоддзя беларускі правапіс праз актыўныя рэформы ўзыходзіў да агульнасусьветнай практыкі. Падобнае, па сутнасці, мы перажываем і цяпер. Аднак у сучасным беларускім пашпарце-альфабэце – ажно некалькі прапісак: «наркамаўская», «клясычная», «лацінка»...

Запозьненае рэфармаваньне нашага правапісу ператвараецца ў хістаньні: колішнія актыўныя апалагеты «тарашкевіцы» пачынаюць агітацыю за «наркамаўку» і нават надаюць ёй іншую – больш далікатную – назву: «школьны правапіс».

Ісьціна ж у тых пошуках, на нашу думку, як і заўсёды – «па сярэдзіне». Гэты «сярэдзінны» варыянт беларускага правапісу – «дзеясловіцу» – вось ужо восьмы год прапагандуе нашае выданьне: зьядноўвае дзье практыкі – «наркамаўку» і «тарашкевіцу». «Дзеясловіца» як уніфікаваны падыход да асэнсаваньня законаў мовы і пісьма прапануе з класічнага правапісу абазначэньне мяккасьці гукаў ды напісаньне *a* (або *я*) у першых складах перад націскам і ў прыназоўніках, напісаньне канчатку *-y* ў родным склоне, аднак адмаўляецца ад састарэлай пазнакі запазычаных слоў (лічачы іх ужо засвоенымі і «роднымі» беларускаму вуху: не філялёгія – а філалогія). Не перадае «дзеясловіца» (ідучы за «наркамаўкай») і падвойнасьць гукаў [дз] і [дж]: і таму ў «Дзеяслове» знаходзім «стагоддзе», а не «стагодзьдзе».

Гэты «сярэдзінны» варыянт паміж двума беларускімі правапісамі бачыцца нам найбольш арганічным і матываваным у сучасных умовах функцыянаваньня беларускай мовы. Ён інтуітыўна выявіўся падчас правядзеньня леташняй агульнанацыянальнай дыктоўкі, праведзенай грамадскімі аб'яднаньнямі: дазвалялася ўжываць два правапісы, аднак у большасьці ўдзельнікаў на паперы выявілася іхняя мяшанка. Прычына таго, натуральна, найперш недастатковае веданьне ні «клясычнага», ні «школьнага» правапісу, аднак які гэта паказальны факт [84]!

Заданне 6. Аформіце тэкст згодна з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы: устаўце, дзе патрэбна, прапушчаныя літары, знакі прыпынку, раскрыйце дужкі, лічэбнік запішыце словам, перакладзіце рускія словы на беларускую мову.

Ва ўмовах функцыянавання 2 блізкароднасных моў інтэрферэнцыя стала пашыранай з'явай у рускамоўных беларускіх выдан..ях праяўлен..е якой зніжае маўленчую культуру. Укаранён..ы ў дасле..чую **практыку** функцы..нальны аспект разгляда/у моўных фактаў зрабіў магчымым выявіць «паводзіны» жывога слова і адмежаваць у яго выкарыстанні (не)нарматыўнае памылковае. Нарматыўнасць мовы заўсёды была пака..чыкам яе развіц..я, духоўнай культуры нацыі.

Норма фарм..уецца ў выніку (сацыяльна)гістарычнага адбора/у из суіснуючых слоў і форм якія зафіксаван..ы ў моўнай плыні, больш распаўсюджан..ых, агульнапрынятых. Яны і павінны мацаваць фундамент нацыянальнай літаратурнай мовы. Вядома што норме характэрна сістэмнасць і гл..бокая сувязь са структурай мовы. Мова ж – з'ява дынамічная, і гэта (н..)можа н.. адбіцца на стабільнасці, гістарычнай абумоўленасці нормы. Вонкавыя фактары (экстралінгвістычны ўплыў) і чыста моўныя заканамернасці, тэндэнцыі развіц..я фан..тычнай лексічнай граматычнай сістэм вызначаюць змены літаратурнай нормы. Канец ХХ ст. быў азнаменаван..ы якаснымі зменамі яе (у)бок дэмакратызацыі. Сёння становіц..а надзвычай важным правядзен..е (актыўна)граматычных інтэрпрэтацый ужыван..я форм слова і высьвятлен..е яго лексічнай правамернасці [33].

Заданне 7. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак. Знайдзіце ў тэксце прыклады праяўлення спецыфікі беларускай фанетыкі, арфаэпіі, граматыкі (у параўнанні з рускай мовай).

Менавіта ў дзяцінстве закладваецца і найбольш імкліва развіваецца наша псіхіка. Тэхнічныя навінкі ўносяць свой уклад у інтэлектуальнае развіццё, паскараюць яго, а таксама з'яўляюцца сродкам фарміравання ўяўлення пра свет. Здавалася б, гэта павінна прыносіць карысць для развіцця дзяцей. Але несфарміраваная псіхіка, як губка, убірае ўсё добрае і дрэннае, што нясуць у сабе электронныя прылады. Псіхіка дзіцяці падстройваецца пад гаджэты, у выніку чаго змяняюцца мысленне і ўспрыманне. Яркія зрокавыя вобразы выклікаюць моцныя эмоцыі, але пакідаюць абыякавым яго мысленне. У выніку галоўнымі каналамі ўспрымання становяцца зрок і слых. Мозг насычаецца зрокавымі і слыхавымі ўражаннямі, але адчувае дэфіцыт у тактыльных, нюхальных і датыкальных адчуваннях. Нельга сцвярджаць адназначна, аднак у большасці выпадкаў гэта ўплывае адмоўна. Дзіця аўтаматычна вызваляецца ад неабходнасці актывізаваць сваё ўяўленне, бо яму прапануюць ужо гатовую стэрэатыпную форму і яркі стымул. Гэта можа прывесці да таго, што малое дзіця будзе фантазіраваць у адной плоскасці, якой яго забяспечвае сучасная індустрыя віртуальнага свету. Такія захапленні не маюць нічога агульнага з асобным развіццём, бо не стымулююць ні фантазію, ні ўяўленне, ні творчае мысленне. Акрамя таго, адсутнасць рэальных стасункаў з навакольным светам можа прывесці да развіцця замкнутасці, некамунікабельнасці і негатыўнасці да жыцця ў соцыуме [80].

Заданне 8. Асаблівасці якога маўлення перадаюць наступныя запісы? Звярніце ўвагу на прынцыпы фіксацыі вуснага маўлення на пісьме. Якія асаблівасці маўлення вы чулі ў сям’і, у розных месцах Беларусі ці ў суседніх памежных раёнах? Паспрабуйце зафіксаваць маўленне з мясцовымі асаблівасцямі, карыстаючыся прынцыпамі падобных запісаў.

Каб сьпячы хлеб, парылі бульбу, перамешвалі з мукой, вадой і ў дзяжы рашчынялі. Дрожжай ні было, была рашчына. Яе дзелалі так: муку мішалі з вадой й ставілі ў цёплае места, іна брадзіла. Печ хлеб нада было кожную нядзелю. За адін раз хлеб пяклі дней на пяць. Значыць, учыніш ету бульбу з мукой, к вутру яна ўжэ начыная брадзіць. Тады сыпіш солі, муку й месіш рукой. Каб ні бралась на руку, мачаіш руку ў халодную вадку. Замешаная цеста ставіш на печ у цёплая места. А тады запаліш печ, пака за два часы печ вытапіцца, дык падойдзя цеста [72, с. 626].

Заданне 9. Прачытайце фрагмент дэтэктыўнай аповесці К. Цень «Я прыду за табой у аўгусце» (2018 год). Ці можна дакладна вызначыць мову, на якой напісаны гэты твор? Як называецца такое маўленне?

Толька не нада мяне фатаграфіраваць. Дагаварылісь? Я ж не звязда какая-нібудзь, эстрады. Я вабшчэ на фатаграфіях плоха палучаюсь. А пачэму, сама не знаю. Не фотагенічная. Вот есць людзі, каторыя палучаюцца. Дажэ еслі ў жыцці некрасівыя, а на снімак пасмотрыш – так і нічога. Для мяне ўсягда загадка была, чаму так выходзіць. І, знаеце, я цяпер думаю, што ўсё ад любові завісіт. Еслі чалавек хоць чутачку любіць таго, каго фатаграфіруе, тагда і снімак будзет харошы. Но эта рэдка бывае. Разучылісь мы любіць друг друга. Столька зла ў мірэ, што рукі інагда апускаюцца. І знаеш ведзь, што нічога не іменіш, і панімаеш жа, што ты проста пясчынка ў этам мірэ бушуюшчым. А ўсё роўна абідна как-та [93].

Як Вы ставіцеся да наўмыснага скажэння моўных норм, імітацыі «трасянкi» ў мастацкіх ці сатырычных мэтах? Ці легалізуе такое публічнае маўленне памылкі? Ці можа гэта прывесці да змен у моўных нормах?

Што такое сеткавыя зратывы? Ці ёсць, на вашу думку, агульнае ў функцыі падкрэслена няправільнага, жартоўнага напісання (многабукаф, драгуті, Вы рыбов продаёте?) і падобнага да вышэйзмяшчанага тэксту выкарыстання змешанага беларуска-рускага маўлення?

Заданне 10. Запішыце тэкст згодна з нормамаі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, пераклаўшы выдзеленыя словы на беларускую мову.

Компьютер (англ. computer ад лац. computo ‘лічу, вылічваю’) – адна з назваў электронных вылічальных машын, прынятая ў замежнай літаратуры (пераважна ў **англоязычнай**). Тэрмін звычайна выкарыстоўваецца ў дачыненні да персанальных ЭВМ.

Компьютерная сетка – сукупнасць узаемадзеяльных **компьютеров**, злучаных паміж сабой з дапамогай лініі сувязі (кабельнай або тэлефоннай) ці **радиоканалов** для абмену інфармацыяй. Для **обеспечения** функцыянавання **компьютерной сетки** выдзяляецца спецыяльны **компьютер** (сервер), у

запамінальных прыстасаваннях якога размешчаны **програмы** супольнага карыстання, **базы данных** і інш. **Компьютерныя сеті** бываюць лакальныя і размеркаваныя (**рэгіянальныя**, глабальныя, напрыклад, **Інтернет**). Лакальныя **сеті** аб'ядноўваюць **компьютеры**, якія знаходзяцца ў адным ці некалькіх блізка размешчаных збудаваннях і далучаюцца да ўнутранай кабельнай **сеті** непасрэдна ці праз камутатары, канцэнтратары і інш. Размеркаваныя **сеті** звычайна карыстаюцца паслугамі тэлекамунікатыўных ліній сувязі (напрыклад, тэлефоннай). **Компьютерныя сеті** выкарыстоўваюцца для рашэння складаных задач **науки, техники, эканомікі, кіравання, абработкі** інфармацыі і інш., якія патрабуюць размеркаваных **баз данных** і магутных вылічальных рэсурсаў. Паводле звестак на 1998 год у Беларусі **наиболее** магутныя лакальныя **компьютерныя сеті** створаны ў **інстытутах фізікі, матэматыкі, тэхнічнай кібернетыкі, фізікі** цвёрдага цэла і **полупроводников**, заалогіі, эксперэментальнай **ботанікі**, фотабіялогіі, **соцыялогіі**, Цэнтральнай навуковай **бібліотеке** Нацыянальнай акадэміі **наук**. Яны далучаны да **рэгіянальнай сеті** BASNET (скарочанае ад Belorussian Academy of Sciences Network – **сеть** НАН Беларусі; аб'ядноўвае ЭВМ устаноў **науки, адукацыі, культуры** і інш.) і да глабальнай **сеті** **Інтернет** [7].

Тэставы кантроль

Варыянт 1

1. Адзначце правільнае сцвярджэнне:

- А. Мова – пісьмовая разнавіднасць маўлення.
- Б. Маўленне – камунікатыўная дзейнасць чалавека.
- В. Маўленне рэалізуе свае магчымасці ў мове.
- Г. Мова – з'ява індывідуальная і суб'ектыўная.
- Д. Мову можна ахарактарызаваць паводле правільнасці, дакладнасці, лагічнасці.

2. Што з пералічанага не ўласціва літаратурнай мове?

- А. Гетэрагеннасць.
- Б. Стылістычная дыферэнцыяцыя.
- В. Наяўнасць толькі пісьмовай формы.
- Г. Кадыфікаванасць.
- Д. Наддыялектнасць.

3. Што не ўваходзіць ў паняцце беларускай нацыянальнай мовы:

- А. Прафесійнае маўленне беларускамоўных праграмістаў.
- Б. Паўночна-ўсходні дыялект.
- В. Тарашкевіца.
- Г. Формы змешанага маўлення.
- Д. Мова сімвалаў беларускага тканага арнаменту.

4. Сінтаксічны ўзровень:

- А. Прадстаўлены такой адзінкай, як словаформа.
- Б. Разам з лексічным узроўнем утварае граматычны ўзровень мовы.
- В. З'яўляецца самым зменлівым і дынамічным ва ўсёй моўнай сістэме.
- Г. Рэалізуецца ў канструяваных адзінках, большых за слова.
- Д. Не выражае самабытнасці і ідыяматычнасці беларускай мовы.

5. Выберыце правільнае сцвярджэнне пра наступны тэкст:

Трыолет

*Мне доўгае разстаньне з Вамі
Чэрней ад Ваших чорных кос.
Чаму ж нядобры час прынёс
Мне доўгае разстаньне з Вамі.
Я пабляднеў ад горкіх сьлёз
І трыолет пачаў славамі:
Мне доўгае разстаньне з Вамі
Чэрней ад Ваших чорных кос.*

М. Багдановіч (1913)

- А. Гэта заходнепалескі дыялект.
- Б. Тэкст адпавядае нормам 1933 года.
- В. Гэта прыклад сучаснай беларускай літаратурнай мовы.
- Г. Гэты тэкст напісаны на старабеларускай літаратурнай мове.
- Д. Гэты тэкст напісаны на нейкай іншай славянскай мове, але не па-беларуску.

6. Адзначце слова, дзе напісанне і вымаўленне супадаюць паводле афіцыйных норм (цалкам дзейнічае фанетычны прынцып правапісу):

- А. Смех.
- Б. Схіліць.
- В. Спеў.
- Г. Сцежка.
- Д. Сшытак.

7. Адзначце слова, якое на нармаванцы пішацца аднолькава, як на тарашкевіцы:

- А. Метар.
- Б. Ворша.
- В. Баранавіцкі.
- Г. Зьмест.
- Д. Парлямэнт.

8. Адзначце, што з пералічанага не ўласціва беларускай літаратурнай мове:

- А. Выразнае вымаўленне ненаціскага *а* ў першым складзе перад націскам.
- Б. Дзеканне і цеканне.
- В. Вымаўленне падоўжаных зычных паміж галоснымі.
- Г. Невыразнае (рэдукаванае) вымаўленне ненаціскных галосных.

Д. Наяўнасць толькі цвёрдага гука *p* (такім чынам гэты гук лічыцца зацвярдзелым).

9. Якая пара не з'яўляецца нарматыўнымі літаратурнымі варыянтамі з пункту гледжання афіцыйных правіл?

- А. Выстаўка і выстава.
- Б. У каталогу і ў каталозе.
- В. Каментавець і каменціраваець.
- Г. Камп'ютар і кампутар.
- Д. Заечы і заячы.

10. Сучасны стан беларускай нацыянальнай мовы не характарызуе:

- А. Адміранне тэрытарыяльных дыялектаў.
- Б. Няздольнасць беларускай літаратурнай мовы выкарыстоўвацца ва ўсіх сферах жыцця з-за нягнуткасці і неразвітасці яе моўнай сістэмы.
- В. Канкурэнцыя варыянтаў тарашкевіцы і нармаванкі ў жывым гутарковым маўленні.
- Г. Наяўнасць кадыфікаванай літаратурнай нормы;
- Д. Развіццё гутарковага маўлення і іншых некадыфікаваных разнавіднасцей мовы з моцнай арыентацыяй на літаратурны ўзор.

Варыянт 2

1. Адзначце правільнае сцвярджэнне:

- А. Маўленне бывае вусным і пісьмовым.
- Б. Мова – камунікатыўная дзейнасць чалавека.
- В. Сістэма маўлення ўспрымаецца намі ў мове.
- Г. Маўленне – з'ява абстрактная і патэнцыйная.
- Д. Культура мовы – карэктны тэрмін, які абазначае валоданне рознымі нормамаі мовы і навык умелага і дарэчнага выкарыстання сродкаў мовы.

2. Што з пералічанага не ўласціва літаратурнай мове?

- А. Унармаванасць.
- Б. Жанравая разнастайнасць.
- В. Вусная і пісьмовая форма.
- Г. Рэгіянальны характар у межах нацыянальнай мовы.
- Д. Маўленчая зменлівасць.

3. Што не ўваходзіць ў паняцце беларускай нацыянальнай мовы:

- А. Беларускамоўны маладзёжны жаргон.
- Б. Заходнепалескія гаворкі.
- В. Нармаванка.
- Г. Сістэма дарожных знакаў у Беларусі.
- Д. «Трасянка».

4. Лексічны ўзровень:

- А. Прадстаўлены такой адзінкай, як словаформа.
- Б. Самы кансерватыўны і ўстойлівы да змен моўны ўзровень.

В. Адсутнічае ў беларускай мове.

Г. Аб'ядноўвае адзінкі, асноўная задача якіх – выконваць намінацьную функцыю.

Д. Не выражае самабытнасці і ідыяматычнасці беларускай мовы.

5. Выберыце правільнае сцвярджэнне пра наступны тэкст:

Я не паэта

Я не паэта, о крыў мяне Божэ!

Ня рвуся я к славе гэт'кай ні мала.

Хоць песенку-думку і высную можэ,

Завуся я толькі – Янка Купала.

Славу паэтаў разносяць на свеце,

Вянкі ўскладаюць і звоняць пахвалай,

Я ж цыха йграю, хтож цыхих прымеце?

Ат! ведама з вйоскі – Янка Купала! <...>

Янка Купала (1908)

А. Гэта заходнепалескі дыялект.

Б. Тэкст адпавядае нормам 1933 года.

В. Гэта прыклад сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Г. Гэты тэкст напісаны на старабеларускай літаратурнай мове.

Д. Гэты тэкст напісаны на нейкай іншай славянскай мове, але не па-беларуску.

6. Адзначце слова, дзе напісанне і вымаўленне супадаюць паводле афіцыйных норм (цалкам дзейнічае фанетычны прынцып правапісу):

А. Палескі.

Б. Разносчык.

В. Касьба.

Г. Святар.

Д. Лідскі.

7. Адзначце слова, якое на нармаванцы пішацца аднолькава, як на тарашкевіцы:

А. Тэатар.

Б. Лямпа.

В. Чэскі.

Г. Цьвёрды.

Д. Этыёпія.

8. Адзначце, што з пералічанага не ўласціва беларускай літаратурнай мове:

А. Выразнае вымаўленне ненаціскага *a* на месцы любога ненаціскага галоснага.

Б. Прыстаўныя зычныя гукі.

В. Прыстаўныя галосныя гукі.

Г. Аканне ў часціцах і прыназоўніках, калі наступнае за імі слова пачынаецца з націскага склада.

Д. Наяўнасць толькі цвёрдых шыпячых (гэтыя гукі лічацца зацвярдзелымі).

9. Якая пара не з'яўляецца нарматыўнымі літаратурнымі варыянтамі з пункту гледжання афіцыйных правіл?

- А. Карыстальнік і карыстач.
- Б. Няма сосен і няма соснаў.
- В. Калькіраваць і калькаваць.
- Г. Спадзяванне і спадзеў.
- Д. Восевы і асявы.

10. Сучасны стан беларускай нацыянальнай мовы не характарызуе:

А. Недастатковая сфарміраванасць некаторых некадыфікаваных варыянтаў мовы, такіх як сацыяльныя дыялекты (маладзёжны, геймерскі і інш. жаргон) з прычыны невысокай запатрабаванасці камунікатыўнай функцыі мовы.

Б. Здольнасць беларускай літаратурнай мовы выкарыстоўвацца ва ўсіх сферах жыцця дзякуючы гнуткасці і развітасці яе моўнай сістэмы.

В. Наяўнасць варыянтаў літаратурнай мовы на Беларусі і мовы эміграцыі.

Г. Блізкасць літаратурных моўных норм і жывой маўленчай практыкі (узусу).

Д. Разбурэнне норм літаратурнай мовы пад уплывам змешанага беларуска-рускага маўлення.

Тэма 3. Беларуская мова сярод іншых моў

Беларуская мова ў сям'і індаеўрапейскіх моў⁵

У свеце, паводле звестак вучоных, налічваецца каля 5000 жывых і мёртвых моў. Разам з тым, мовы свету не існуюць ізалявана адна ад адной, яны аб'ядноўваюцца ў сем'і, групы, падгрупы. Мовы пэўнай сям'і або групы ўтвараюцца з адной мовы-асновы (прамовы) шляхам яе распаўсюджвання.

Прамова – гэта рэальная мова, якая некалі існавала і якую нельга аднавіць поўнасцю, але можна рэканструяваць яе фанетыку, граматыку і лексіку. Гэта адбываецца шляхам супастаўлення роднасных моў на падставе параўнальна-гістарычнага метаду. Для лексікалагічных параўнанняў бяруць словы, якія гістарычна належаць да эпохі прамовы: назвы роднасці і сваяцтва, некаторых жывёл, раслін, прылад працы, частак цела, некаторыя невытворныя займеннікі і інш.

На аснове падабенства роднасных мовы аб'ядноўваюцца ў моўныя сем'і. **Моўная сям'я** – вялікая група моў, якія ўзыходзяць да адной прамовы. Выдзяляюць мноства моўных сем'яў, напрыклад: *індаеўрапейская, мангольская, аўстра-азіяцкая, цюркская, фіна-ўгорская, кітайска-тыбецкая, семіта-хаміцкая* і інш. У сваю чаргу, моўныя сем'і могуць распадацца на моўныя групы і падгрупы. Аднак ёсць мовы (напрыклад, *японская, карэйская*), якія існуюць ізалявана, не ўваходзяць у склад сем'яў ці груп.

⁵ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны крыніцы [11; 22; 31; 83].

Індаеўрапейская моўная сям’я – адна з самых вялікіх у свеце і па колькасці носьбітаў моў (лік носьбітаў перавышае 2,5 млрд), і па памерах тэрыторыі, якую яны засяляюць. Сёння амаль кожны другі чалавек на планеце гаворыць на мове індаеўрапейскага паходжання. Тэрмін «індаеўрапейскія мовы» (англ. *Indo-European languages*) быў упершыню ўведзены англійскім даследчыкам Томасам Юнгам у 1813 годзе. Раней індаеўрапейскія мовы зваліся «арыйскімі», аднак у цяперашні час гэтым тэрмінам называецца падсям’я індаеўрапейскіх моў, якая ўключае ў сабе нурыстанскую галіну і іранскія мовы.

Мовы індаеўрапейскай сям’і паходзяць ад адзінай праіндаеўрапейскай прамовы, носьбіты якой жылі каля 5–6 тыс. гадоў таму. На аснове параўнальна-гістарычнага метаду вучоныя аднавілі прыкладны лексічны склад праіндаеўрапейскай прамовы: знайшлі словы, якія падобныя ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах або ў асобных іх групам. Напрыклад, слова *дзень* мае адзіны карань у польскай мове (*dzien*), у балгарскай (*ден*), у літоўскай (*deina*), у лацінскай (*dies*), у ірландскай (*denus*), у французскай (*doi*) і іншых мовах.

Індаеўрапейская моўная сям’я падзяляецца на розныя моўныя групы, асноўныя з якіх можна ўбачыць у табліцы 3.1.

Табліца 3.1 – Індаеўрапейская моўная сям’я

Моўная група	Мовы, якія прадстаўляюць групу
Індаарыйская (індыйская)	Біхарскія, мальдзіўская, цыганская, сінгальская, урду, хіндзі, хіндустані, бенгальская, орыя, асамская і інш., мёртвыя мовы: старажытнаіндыйскія (ведыйская мова, санскрыт), пракрыт і інш.
Германская	Паўночнагерманская падгрупа: дацкая, фарэрская, нарвежская, шведская, ісландская і інш.; мёртвыя мовы: старажытнаісландская, норн, грэнландская і інш.; заходнегерманская падгрупа: франкская (мёртвая), фінгальская (мёртвая), шатландская, англійская, фламандская і інш.; усходнегерманская падгрупа (толькі мёртвыя мовы): гоцкая, бургундская, вандалская, герульская мовы і інш.; паўднёвагерманская група: нямецкая, нармандская (мёртвая), нідэрландская, яўрэйская (ідыш), люксембургская і інш.
Раманская	Партугальская, галісійская, іспанская, французская, сіцылійская, сардзінская, каталанская, італьянская, румынская, малдаўская, лацінская (мёртвая) і інш.
Балцкая	Літоўская, латышская, мёртвыя мовы: пруская, яцвяжская, галядская і інш.
Славянская	Усходнеславянская падгрупа: беларуская, руская, украінская; заходнеславянская падгрупа: польская, кашубская, чэшская, славацкая, верхня- і ніжнялужыцкая, палабская (мёртвая); паўднёvasлавянская падгрупа: балгарская, македонская, сербская, харвацкая, славенская, стараславянская (мёртвая) і інш.
Кельцкая	Ірландская, брэтонская, мэнская, гэльская, корнская і інш.; мёртвыя мовы: кумбрыйская, старажытнавалійская і інш.
Індаіранская	Персідская (фарсі), таджыкская, афганская (пушту), дары, асецінская, курдская і інш.; мёртвыя мовы: старажытнаперсідская, мідыйская, парфянская і інш.
Грэчаская	Грэчаская; мёртвыя мовы: дыялекты старажытнагрэчаскай мовы, кападакійская, пантыйская, мікенская і інш.
Армянская	Армянская
Албанская	Албанская

Заўважаецца, што амаль у кожнай моўнай групе ёсць мёртвыя мовы. Гэта мовы, якія не выкарыстоўваюцца зараз як сродак зносін. Яны вядомы нам толькі па пісьмовых помніках, што дайшлі са старажытных часоў. Некаторыя мёртвыя мовы працягваюць выкарыстоўвацца ў навуцы ці літургіі, напрыклад, латынь, санскрыт, копцкая мова, царкоўнаславянская мова. У некаторых выпадках мёртвыя мовы могуць «ажыць», як гэта здарылася з іўрытам [56].

Найбольш пашыранымі мовамі свету лічацца англійская, кітайская, руская, хіндзі, урду, іспанская, арабская, партугальская, японская, бенгальская, інданезійская, нямецкая, французская. Імі карыстаецца больш за 3 млрд чалавек. З пералічаных моў афіцыйнымі мовамі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый з'яўляюцца шэсць моў: руская, англійская, кітайская, іспанская, французская, арабская.

Беларуская мова належыць да індаеўрапейскай моўнай сям'і, славянскай групы, усходнеславянскай падгрупы. Славянскія мовы – пятая паводле распаўсюджанасці група моў на Зямлі (пасля кітайскай, індыйскай, германскай і раманскай). На славянскіх мовах размаўляюць каля 400 млн чалавек. Гэтыя мовы адрозніваюцца вялікай ступенню блізкасці, якая выяўляецца ў структуры слова, ужыванні граматычных катэгорый, структуры сказа, семантыцы, сістэме гукаў, марфаналагічных чаргаваннях. Гэтая блізкасць тлумачыцца адзінствам паходжання славянскіх моў, а таксама працяглымі і інтэнсіўнымі кантактамі паміж славянамі на ўзроўні літаратурных моў і дыялектаў. З іншых індаеўрапейскіх моў да славянскіх бліжэй за ўсё балцкія мовы.

Славянскія мовы па ступені іх блізкасці прынята дзяліць на тры падгрупы: усходнеславянскую, заходнеславянскую, паўднёvasлавянскую. Разам з рускай і ўкраінскай, беларуская мова належыць да ўсходнеславянскай падгрупы славянскай групы індаеўрапейскіх моў. Усходнеславянскія мовы ўжываюцца на вялікай тэрыторыі Еўропы і Азіі. Гэта самая малая моўная падгрупа па колькасці моў, але самая вялікая па колькасці славян, што гавораць на мовах гэтай групы: звыш за 180 млн чалавек.

Паводле статыстычных даных перапісу 2019 года, сярод насельніцтва Беларусі 84,9 % складаюць беларусы, з іх большасць называе сваёй роднай мовай беларускую, нягледзячы на тое, што многія беларусы ў камунікацыі карыстаюцца рускай мовай. Разам з тым, паводле перапісу, па-беларуску дома размаўляе 26 % жыхароў краіны [70].

Беларуская мова мае сваю гісторыю, асаблівасці развіцця, заканамернасці, правілы. Гэта адна з самых развітых, мілагучных і багатых моў свету.

Асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі⁶

Беларуская мова з'яўляецца блізкароднаснай з рускай і ўкраінскай, а па некаторых граматычных і лексічных рысах збліжаецца з польскай, чэшскай і

⁶ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны крыніцы [11; 53; 55; 95].

славацкай, што адносяцца да заходнеславянскай падгрупы. Разам з тым, ва ўсіх славянскіх мовах ёсць агульная лексіка, паколькі доўгі час існавала агульнаславянскае моўнае адзінства. Гэта значыць, што калісьці продкі сучасных славян жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, славянскай прарадзіме, і карысталіся агульнай мовай. У лінгвістычнай літаратуры яе называюць праславянскай мовай. Параўнайце аднолькавыя словы ў розных славянскіх мовах: *дзесяць, хадзіць* (беларуская мова); *десять, ходитъ* (руская мова); *десят, ходя* (балгарская мова); *десять, ходити* (украінская мова); *dziesięć, chodzić* (польская мова); *deset, chodit* (чэшская мова).

На думку вучоных, праславянская мова не была поўнасьцю аднастайнай на ўсёй тэрыторыі першапачатковага рассялення славян, у ёй, магчыма, былі дыялектныя адрозненні. Існуе меркаванне, што тры славянскія групы (усходняя, заходняя і паўднёвая) якраз і ўтварыліся ў выніку збліжэння гэтых праславянскіх дыялектаў.

Пазней, у агульнаўсходнеславянскі перыяд, калі была пашырана адзіная мова для рускіх, беларусаў і ўкраінцаў, паступова сфарміравалася лексіка, агульная для адпаведных моў. Аднак не ўсе словы гэтага перыяду захаваліся ў сучасных усходнеславянскіх мовах: некаторыя словы ўстарэлі, некаторыя словы замяніліся на ўласныя. Асобныя лексемы захаваліся ў мясцовых гаворках, частка ўсходнеславянскай лексікі ў сучасных мовах змяніла свае значэнні.

Самастойная беларуская мова пачала складвацца ў XIII ст. ва ўмовах феадальнай раздробленасці былой Кіеўскай Русі. Лічыцца, што беларуская мова аб'яднала ў сабе дыялекты, якія развіліся з гаворак усходнеславянскіх плямёнаў: дрыгавічоў, радзімічаў і крывічоў. У XIV–XV стст., калі беларускія землі ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага, сфарміравалася і асобная літаратурна-пісьмовая мова (старабеларуская), важнейшыя фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы якой захавала і сучасная беларуская літаратурная мова.

Ва ўсіх славянскіх мовах большасць гукаў супадае. Усе славянскія мовы маюць агульныя словы. Разам з тым, кожная славянская мова – самастойная мова з шэрагам выразных адметнасцей. Першыя спецыфічныя рысы беларускай мовы адлюстраваліся яшчэ ў старажытных пісьмовых помніках XIII ст. А ўжо з сярэдзіны XV ст. пісьмовыя тэксты насычаны адметнымі беларускімі рысамі, якія характэрны і для сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Сапрадвечнабеларускія словы найперш вызначаюць асаблівасць беларускай мовы ў параўнанні з іншымі. Такіх слоў няма ў актыўным ужытку іншых славянскіх моў, напрыклад, *абрус, амаль, астрог, лазня, навучанне, практыкаванне, туляцца* і інш. Разам з тым, акрамя ўласнабеларускіх, у беларускай мове вылучаюцца і запазычаныя словы. Яны прыйшлі ў беларускую мову ў розны час і з розных моў.

Сярод даўніх беларускіх запазычанняў сустракаюцца словы, звязаныя сваім паходжаннем з рознымі мовамі: польскай, лацінскай, нямецкай,

французскай, грэчаскай і інш. Самыя буйныя пласты запазычанняў у лексічнай сістэме беларускай мовы ўтварылі паланізмы (*відэлец, герб, зброя, наконт, пан, скарб, тлусты, хлопец, цудоўны, падарунак, паядынак* і інш.), лацінізмы (*адвакат, аўтар, арэнда, дакумент, канцылярыя, кліент, медыцына, музыка, студэнт, прафесар, радыус, структура, экзамен* і інш.) і германізмы (*гандаць, дах, кухня, кірмаш, крама, ліхтар, муляр, шафа* і інш.). Запазычаныя словы прыйшлі ў беларускую мову ў першую чаргу дзякуючы разнастайным усебаковым сувязям з іншымі народамі, якія Беларусь наладжвала на працягу ўсёй сваёй гісторыі.

Новыя запазычанні, як правіла, трапляюць у беларускую мову праз рускую. Пераважна такім шляхам беларускі лексічны склад папоўніўся многімі англійскімі словамі (*бізнес, блакнот, джэм, ліфт, матч, фініш*), нямецкімі (*бутэрброд, вафля, фарш, гільза, штопар*), французскімі (*аванс, баланс, мантаж, сюжэт, трумо*), галандскімі (*боцман, гавань, матрос, рэйд*), іспанскімі (*какава, кавалькада, эмбарга, эстрада*) і г. д.

Акрамя ўласнабеларускай лексікі, у беларускай мове існуе мноства іншых спецыфічных рыс, якія адрозніваюць яе ад суседніх моў, напрыклад, рускай. Асноўнымі з іх з’яўляюцца:

1. Наяўнасць зычнага гука [ў]: *поўнач, праўда, траўка, доўгі*. У рускай мове гэтаму гуку адпавядаюць гукі [в] (*[правда]*), [ф] (*[трафка]*), [л] (*[долгий]*), [у] (*[была у брата]*).

2. Беларускім падоўжаным зычным гукам [ж, з’, дз’, л’, н’, с’, ц’, ч, ш], якія абазначаюцца на пісьме падвойнымі літарамі (*соллю, ноччу*), у рускай мове адпавядаюць спалучэнні «зычны + й»: *[сол’йу, ноч’йу]*.

3. Беларускі зычны [г] фрыкатыўны адпавядае рускаму [г] выбухному. У беларускай мове выбухны [г] сустракаецца толькі ў шэрагу запазычаных слоў (*ганак, гузік, рэзгіны, мазгі, гонта*).

4. Беларускай мове ўласцівы афрыкаты (злітныя гукі) [дз’, дз, дж]: *дзень, гляджу*.

5. Беларускім мяккім свясцячым гукам [дз’, ц’] (*цела*) адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д’, т’] (*тело*). Такая з’ява ў беларускай мове называецца дзеканне – цеканне.

6. Беларускай афрыкаце [дж] у рускай мове адпавядае гук [ж], а ў запазычаннях са стараславянскай мовы [жд]: *сяджу – сижу, прыгладжваць – прыглажывать, папярэджанне – предупреждение*.

7. Беларускія гукі [р, ч] зацвярдзелыя: *рэчка, рука, вяроўка, чалавек, чаромха*. У рускай мове ёсць [р] цвёрды і [р’] мяккі, а гук [ч’] у рускай мове мяккі (*речка, рука, человек, черёмуха*).

8. У словах іншамоўнага паходжання паміж галоснымі ў беларускай мове вымаўляецца зычны [й’]: *біяграфія, дыета, сацыёлаг, фіялка*.

9. Склады *ро, ло* ў беларускай мове чаргуюцца з *ры, лы*: *глотка – глытаць, дрывы – дрывасек*. У рускай мове: *глотка – глотать, дрова – дровосек*.

10. Для беларускай мовы характэрны прыстаўныя галосныя ў некаторых словах: *ільняны, аржаны, іржавы, імгла*. У рускай мове: *льняной, ржаной, ржавый, мгла*.

11. Беларускай мове ўласцівы прыстаўны зычны [в] перад пачатковымі [о, у]: *вуліца, вулей, вучань*. У рускай мове: *улица, улей, ученик*.

Сёння беларуская мова з'яўляецца адной з найбольш развітых літаратурных моў свету. Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы замацаваны ў разнастайных лексікаграфічных даведніках, граматыках, энцыклапедыях. Вялікі ўклад у даследаванне беларускай мовы зрабілі такія знакамітыя беларускія дзеячы, як Яўхім Карскі, Іван Насовіч, Сцяпан Некрашэвіч, Язэп Лёсік, Вацлаў Ластоўскі, Іосіф Воўк-Левановіч, Іван Лепешаў, Фёдар Янкоўскі, Міхаіл Яўневіч, Галіна Малажай, Ніна Гаўрош, Аляксандр Падлужны, Мікалай Бірыла, Генадзь Цыхун, Міхаіл Цікоцкі і інш. Асноўная роля ў падрыхтоўцы фундаментальных прац у галіне беларускага мовазнаўства належыць Інстытуту мовазнаўства імя Якуба Коласа, які з'яўляецца навукова-даследчым інстытутам у складзе Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы, і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Разам з тым, беларуская мова вывучаецца не толькі на Беларусі, а і ва ўсім свеце. За мяжой беларускую мову даследуюць у спецыяльных цэнтрах беларусістыкі. Напрыклад, у Варшаўскім універсітэце існуе кафедра беларусістыкі, якая была створана ў 1956 годзе. Таксама беларуская мова вывучаецца ў Беластоцкім, Люблінскім і іншых універсітэтах Польшы. У некаторых славянскіх краінах, напрыклад, у Сербіі, Славакіі, Чэхіі беларуская мова вывучаецца факультатыўна [20].

Найбольшых поспехаў замежная беларусістыка дасягнула ў другой палове XX ст., калі актывізаваліся кантакты беларускіх даследчыкаў з лінгвістамі еўрапейскіх краін, у сувязі з развіццём міжнароднага супрацоўніцтва вышэйшых навучальных устаноў Беларусі з буйнейшымі еўрапейскімі ўніверсітэтамі, правядзеннем міжнародных з'ездаў славістаў, распрацоўкай агульнаславянскіх лінгвістычных праектаў і інш. Эфектыўнай формай сувязі паміж мовазнаўцамі розных краін сталі міжнародныя з'езды славістаў, мэта якіх – абмен вопытам і каардынацыя навуковых даследаванняў. У апошнія гады вывучэннем беларускай мовы сталі цікавіцца вучоныя ЗША, Ізраіля, Вялікабрытаніі, Швецыі, Фінляндыі і іншых краін, мовазнаўчыя працы беларускіх лінгвістаў сталі запатрабаванымі пры распрацоўцы розных міжнародных праектаў [76, с. 3].

У цэлым жа сучаснае становішча беларускай мовы ў грамадстве і яе роля як сродку нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, слоўнікавы склад, заканадаўчы статус, месца ў сістэме адукацыі і сродках масавай інфармацыі і многае іншае даюць падставы спадзявацца, што і ў будучыні яна застанецца рэальным сродкам камунікацыі і культуры беларусаў, а таксама захаве сваё месца на моўнай карце свету.

Пытанні для самакантролю

1. Што такое моўная сям'я?
2. Якія моўныя сем'і з моўнай карты свету вам вядомы?
3. Якія мовы не ўваходзяць у склад моўных сем'яў і груп?
4. Назавіце моўную сям'ю, што з'яўляецца самай вялікай па колькасці носьбітаў?
5. Якая моўная сям'я самая вялікая па памерах тэрыторыі, якую засяляюць яе носьбіты?
6. Раскажыце пра гісторыю тэрміна «індаеўрапейскія мовы».
7. Што такое прамова? Што вам вядома аб праіндаеўрапейскай прамове?
8. Якія словы прыйшлі ў беларускую мову з часоў індаеўрапейскага моўнага адзінства?
9. Назавіце вядомыя вам моўныя групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.
10. Якія мовы ўваходзяць у германскую моўную групу?
11. Назавіце моўную групу, у якую ўваходзяць такія мовы, як румынская і малдаўская. Якія іншыя мовы адносяцца да гэтай групы?
12. Як вы разумееце тэрмін «мёртвая мова»? Якія мёртвыя мовы вам вядомы?
13. Ці можна сцвярджаць, што некаторыя мёртвыя мовы працягваюць выкарыстоўвацца у сучасным грамадстве? Пракаменціруйце свой адказ.
14. Якія мовы з індаеўрапейскай моўнай сям'і лічацца найбольш пашыранымі ў свеце? Чаму?
15. Назавіце афіцыйныя мовы Арганізацыі Аб'яднаных Нацый.
16. Якія моўныя сітуацыі вы можаце назваць, калі жыхары адной краіны карыстаюцца мовамі розных груп? Назавіце магчымыя прычыны гэтага.
17. У якую моўную сям'ю, групу і падгрупу ўваходзіць беларуская мова?
18. Назавіце мовы, якія з'яўляюцца самымі блізкімі да беларускай. Чым тлумачыцца гэтая блізкасць?
19. Якія спецыфічныя рысы адрозніваюць беларускую мову ад іншых славянскіх моў?
20. Чаму, на вашу думку, не ўсе словы агульнаславянскага і агульнаўсходнеславянскага перыядаў захаваліся ў сучасных мовах?
21. У які час і пры якіх умовах склалася самастойная беларуская мова?
22. Які статус мела беларуская мова ў XIV–XV стст.?
23. Назавіце вядомыя вам спрадвечнабеларускія словы.
24. Якія прычыны з'яўлення запазычанняў у беларускай мове вам вядомы? Чаму ў розныя перыяды функцыянавання мовы колькасць запазычанняў розная?
25. За кошт якіх моў і па якіх прычынах з'яўляюцца новыя запазычанні ў сучаснай беларускай мове?
26. Назавіце знакамітых беларускіх дзеячаў, якія зрабілі значны ўклад у вывучэнне беларускай мовы.
27. Што вы ведаеце пра вывучэнне беларускай мовы за мяжой?

Практычныя заданні

Заданне 1. Прачытайце тэкст. Што вы ведаеце пра яго аўтара? Якія нацыянальныя адметнасці беларускай мовы называе Уладзімір Караткевіч?

Яна (мова) вечная, бо ўся яна як наш характар. Здаецца, кволая ад пяшчотнай мяккасці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх жалезную мужнасць і сілу. І, як быццам дамогшыся свайго, б'е, як перапёлка ў жытах – мякка, а за тры вярсты чуваць. «Эль» – як салодкае віно, «дзе» – як шклянкой палачкай па крышталю, мяккае «с», як соннае ціўканне сінічкі ў гняздзе. І побач «р», як гарошына ў свістку, і доўга, спявуча, адкрыта гучаць галосныя. А «г» прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзецку, каб перастаў сніць дрэнны сон.

Дык што ж лепей за цябе, мова мая, мова наша?! За цябе, даўня, за цябе, вечна жывая, за цябе, неўміручая?! (У. Караткевіч) [36].

Заданне 2. Устаноўце адпаведнасць паміж слупкамі табліцы.

Моўная група індаеўрапейскай моўнай сям'і	Мова
А. Грэчаская	1. Літоўская
Б. Індыйская	2. Цыганская
В. Германская	3. Сербская
Г. Албанская	4. Таджыкская
Д. Балцкая	5. Малдаўская
Е. Раманская	6. Дацкая
Ж. Індаіранская	7. Ірландская
З. Славянская	8. Македонская
І. Кельцкая	9. Пантыйская

Заданне 3. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Карыстайцеся словамі для даведак. Падкрэсліце словы, у якіх вызначаюцца спецыфічныя асаблівасці беларускай мовы.

А. В светлых, прозрачных глубинах народного языка отражается не одна природа родной страны, но и вся история духовной жизни народа. Поколения народа проходят одно за другим, но результаты жизни каждого поколения остаются в языке – в наследие потомкам. В сокровищницу родного слова складывает одно поколение за другим плоды глубоких сердечных движений, плоды исторических событий, верования, воззрения, следы прожитого горя и прожитой радости, – словом, весь след своей духовной жизни бережно сохраняет в народном слове.

Язык есть самая живая, самая обильная и прочная связь, соединяющая отжившие и будущие поколения народа в одно великое историческое живое целое. Он не только выражает собой жизненность народа, но есть именно самая эта жизнь. Когда исчезает народный язык, – народа нет более! (К. Ушинский) [100].

Словы для даведак: прозрачны – празрысты, отражаться – адлюстроўвацца, результат – вынік, наследие – спадчына, потомок – нашчадак,

сокровищница – скарбніца, движение – рух, событие – падзея, воззрение – перакананне, бережно – беражліва, сохранять – захоўваць, обильный – багаты, прочный – трывалы, соединять – злучаць, отживший – аджылы, жизненность – жыццёвасць, исчезать – знікаць.

Б. Слово обладает способностью обобщать и в то же время обозначать индивидуально неповторимое. Оно неразрывно связано с нашими знаниями о мире, мыслями и чувствами, с нашим жизненным опытом и способно поэтому «замещать» те вещи, о которых мы говорим. Мы можем беседовать друг с другом и о наших самых будничных делах, хорошо известных нам, и о далеких странах, в которых никогда не бывали, и на самые отвлечённые темы.

И как хорошо, что для того, чтобы рассказать товарищу о недавно прочитанной книге или вести дискуссию на какую-нибудь тему, совсем не надо носить или возить с собой огромные мешки с вещами, о которых должна идти речь! Подобно чудодейственному дару слово существует в нас как «заместитель» вещей: предметов и явлений. Это самый тонкий инструмент выражения мысли и самое совершенное средство общения (Л. Новиков) [65, с. 4].

Словы для даведак: обладать – валодаць, способность – здольнасць, обобщать – абагульняць, обозначать – вызначаць, неповторимое – непаўторнае, неразрывно – непарыўна, знания – веды, мир – свет, мысль – думка, чувство – пачуцце, вещь – рэч, беседовать – гутарыць, будничный – будзённы, дело – справа, известный – вядомы, страна – краіна, отвлечённый – адцягнены, огромный – велізарны, должен – павінен, чудодейственный – цудадзейны, существовать – існаваць, заместитель – намеснік, явление – з’ява, совершенный – дасканалы, средство – сродак, общение – зносіны.

В. В развитии славянских литературных языков замечаются две традиции: церковнославянская и чешско-польская.

Связь между языками, принадлежащими к первой традиции – это связь по преемственности: русский литературный язык, освоивший на протяжении всей своей истории значимое количество черт первого литературного языка славян – старославянского (церковнославянского). Сюда же присоединяется и болгарский литературный язык, который частично непосредственно продолжает определённые особенности церковнославянской литературной традиции, а частично получил их через русский литературный язык в более позднее время.

Для литературных языков чешско-польской традиции, куда включаются чешский, польский, словацкий и некоторые другие языки, решающее значение имеет влияние соседних литературных языков в передаче этой традиции. Что касается современного литературного белорусского языка, то заключительный этап его формирования в начале нашего века выявляет чёткое типологическое сходство с территориально далёкими от него сербскохорватским и македонским литературными языками. Основу чешско-польской традиции составляет опора на живой народный язык, фонетическое правописание

(«пиши, как говоришь, читай, как написано»), широкая лексическая база и некоторые другие черты (Н. С. Трубецкой) [92].

Словы для даведак: замечаться – заўважацца, связь – сувязь, преемственность – пераемнасць, на протяжении – на працягу, значимый – значны, черта – рыса, присоединяться – далучацца, частично – часткова, непосредственно – непасрэдна, продолжать – працягваць, определённый – пэўны, особенность – асаблівасць, получить – атрымаць, через – праз, влияние – уплыў, соседний – суседні, касаться – датычыць, заключительный – заключны, век – стагоддзе, чёткий – выразны, сходство – падабенства, составлять – складаць, правописание – правапіс, другой – іншы.

Заданне 4. Пракаменціруйце размешчаныя ніжэй выказванні. Выберыце адно выказванне і на яго аснове напішыце эсэ.

1. Мова не бяднее сама па сабе, яна заўсёды развіваецца, становіцца толькі багацейшай. Бяднее маўленне людзей. 2. Мова адначасова належыць і да самых старажытных, і да самых свежых з’яў. 3. Неўміручасць народа – у яго мове. 4. Для пазнання норываў якога-небудзь народа старайся перш за ўсё вывучыць яго мову. 5. Поўная замена моў на зямным шары на якую-небудзь эсперанта, магчыма, абярнулася б гіганцкай стратай для культуры. 6. Мёртвыя мовы знаходзяць неўміручасць. 7. Мова – гэта першы сродак развіцця народа. 8. Мовы трэба не захоўваць, на іх трэба размаўляць! 9. Калі вы ведаеце мовы, вы паўсюль будзеце як дома.

Заданне 5. Падрыхтуйце вусныя паведамленні па наступных тэмах:

1. Афіцыйныя мовы ААН.
2. Падабенствы і адрозненні ў беларускай і рускай мовах.
3. Славутыя беларускія мовазнаўцы.

Заданне 6. На аснове размешчаных ніжэй тэкстаў запоўніце табліцу, у якую запішыце словы, што маюць спецыфічныя рысы беларускага літаратурнага вымаўлення. Форму слоў не змяняйце.

Аканне, яканне	Суседняя мяккасць	Падаўжэнне	Дзеканне, цеканне	Зацвярдзелыя гукі	Афрыкаты
<i>Беларус,</i>	<i>Працавітасць,</i>	<i>Аблічча,</i>	<i>Хоць,</i>	<i>Пяройдзеш,</i>	<i>Паводзін,</i>
...

А. Ці задумваліся вы, які ён, беларус? Рысы аблічча беларуса мяккія, склад здаецца крыху далікатным, хоць для беларуса характэрна працавітасць, вынослівасць, цягавітасць. Манера паводзін вызначаецца павольнасцю, стрыманасцю. Праўда, стрыманасць беларуса да пары. Пяройдзеш мяжу – і беларус пакажа, як паказаў у мінулай вайне, на што ён варты, калі вораг падніме руку на яго жыццё.

Уласціва нашым людзям знаходлівасць. Беларус – вялікі аматар пажартаваць, ён не можа абысціся без гумару. Беларусы адрозніваюцца шчодрасцю, заўсёды гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бядзе. Яны звычайна мяккія, даверлівыя, пазбаўленыя помслівасці. Галоўнае ў нашым характары –

гасціннасць да добрых людзей. Беларусам уласціва павага да іншых народаў і памяркоўнасць да таго, хто думае інакш (У. Караткевіч) [35].

Б. Звычайнае беларускае слова *бульба*, або такое ж звычайнае рускае *картофель*, ці сярэдняе між імі таксама беларускае, але ўжо мясцовае, дыялектнае *картопля*. Адкуль яно? З Амерыкі. На наш еўрапейскі кантынент яго прывёз не хто іншы, як сусветна вядомы мораплавальнік Хрыстафор Калумб. Вяртаўся пераможцам з далёкага плавання, адкрыўшы новы кантынент, або, як яго называюць яшчэ і цяпер, Новы Свет – Амерыку. Вяртаўся з кошыкам клубняў, што раслі ў зямлі і прыйшліся да спадабы як смачны харч. Назва беларуская пайшла ад лацінскага *бульбус* або *больбус* – цыбуліна, круглы плод, што расце ў зямлі.

Вядома, што ў рускую мову слова *картофель* прыйшло з нямецкай, як пазычанае ў італьянскай мове, дзе ёсць *тартуфель* або *труфель*. Так называюць падземныя грыбы, падобныя формай на клубні цыбуліны. Тартуфель немцы перайначылі ў *картофель*. У немцаў гэтае слова пазычылі палякі – *картофель*. Да беларусаў яно прыйшло ад суседзяў палякаў, але пашыралася не вельмі каб ахвотна. На Беларусі лепш прыжылося *бульбус*, што значыць клубень, адкуль і ўтварылася неўміручае слова – *бульба*. Дарэчы, яно ёсць і ў польскай мове, але там лічыцца мясцовым, ёсць у чэшскай, дзе гучыць – *бульва* як утварэнне ад нямецкага *балле*, што значыць «клубень». Украінская мова спынілася на назве *бульба* (У. Юрэвіч) [14, с. 42].

Заданне 7. Прачытайце тэкст і дайце яму назву. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку, літары або ўжываючы словы ў патрэбнай форме. Падкрэсліце словы, якія маюць у беларускай мове спецыфічныя рысы⁷.

На..больш верагоднай радзімай кававага дрэва ліч..цца (паўднёва)заходняя горная правінцыя Кафа ў Эфі..піі аднак у культуру яно было ўведзена на ..равійскім паў..остраве ў XIV–XV стст. Партовы горад Аль-Мога (на..больш вядомы ў еўрапейскай традыцыі як Мока) на ўзбярэ..жы ..ырвонага ..ора стаў цэнтрам (гандаль) кавай, адсюль паходзіць і назва на..лепшага (гатунак) – мока.

У Еўропе кава пачала эпізадычна з..яўляцца (на)пачатку XVII ст. Сапраўднае распаўсюджва..не кавы на (кантынент) адлічваецца ад 1669 год.. калі турэцкі амбасадар у Парыжы Сулейман Мустафа Рача частаваў шматлікіх гасцей напоем. Палітычная місія (не)ўдалася а кава мела вялікі поспех. У XVIII ст. спажыва..не кавы моцна ўзрасло па ўсёй Еўропе вытворчасць кавы была нала..жана (у) многіх калоніях. Сусветны рынак залеж..ў ад адных толькі плантацый у навако..лі ..равійскай Мокі і еўрапейскі (імпорт/экспорт) (не)пазбежна быў абмежаваны пакуль кававыя дрэвы не пачалі выр..шчваць на Яве (Марцініка) (Ямайка).

Пад каманд..ваннем Яна Сабескага аб..яднаныя сілы Рэчы Паспалітай (а змагаліся і войскі ВКЛ – цяжкая ко..ніца надворнага маршалка Язэпа Слушкі і

⁷ Заданне падаецца паводле дапаможніка [1, с. 25–26].

брыгада віленскага кашталяна Эрнеста Дэнгафа) Габсбургаў і нямецкіх (князь) разбілі асманай пад Венай у 1683 годзе, што стала вызначальнай падзеяй у спыненні і экспансіі Турцыі ў Еўропе. Пераможцам дастаўся так(сама) турэцкі абоз пасля чаго дзякуючы Францішку Кульчыцкаму уражэнцу Рэчы Паспалітай у Вене з'явілася першая кавярня. Супрацоўніцтва (з/с) суседам(пекарам) дало пачатак венскаму кававаму стылю – (з/с) багатым дадаткам прысмакаў.

Сам факт пашырэння кавы на нашых землях досыць цікавы: сваю ролю адгравілі традыцыі (арыенталізм) які цалкам упісваюцца ў сармацкую канцэпцыю (светапогляд) а так(сама) часткова канстытуыраваная еўрапейскім уплывам модная тэндэнцыя.

(Не)толькі назва сама (прадукт) – *кава* (паходзіць ад арабскага *kahwa* праз турэцкае *kahve*) была запазычана ў беларускую, польскую (*kawa*), украінскую (*кава*), літоўскую (*kava*) мовы з усходу, але і найменні (шэраг) адпаведных прылад вядомыя ў беларускай ці польскай мовах як арыенталізмы: філіжанка (тур. *fildijan*), імбрык (тур. *ebrek*), джэзва (варынт – *турка*). Пашыраная ў Заходняй Еўропе назва (напой) паходзіць ад *koffie* – галандскай формы запазычанага турэцкага *kahve*. Як(раз) галандцы першымі пачалі вырашчваць каву на трапічных выспах і масава (імпартаваць/экспартаваць) яе ў Еўропу.

Адам Міцкевіч уславіў нават не спажыванне а гатаванне кавы ў правінцыяльных шляхецкіх маёнтках дзе «для раблення кавы ёсць (асобная/асабовая/асабістая) жанчына – называецца кавярка». Паводле «Пана Тадэвуша» кава пры (двор) Сапліцаў выглядала «чорнай як вугаль» і мела «празрыстасць (бурштын), водар мокі ды гушчыню (мёд)» (А. Дзярновіч) [27].

Заданне 8. Параўнайце наступныя ўрыўкі: з Бібліі (Кніга Эклезіяста) на сучаснай беларускай, польскай і рускай мовах (А); з паэмы Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш» на польскай, беларускай, рускай і ўкраінскай мовах (Б); з твораў У. Караткевіча на беларускай, балгарскай і чэшскай мовах (В). Пакажыце генетычную роднасць славянскіх моў: знайдзіце словы, аднолькавыя і розныя ў мовах. Якімі характэрнымі рысамі беларуская мова адрозніваецца ад іншых славянскіх моў?»⁸

А. Беларуская мова.

Усё мае сваю пару, і гадзіна кожнае дзеі – пад небам. Ёсць пара нарадзіцца, і пара памерці; пара насаджаць, і пара вырываць пасаджанае. Пара забойства, і пара гаення; пара разбураць, і пара будаваць; пара плачу, і пара весялосці; пара бедаваць, і пара танцаваць; пара раскідаць камяні, і пара збіраць камяні; пара абдымаць, і пара ўхіляцца ад абдоймаў; пара шукаць і пара губляць; пара ашчаджаць і пара выкідаць; пара раздзіраць, і пара зашываць; пара маўчаць, і пара прамаўляць; пара кахаць, і пара ненавідзець; пара вайне, і пара міру.

⁸ Заданне падаецца паводле падручніка [13, с. 93–96].

Руская мова.

Всему свое время, и время всякой вещи под небом. Время рождаться, и время умирать; время насаждать, и время вырывать посаженное. Время убивать, и время врачевать; время разрушать, и время строить. Время плакать, и время смеяться; время сетовать, и время плясать. Время разбрасывать камни, и время собирать камни; время обнимать, и время уклоняться от объятий. Время искать, и время терять; время сберегать, и время бросать. Время раздирать, и время сшивать; время молчать, и время говорить. Время любить, и время ненавидеть; время войне, и время миру.

Польская мова.

Wszystko ma swój czas i każda sprawa pod niebem ma swoją porę. Jest czas rodzenia i czas umierania; jest czas sadzenia i czas wyrwania tego, co zasadzono. Jest czas zabijania i czas leczenia; jest czas burzenia i czas budowania. Jest czas płaczu i czas śmiechu; jest czas narzekania i czas płasów. Jest czas rozrzucania kamieni i czas zbierania kamieni; jest czas pieszczot i czas wstrzymania się od pieszczot. Jest czas szukania i czas gubienia; jest czas przechowywania i czas odrzucania. Jest czas rozdzierania i czas zszywania; jest czas milczenia i czas mówienia. Jest czas miłowania i czas nienawidzenia; jest czas wojny o czas pokoju.

Б. Польская мова.

Na Litwie much dostatek. Jest pomiędzy nimi
Gatunek much osobny, zwanych szlacheckimi;
Barwą i kształtem całkiem podobne do innych,
Ale pierś mają szerszą, brzuch większy od gminnych,
Latając bardzo huczą i nieznośnie brzęczą,
A tak silne, że tkanke przediją pajeczą...

Беларуская мова.

У Літве даволі мух. Вядуцца між другімі
Такія, што шляхоцкіх атрымалі імя.
Па колеру і форме быццам тая ж муха,
Аднак шырэішая за іншых, з большым брухам,
Лятаючы, гудзе дакучліва і звонка,
Такой не спыніць павучынная пляцёнка...

Руская мова.

Обилье мух в Литве. Особые меж ними
Шляхетскими слывут, по праву носят имя.
Шляхтянка чёрная – черны все мухи в мире, –
Но покрупней брюшко и груди чуть-чуть пошире,
А на лету гудит, жужжит протяжно, глухо,
И паутину рвет, – вот как сильна та муха...

Українська мова.

В Литві усякіх мух – і з крільцями ясними,
І чорних, і рябих веліка сила е.
Тутешній чоловік здалека пізнає

Найзлішу серед них, відому всім шляхтянку,
 Вона гуде, бринить до вечора від ранку,
 Веліка та товста, а чорна, наче крук.
 На неї нібіто не зважиться й павук...

В. Беларуская мова.

Май быў такі, што, каб такіх не бывала на зямлі, яго варта было б выдумаць. Начамі некалькі разоў ласкава шапталіся з дахамі цёплыя, ледзь не парныя дажджы. Раніцамі зямля курэла добрай парай нават праз шматлікія густыя парасткі, а на травах віселі падвескі з расы...

Балгарская мова.

Май беше толкова хубав, че ако нямаше такъв месец на земята, заслужавше си да бъде измислен. Нощем на няколко пъти топли, пролетни дъждове си шепнеха нещо с покривите. На заранта земята добродушно димеше дори през многобройните гъсталаци, а по тревата висяха обеци от роса...

Чэшская мова.

Máj byl takový zé kdyby svět ono údobi neznal stálo by za to si je vymyslet. Několikrát za noc sie se střchami laskavě šepotaly vlahé deštiky. Za krásných rán ze země, stoupala vlnná pára, prodírala se nesčetnými mladými výhonky a na stéblách trávy visely přívěsky rosy...

Заданне 9. Устанавіце адпаведнасць паміж слупкамі табліцы.

Спецыфічная моўная рыса	Слова
А. Суседняя мяккасць	1. Лясны
Б. Яканне	2. Джала
В. Цеканне	3. Мароз
Г. Афрыкаты	4. Востраў
Д. Зацвярдзелы [ч]	5. Чалавек
Е. Падоўжаныя	6. Сучча
Ж. Прыстаўныя	7. Цішыня
	8. Песня

Тэставы кантроль

Варыянт 1

1. Беларуская мова ўваходзіць у:

- А. Аўстра-азіяцкую моўную сям'ю, славянскую групу, заходнеславянскую падгрупу.
- Б. Індаеўрапейскую моўную сям'ю, раманскую групу, славянскую падгрупу.
- В. Індаеўрапейскую моўную сям'ю, славянскую групу, усходнеславянскую падгрупу.
- Г. Аўстра-азіяцкую моўную сям'ю, славянскую групу, паўднёvasлавянскую падгрупу.
- Д. Індаеўрапейскую моўную сям'ю, балцкую групу, усходнеславянскую падгрупу.

2. Выберыце правільнае сцвярджэнне:

А. У свеце, паводле звестак вучоных, налічваецца каля 2000 жывых і мёртвых моў.

Б. Выдзяляюць сем моўных сем'яў: індаеўрапейская, мангольская, аўстра-азіяцкая, цюркская, фіна-ўгорская, кітайска-тыбецкая, семіта-хаміцкая.

В. Раней індаеўрапейскія мовы зваліся «еўрапейскімі».

Г. Індаеўрапейская моўная сям'я – адна з самых вялікіх у свеце і па колькасці носьбітаў моў (лік носьбітаў перавышае 2,5 млрд), і па памерах тэрыторыі, якую яны засяляюць.

Д. Індаеўрапейская моўная сям'я падзяляецца на моўныя групы, сярод якіх ёсць беларуская.

3. Беларуская мова ўваходзіць у:

А. Паўднёваславянскую падгрупу славянскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.

Б. Усходнеславянскую падгрупу славянскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.

В. Балцкую падгрупу славянскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.

Г. Заходнеславянскую падгрупу славянскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.

Д. Усходнюю падгрупу балцкай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.

4. Хто з пералічаных асоб не з'яўляецца знакамітым беларускім мовазнаўцам:

А. Сцяпан Некрашэвіч.

Б. Уладзімір Даль.

В. Ніна Гаўрош.

Г. Іван Насовіч.

Д. Браніслаў Тарашкевіч.

5. Хто ўпершыню ўвёў ва ўжытак тэрмін «індаеўрапейскія мовы»?

А. Томас Юнг.

Б. Яўхім Карскі.

В. Арыстоцель.

Г. Міхаіл Ламаносаў.

Д. Жан-Жак Русо.

6. Выберыце няправільнае сцвярджэнне:

А. У беларускай мове ў большасці спрадвечных слоў вымаўляецца [г] выбухны.

Б. Для беларускай мовы характэрны падоўжаныя зычныя.

В. Беларускія гукі [р, ч] зацвярдзелыя.

Г. У старажытнасці продкі сучасных славян жылі разам на адзінай тэрыторыі і карысталіся агульнай мовай.

Д. У словах іншамоўнага паходжання паміж галоснымі ў беларускай мове вымаўляецца зычны [й].

7. Выберыце правільнае сцвярджэнне:

А. Новыя запазычанні, як правіла, трапляюць у беларускую мову праз польскую мову.

Б. Новыя запазычанні, як правіла, трапляюць у беларускую мову праз украінскую мову.

В. Новыя запазычанні, як правіла, трапляюць у беларускую мову праз рускую мову.

Г. Новыя запазычанні, як правіла, трапляюць у беларускую мову праз літоўскую мову.

Д. Новыя запазычанні, як правіла, трапляюць у беларускую мову праз англійскую мову.

8. Якая з пералічаных моў не з'яўляецца мёртвай:

А. Лацінская мова.

Б. Санскрыт.

В. Каталанская мова.

Г. Палабская мова.

Д. Франкская мова.

9. Выберыце няправільнае сцвярджэнне:

А. Славянскія мовы па ступені іх блізкасці прынята дзяліць на тры падгрупы: усходнеславянскую, заходнеславянскую і паўднёvasлавянскую.

Б. Руская, японская, кітайская, іспанская, італьянская, французская, нямецкая, арабская мовы з'яўляюцца афіцыйнымі мовамі ААН.

В. Румынская мова адносіцца да раманскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.

Г. Самыя буйныя пласты запазычанняў у беларускай мове ўтварылі паланізмы, лацінізмы і германізмы.

Д. Германізмы – гэта запазычанні з нямецкай мовы.

10. З якой мовы запазычаны ў беларускую словы *аванс, баланс, мантаж, сюжэт, трумо*?

А. Гэта спрадвечнабеларускія словы.

Б. З рускай мовы.

В. З французскай мовы.

Г. З польскай мовы.

Д. З нямецкай мовы.

Варыянт 2

1. Выберыце правільнае сцвярджэнне:

А. Славянскія мовы па ступені іх блізкасці прынята дзяліць на тры падгрупы: усходнеславянскую, заходнеславянскую і паўднёvasлавянскую.

Б. Славянскія мовы па ступені іх блізкасці прынята дзяліць на чатыры падгрупы: усходнеславянскую, заходнеславянскую, паўднёvasлавянскую, паўночнаславянскую.

В. Славянскія мовы па ступені іх блізкасці прынята дзяліць на тры падгрупы: усходнеславянскую, заходнеславянскую і паўночнаславянскую.

Г. Славянскія мовы па ступені іх блізкасці прынята дзяліць на чатыры падгрупы: полацкую, маскоўскую, чарнігаўскую, польскую.

Д. Славянскія мовы па ступені іх блізкасці прынята дзяліць на тры падгрупы: заходнееўрапейскую, паўднёваеўрапейскую, усходнееўрапейскую.

2. Беларуская мова ўваходзіць у:

А. Індаеўрапейскую моўную сям'ю, славацкую групу, заходнеславянскую падгрупу.

Б. Індаеўрапейскую моўную сям'ю, славянскую групу, усходнеславянскую падгрупу.

В. Індаеўрапейскую моўную сям'ю, славенскую групу, усходнеславянскую падгрупу.

Г. Індаеўрапейскую моўную сям'ю, славянскую групу, паўднёvasлавянскую падгрупу.

Д. Індаеўрапейскую моўную сям'ю, еўрапейскую групу, славянскую падгрупу.

3. Выберыце няправільнае сцвярджэнне:

А. Малдаўская мова адносіцца да раманскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.

Б. Руская, англійская, кітайская, іспанская, французская, нямецкая, арабская мовы з'яўляюцца афіцыйнымі мовамі ААН.

В. Лацінская мова з'яўляецца мёртвай.

Г. Беларуская мова разам з рускай, украінскай і польскай уваходзяць ва ўсходнеславянскую падгрупу славянскіх моў.

Д. Беларуская мова належыць да індаеўрапейскай моўнай сям'і.

4. Хто з пералічаных асоб не з'яўляецца знакамітым беларускім мовазнаўцам:

А. Яўхім Карскі.

Б. Язэп Лёсік.

В. Аляксандр Падлужны.

Г. Дзмітрый Разенталь.

Д. Галіна Малажай.

5. Якая з пералічаных моў з'яўляецца мёртвай:

А. Ірландская мова.

Б. Беларуская мова.

В. Афганская мова.

Г. Асецінская мова.

Д. Нармандская мова.

6. Выберыце няправільнае сцвярджэнне:

А. Першыя спецыфічныя рысы беларускай мовы адлюстраваліся яшчэ ў старажытных пісьмовых помніках XIII ст.

Б. Мёртвыя мовы зараз не выкарыстоўваюцца як сродак зносін.

В. Самы буйны пласт запазычанняў у беларускай мове ўтварылі цюркцізмы.

Г. Для беларускай мовы ўласцівы прыстаўныя гукі.

Д. У беларускай мове склады *ро, ло* чаргуюцца з *ры, лы*.

7. Выберыце правільнае сцвярджэнне:

А. Мовы свету не існуюць ізалявана адна ад адной, яны аб'ядноўваюцца ў сем'і, групы, падгрупы.

Б. Мовы свету існуюць ізалявана адна ад адной, аднак аб'ядноўваюцца ў сем'і, групы, падгрупы.

В. Мовы свету існуюць ізалявана адна ад адной, аднак аб'ядноўваюцца ў класы.

Г. Мовы свету не існуюць ізалявана адна ад адной, яны аб'ядноўваюцца ў класы і падкласы.

Д. Мовы свету існуюць ізалявана адна ад адной, аднак аб'ядноўваюцца ў класы і падкласы.

8. З якой мовы запазычаны ў беларускую словы *бізнес, блакнот, джэм, ліфт, матч, фініш*?

А. Гэта спрадвечнабеларускія словы.

Б. З нямецкай мовы.

В. З польскай мовы.

Г. З англійскай мовы.

Д. З рускай мовы.

9. Выберыце правільнае сцвярджэнне:

А. Славянскія мовы – сёмая паводле распаўсюджанасці група моў на Зямлі. На славянскіх мовах размаўляюць каля 100 млн чалавек.

Б. Славянскія мовы – пятая паводле распаўсюджанасці група моў на Зямлі. На славянскіх мовах размаўляюць каля 400 млн чалавек.

В. Славянскія мовы – шостая паводле распаўсюджанасці група моў на Зямлі. На славянскіх мовах размаўляюць каля 200 млн чалавек.

Г. Славянскія мовы – сёмая паводле распаўсюджанасці група моў на Зямлі. На славянскіх мовах размаўляюць каля 300 млн чалавек.

Д. Славянскія мовы – пятая паводле распаўсюджанасці група моў на Зямлі. На славянскіх мовах размаўляюць каля 800 млн чалавек.

10. Як раней называліся індаеўрапейскія мовы?

А. Цюркскія.

Б. Арыйскія.

В. Фіна-ўгорскія.

Г. Семіта-хаміцкія.

Д. Еўрапейскія.

Тэма 4. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы

Паходжанне беларускай мовы і яе перыядызацыя⁹

Беларускі этнас – гэта ўстойлівая супольнасць людзей, якая гістарычна склалася на тэрыторыі сучаснай Беларусі, суседніх усходніх і паўночных землях і характарызуецца асаблівасцямі мовы, побыту, культуры, рыс псіхікі і самасвядомасці, што перадаюцца з пакалення ў пакаленне. Працэс фарміравання беларускай мовы неабходна разглядаць на аснове этнагенезу беларусаў, які з’яўляецца доўгім па часе, складаным і шматгранным.

У XVIII ст. у Еўропе прыкметна павялічылася цікавасць з боку грамадскасці да пытанняў паходжання народаў, вялікіх і малых, да іх моў, этнаграфіі, вусна-паэтычнай творчасці. На гэтым грунце складваўся **параўнальна-гістарычны метада вывучэння моў**, сутнасць якога зводзіцца да супастаўлення роднасных моў. Ён «дазваляе пайсці ў глыб гісторыі мовы за межы самых старажытных тэктаў шляхам высвятлення асобных з’яў і фактаў пэўнай мовы з дапамогай фактаў роднаснай мовы, гісторыя якой прасочваецца з больш старажытных часоў» [68].

Існуюць розныя падыходы да пытання аб вытоках, каранях, продках беларусаў і іх мовы. Адны даследчыкі сцвярджаюць, што беларусы як этнас ужо існавалі ў XIII ст., а працэс фарміравання беларускай народнасці пачаўся яшчэ ў VII–VIII стст. (Г. Штыхаў, М. Ермаловіч, М. Ткачоў і інш.). Паводле В. Сядова, беларуская этнічная супольнасць склалася ў XIII–XIV стст. М. Грынблат лічыць, што фарміраванне беларусаў адбывалася ў XIV–XVI стст. Ёсць і іншыя меркаванні. Як бачна, вытокі беларускай народнасці і мовы да канца не высветлены. Існуе некалькі канцэпцый паходжання беларусаў і беларускай мовы, асноўнымі з якіх з’яўляюцца наступныя:

1. Велікаруская канцэпцыя (А. Сабалеўскі, І. Сразнеўскі і інш.).
2. Польская (Л. Галембоўскі, А. Рыпінскі, С. Ліндэ і інш.).
3. Крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкая (М. Доўнар-Запольскі, М. Грынблат).
4. Крывіцкая (В. Ластоўскі, Я. Станкевіч і інш.).
5. Фінская (І. Ласкоў).
6. Балцкая (В. Сядоў).
7. Этнагенетычная канцэпцыя (Я. Карскі).
8. Новая канцэпцыя М. Піліпенкі.

Спынімся падрабязна на некаторых з іх. Першымі па часе (у XIX ст.) з’явіліся велікаруская і польская канцэпцыі паходжання беларускага этнасу і беларускай мовы. Прадстаўнікі гэтых канцэпцый адмаўлялі існаванне самастойнага беларускага этнасу на той падставе, што ў насельніцтва Беларусі быццам не было наогул самастойнай славянскай мовы. Прыхільнікі **велікарускай канцэпцыі** (Аляксей Сабалеўскі, Ізмаіл Сразнеўскі і інш.) сцвярджалі, што Беларусь – частка велікарускай этнічнай тэрыторыі, а

⁹ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны крыніцы [5; 13; 64; 99].

беларуская мова – дыялект рускай мовы. Такія даследчыкі, як Лукаш Галембоўскі, Аляксандр Рыпінскі, Самуіл Ліндэ і інш.) лічылі беларускую мову дыялектам польскай мовы, а беларусаў – часткай польскага этнасу (**польская канцэпцыя**).

Памылковасць гэтых канцэпцый выяўлена даследаваннямі выдатнага беларускага славіста **Яўхіма Карскага**, які ў пачатку ХХ ст. у фундаментальнай працы «Беларусы» пераканаўча даказаў, што беларуская мова з’яўляецца самастойнай славянскай мовай і паводле свайго лексічнага складу, сінтаксісу, фанетыкі і марфалогіі ўваходзіць у групу ўсходнеславянскіх моў побач з рускай і ўкраінскай.

У пачатку ХХ ст. з’явілася **крывіцкая канцэпцыя** паходжання беларускай мовы. Асноўныя яе прадстаўнікі: Вацлаў Ластоўскі, Ян Станкевіч, Міхаіл Пагодзін. Даследчыкі лічылі, што ядро беларускага этнасу склалі крывічы, а беларуская мова сфарміравалася на аснове крывіцкіх гаворак. Аўтары канцэпцыі атаясамлівалі беларусаў і крывічоў і прапаноўвалі называць беларусаў крывічамі, а Беларусь – Крывіяй. Памылковасць гэтай канцэпцыі заключаецца ў тым, што крывічы займалі толькі паўночную і цэнтральную частку тэрыторыі сучаснай Беларусі. А як жа ўзнікла паўднёвабеларускае насельніцтва? На гэтае пытанне крывіцкая канцэпцыя адказу не дае. Няма ў дадзенай канцэпцыі тлумачэння і таго, чаму на частцы тэрыторыі, якую займалі крывічы, пазней сфарміравалася велікаруская народнасць. Аднак самая вялікая памылка крывіцкай канцэпцыі выяўляецца ў храналагічнай неадпаведнасці знікнення крывічоў і з’яўлення беларускага этнасу. Крывічы зніклі да сярэдзіны ХІІ ст., а беларусы як этнас да гэтага часу яшчэ не сфарміраваліся.

Аднабаковасць крывіцкай канцэпцыі вырашылі пераадолець гісторык-славіст Уладзімір Пічэта, даследчык этнічнай гісторыі Беларусі Маісей Грынблат, вядомы гісторык Мітрафан Доўнар-Запольскі. Яны ўключылі ў склад продкаў беларусаў не толькі крывічоў, але таксама дрыгавічоў і радзімічаў. Адсюль і назва канцэпцыі – **крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкая**. Аднак і гэтая канцэпцыя, як і папярэдняя, не ўлічыла таго факта, што дрыгавічы і радзімічы, як і крывічы, зніклі да сярэдзіны ХІІ ст., калі агульнабеларускі этнічны комплекс яшчэ не сфарміраваўся.

Асаблівую папулярнасць набыла **балцкая тэорыя** этнагенезу беларусаў. Паводле яе, змяшэнне славян з даславянскім насельніцтвам (балтамі) прывяло да з’яўлення беларускага этнасу. Балты, такім чынам, адыгралі ролю субстрату (падасновы) у этнагенезе беларусаў. Аўтар гэтай тэорыі археолаг Вялянцін Сядоў робіць выснову на падставе таго, што шмат элементаў беларускай культуры і мовы мае балцкае паходжанне. Аднак даследчык не ўлічыў таго, што гэтыя элементы ўласцівыя як славянам, так і балтам, паколькі і першыя, і другія маюць індаеўрапейскае паходжанне. Балты з’явіліся продкам, субстратам не непасрэдна беларусаў, а ўсходнеславянскіх супольнасцей – крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў.

Поводле **фінскай канцэпцыі**, продкамі беларусаў з’яўляюцца фіна-угры. Прыхільнік канцэпцыі Іван Ласкоў лічыць, што на тэрыторыі Беларусі налічваецца вялікая колькасць фіна-ўгорскіх гідронімаў (напрыклад, назвы *Дзвіна, Свір* і інш.), што і пацвярджае такое паходжанне беларускага этнасу і яго мовы. Але, трэба адзначыць, што фінамоўнае насельніцтва на тэрыторыі Беларусі жыло яшчэ з часоў глыбокай старажытнасці і было асімілявана не славянамі, а балтамі, якія рассяліліся ў Панямонні і Падзвінні. Такім чынам, фіны на тэрыторыі Беларусі з’яўляліся хутчэй субстратам (продкам) не беларусаў, а старажытных балтаў.

У пачатку 90-х гадоў XX ст. гісторык Міхаіл Піліпенка прапанаваў **новую канцэпцыю** паходжання беларусаў. Даследчык лічыць, што ў выніку шырокага рассялення славян і змешвання іх з усходнімі балтамі ўтварыліся не беларусы, а першапачатковыя супольнасці крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў. Гэта адбылося ў IX–X стст. Затым, у канцы X – пачатку XI стст. разам з іншымі ўсходнеславянскімі супольнасцямі крывічы, дрыгавічы і радзімічы кансалідаваліся ў новую агульнаславянскую супольнасць. Для яе былі характэрны агульныя мова, матэрыяльная і духоўная культура. З трансфармацыяй гэтых першапачатковых этнічных супольнасцей у агульнаславянскую іх тэрыторыя пражывання стала адзінай і атрымала назву Русь. Насельніцтва Русі стала называцца русічамі, русінамі, рускімі.

Тэрыторыя Русі не была аднастайнай, яна падзялялася на рэгіёны, якія складалі дзве дыялектна-этнаграфічныя зоны: палескую і падзвінска-дняпроўскую. За паўднёвай часткай тэрыторыі замацавалася назва Палессе, за цэнтральнай і паўночнай – Белая Русь. У паўднёвай зоне на аснове трансфармацыі дрыгавічоў, драўлян і паўднёвай часткі радзімічаў ішоў працэс складання новай этнічнай супольнасці – палешукоў, у паўночнай зоне (папрыпяцка-дняпроўскім рэгіёне) ў выніку трансфармацыі крывічоў, вяцічаў, паўночных радзімічаў – старажытных беларусаў. М. Піліпенка лічыць, што менавіта яны і сталі продкамі беларусаў. З цягам часу ў выніку працэсаў інтэнсіўнага ўзаемадзеяння, на аснове кансалідацыі іх з асобнымі групамі заходнеславянскага (польскага), балцкага, цюркскага, татарскага насельніцтва на шырокай тэрыторыі, размешчанай паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіной, Нёманам і Дняпром, да сярэдзіны XVI ст. сфраміраваўся новы комплекс культуры і звязаная з ім сістэма мовы. Усё гэта сведчыла аб з’яўленні новай усходнеславянскай этнічнай тэрыторыі, якая атрымала назву Белая Русь.

Паводле канцэпцыі М. Піліпенкі, фарміраванне беларускай мовы было звязана з перапляценнем паўночных (падзвінска-дняпроўскіх) і паўднёвых (папрыпяцкіх) элементаў гутарковай мовы ўсходнеславянскага насельніцтва. Для гэтай мовы характэрны цвёрдыя [р] і [ч], мяккі [д], аканне і яканне.

Выключную ролю ў вывучэнні паходжання беларускай мовы адыграў акадэмік Яўхім Карскі. У сваёй трохтомнай працы «**Беларусы**» ён падрабязна разгледзеў этнагенез беларускага народа і паходжанне яго мовы. На яго думку, асновай фарміравання беларускай мовы стала агульнаўсходнеславянская

(сустракаецца назва «старажытнаруская») мова з яе дыялектамі. На аснове параўнальна-гістарычнага даследавання было высветлена, што ўсе славянскія мовы блізкія. Гэта тлумачыцца ў першую чаргу тым, што ў пэўны перыяд продкі сучасных славянскіх народаў жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, так званай прарадзіме славян. Гэта было прыкладна з IV тыс. да н. э. па VI ст. н. э. Гэта дазваляе лічыць, што на прарадзіме існавала так званая праславянская мова, або агульнаславянская мова-аснова, фрагменты якой можна ўзнавіць амаль ва ўсіх сучасных славянскіх мовах.

З VI ст. у выніку паслаблення сувязей паміж славянскімі плямёнамі агульнаславянскае моўнае адзінства перастала існаваць, што прывяло да распаду мовы-асновы. З гэтага часу пачалося вылучэнне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў. З блізкіх паміж сабой племянных дыялектаў склалася агульнаўсходнеславянская мова, якую яшчэ называюць старажытнарускаяй, або ўсходнеславянскай. Яна была дзяржаўнай мовай Кіеўскай Русі.

Фарміраванне беларускай народнасці і яе мовы пачалося ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, у якое ўвайшлі землі сучаснай Беларусі. Як вядома, беларуская мова, якая вылучылася з агульнаўсходнеславянскага моўнага адзінства на мяжы XIII–XIV стст., выконвала ў Вялікім Княстве Літоўскім функцыі дзяржаўнай мовы. Разам з тым, Я. Карскі сваімі шматлікімі даследаваннямі паказаў, што мова беларускага народа, хоць і вельмі блізкая да суседніх славянскіх, але мае сваю сістэму, якая развівалася, узбагачалася і ўдасканальвалася ва ўзаемадзеянні з роднаснымі мовамі паводле ўласных законаў, што і вызначыла яе сучасную нацыянальную своеасаблівасць.

Такім чынам, вылучаюцца наступныя этапы развіцця беларускай мовы:

- I этап (да III тыс. да н. э.) – **індаеўрапейскі**;
- II этап (III тыс. да н. э. – VI ст. н. э.) – **агульнаславянскі**;
- III этап (VI–XIII стст.) – **агульнаўсходнеславянскі**;
- IV этап (XIV–XVIII стст.) – **старабеларускі**;
- V этап (з XIX ст. да нашага часу) – **новая беларуская літаратурная мова**.

Старажытныя перыяды ў гісторыі беларускай мовы¹⁰

На аснове параўнальна-гістарычнага метаду вучоныя высветлілі, што практычна ўсе еўрапейскія і многія азіяцкія народы маюць адну прарадзіму, а іх мовы ўзыходзяць да адзінай мовы-крыніцы, якую прынята называць **індаеўрапейскай прамовай**. Дакладна не ўстаноўлена, дзе і калі яна існавала. Адны даследчыкі лічаць, што першапачаткова, прыкладна у IV–III тыс. да н. э., індаеўрапейскія плямёны займалі прастору ад Дона і Паўночнага Каўказа да Дуная. Адсюль індаеўрапейцы пайшлі у Еўропу, Сярэднюю Азію і праз Каўказ на Блізкі Усход і ў Індыю. Згодна з іншымі гіпотэзамі, індаеўрапейская моўная супольнасць узнікла на Блізкім Усходзе або ў Індыі і адтуль рушыла на ўсход і

¹⁰ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны кнігі [10; 12; 13].

захад. Выказваецца таксама меркаванне, што прарадзімай індаеўрапейцаў магла быць тэрыторыя ад Урала да Каспійскага мора.

Нягледзячы на тое, што ў навуцы пакуль няма адзінства ў вызначэнні першаснай лакалізацыі індаеўрапейскай прамовы, вучоныя, аднак, не сумняваюцца ў тым, што яна існавала. Параўнальна-гістарычны аналіз фактаў розных моў дазваляе рэканструяваць праіндаеўрапейскую мову. Так, ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах застаўся даволі вялікі пласт слоў, якімі карысталіся тысячы гадоў таму назад старажытныя індаеўрапейцы, у якіх яны замацоўвалі веды аб сабе і навакольным свеце. Напрыклад, у беларускай мове індаеўрапейскімі паводле паходжання з'яўляюцца тэматычныя групы слоў, што абазначаюць паняцці духоўнага і культурнага жыцця: *бог, вера, дух, дзіва, бяда* і інш.; часавыя паняцці: *век, месяц, дзень, ноч, вечар* і інш.; назвы з'яў прыроды: *агонь, вада, вецер, дым, неба, снег, холад* і інш.; тэрміны роднасці, сваяцтва і іншых адносін паміж людзьмі: *маці, брат, сястра, зяць, госць, друг* і інш.; назвы частак цела чалавека: *вока, вуха, зуб, кроў, мозг, нос* і інш.; найменні жывых істот, раслін: *звер, алень, воўк, вуж, каза, журавель, дуб, бяроза, вярба, лён, зерне, семя* і інш.; назвы прымет якасці: *новы, стары, жывы, злы, сухі* і інш.; назвы дзеянняў, станаў: *быць, браць, будзіць, верыць, гарэць, драмаць* і інш.

Індаеўрапеізмамі з'яўляюцца таксама некаторыя лічэбнікі (*два, тры, сто* і інш.), займеннікі (*ты, вы, сам*), службовыя словы (*без, да, а, ды, не* і інш.). Падобенства гэтых слоў выяўляецца ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах або ў асобных іх групам, што сведчыць, з аднаго боку, пра роднасць гэтых моў, з другога – пра сам факт іх паходжання. Параўнайце: бел. *дзень*, руск. *день*, польск. *dzien*, балг. *ден*, літ. *deina*, лац. *dies*, ірланд. *denus*, фр. *doi* і да т. п.

Некаторы час славяне жылі сумесна на адносна невялікай тэрыторыі. Аднак вучоныя спрачаюцца, дзе яна знаходзілася. Яе шукаюць на тэрыторыі сучаснай Польшы (паміж Одрай і Віслай), ля падножжа Карпат і ў стэпах Паўдневай Украіны. Але найбольш верагодна, што месцам першаснага прыпынку славян стаў раён вярхоў Прыпяці, Буга, Віслы. Гэта быў адзіны перыяд гісторыі славян – **агульнаславянскі**. Мову славян гатага перыяду называюць **агульнаславянскай**, або **праславянскай**.

Прыблізна з III тыс. да н. э. да сярэдзіны I тыс. н. э. славяне карысталіся адзінай праславянскай мовай. І сёння многія праславянскія словы з'яўляюцца найбольш пашыранымі, стылістычна нейтральнымі і складаюць чвэрць усіх ужывальных слоў у беларускай мове, напрыклад: *жаніх, кум, сват, дзіця, унук; лоб, галава, рука; варона, баран; авёс, сасна; вілы, каса; год, восень, нядзеля, панядзелак; гром, дождж; боль, гнеў, грэх, краса, праўда, ласка, сіла; багаты, мудры, светлы, вузкі, горкі; варыць, дыхаць, слухаць; куды, там, усюды; адзін, восем, тысяча; я, ён, хто, што, сам; за, над, да, пад*. Па падліках вучоных, у сучасных славянскіх мовах супадае каля 50 % слоў з першай тысячы найбольш частотных. Напрыклад, бел. *пчала*, укр. *бджола*, руск. *пчела*, чэш. і славацк. *včela*, польск. *pszczola*; бел. *бервяно*, руск. *бревно*, укр. *бервено*, ст.-польск. *bierzwno, bierwiono*, чэш. *brevno*, серб.-харв. *брвно* і інш.

Праславянскі перыяд скончыўся прыкладна ў сярэдзіне I тыс. н. э. З гэтага часу славяне пашыралі тэрыторыю свайго рассялення (ад Віслы і Одэра да Дона і Волгі, ад Карпат да Балтыкі), і за час вандровак па Еўропе сувязі паміж імі паслабіліся. У VI–VII стст. н. э. завяршылася рассяленне славян і ўтварыліся тры групы славянскіх плямён (усходнія, заходнія і паўднёвыя славяне). Пазней на іх аснове пачнуць складвацца асобныя народнасці.

У IX ст. усходнія славяне ўтварылі феадальную дзяржаву Кіеўская Русь, а ў канцы X ст. на нашы землі прыйшло хрысціянства, разам з ім і пісьменства на **стараславянскай (царкоўнаславянскай) мове** – першай літаратурна-пісьмовай мове ўсходніх славян. Тады яшчэ не было кнігадрукавання, таму ўсе пісьмовыя помнікі гэтага часу рукапісныя. Дзяржаўнай мовай Кіеўскай Русі з’яўлялася **агульнаўсходнеславянская мова**, утвораная шляхам сінтэзу стараславянскай мовы і жывой гутарковай мовы ўсходніх славян. На гэтай мове, напрыклад, напісана «Слова пра паход Ігаравы». Гэты перыяд у гісторыі беларускай мовы носіць назву **агульнаўсходнеславянскі**. Прыклады слоў агульнаўсходнеславянскага паходжання ў сучаснай беларускай мове наступныя: *пляменнік, селянін, сям’я, ключыца, жаваранак, грэчка, давер, дружба, сенажаць, плуг, ураджай, парашок, касынка, самавар, удалы, ваяваць, гуляць, калыхаць, капейка, рубель, адзінаццаць, сорок*.

У канцы XI – пачатку XII стст. Кіеўская Русь распалася, пачаўся перыяд феадальнай раздробленасці. У мове актывізавалася развіццё дыялектных адрозненняў. У розных сацыяльна-эканамічных і палітычных умовах на працягу XIII–XVI стст. з адзінай усходнеславянскай мовы сфарміраваліся руская, беларуская і ўкраінская мовы з уласцівымі ім фанетычнымі, лексічнымі і граматычнымі адметнасцямі.

Беларуская мова як самастойная мова сфарміравалася ў часы Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ). Менавіта там на працягу XIV–XVI стст. старабеларуская мова выконвала функцыі дзяржаўнай мовы. У пісьмовах дакументах таго часу наша зямля часта называецца Літвой, беларусы – літоўцамі або ліцвінамі ў знак таго, што яны былі жыхарамі ВКЛ, а мова – літоўскай, рускай, простаі (продкі ж сучасных літоўцаў называліся жамойтамі і аўкштайтамі).

Старабеларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў абслугоўвала розныя сферы грамадскага жыцця ў ВКЛ. Менавіта гэты перыяд (XIV–XVI стст.) лічыцца росквітам у гісторыі, культуры і мовы беларускага народа. Аднак з часоў Люблінскай уніі (1569 год) і ўтварэння адзінай дзяржавы Рэчы Паспалітай пачалася моцная паланізацыя. Улады Рэчы Паспалітай пачалі праводзіць палітыку апалячвання і акаталічвання беларусаў. Спачатку афіцыйна выкарыстоўваліся і польская, і беларуская мовы, але з цягам часу паступова ў якасці дзяржаўнай была ўведзена польская мова.

У 1696 годзе Варшаўскі сейм прыняў пастанову аб забароне беларускай мовы ў дзяржаўных і судовых установах. У канцы XVII ст. беларуская літаратурна-пісьмова мова прыходзіць у заняпад. Па сутнасці, працягвае развівацца толькі народная гутарковая мова (дыялекты), якая сустракаецца ў шматлікіх помніках фальклору: казкі, паданні, прыказкі, прымаўкі, вершаваныя творы,

жарты і г. д. Менавіта з гэтага часу ў людзей з'яўляецца зневажальнае стаўленне да ўсяго беларускага, у першую чаргу да беларускай мовы, якую сталі называць «мовай хамскай, мужыцкай, паганскай». Польская мова лічылася мовай вышэйшага ўзроўню. Многія прадстаўнікі беларускай шляхты за пэўныя прывілеі адмаўляліся ад роднай мовы.

Старажытныя помнікі беларускага пісьменства і друк¹¹

Помнікі пісьменства – гэта пісьмовыя старажытныя тэксты, якія дайшлі да нас і адлюстроўваюць развіццё мовы, а таксама тэрытарыяльныя разнавіднасці ад пачатку пісьменства да XVII ст.

У IX ст. усходнія славяне ўтварылі феадальную дзяржаву Кіеўская Русь, а ў канцы X ст. на яе тэрыторыю прыйшло хрысціянства, разам з ім і пісьменства. Два браты, **Канстанцін (Кірыл) і Мяфодзій**, атрымалі даручэнне ад канстанцінопальскага патрыярха перакласці для славян Біблію на блізкую і зразумелую для іх мову. Такой мовай стала царкоўнаславянская – мова першых перакладаў Свяшчэннага Пісання, якая набліжана да паўднёvasлавянскага дыялекту, бо менавіта ён быў найбольш зразумелым двум святым братам. Кірыл і Мяфодзій прынеслі славянам пісьменства і далучылі іх да грэка-візантыйскай цывілізацыі.

Свяшчэнныя тэксты хутка распаўсюджваліся на славянскіх землях. Яны не проста перапісваліся: на царкоўнаславянскай мове ствараліся і арыгінальныя тэксты. Найбуйнейшымі цэнтрамі пісьменства былі Полацк і Смаленск, дзе перапісваліся розныя творы богаслужэбнага прызначэння, узніклі шматлікія помнікі дзелавой літаратуры, свецкай і клерыкальнай (граматы, пасланні, словы і інш.), вяліся мясцовыя летапісы, складзены арыгінальныя жыцці.

Уражвае пісьмовая спадчына **Клімента Смаляціча і Аўраама Смаленскага**, якія карысталіся царкоўнаславянскай мовай для напісання арыгінальных твораў. У Полацку дзейнічала асветніца **Ефрасіння Полацкая**, якая зрабіла шмат для культурнага развіцця нашых продкаў. Заснаваныя ёю ў Полацку манастыр, царква, скрыпторыі (майстэрні, у якіх перапісваліся кнігі) былі духоўна-культурнымі цэнтрамі для ўсходніх славян. Па загадзе Ефрасінні быў створаны крыж для царквы Святога Спаса. Надпіс на гэтым крыжы, пакінуты майстрам Лазарам Богшам, зроблены на мове таго часу, з'яўляецца помнікам беларускага пісьменства. Да нас дайшоў твор невядомага аўтара «Жыцце Ефрасінні Полацкай», напісаны на царкоўнаславянскай мове, але з некаторымі элементамі беларускай гаворкі. Адтуль мы не толькі можам даведацца пра жыццё славутой палачанкі, але і маем магчымасць назіраць за тагачаснай мовай.

У Тураве дзейнічаў славутой майстар аратарскай прозы **Кірыла Тураўскі**, вядомы царкоўны дзеяч, філосаф і прамоўца, які жыў у XII ст. Да нас дайшлі

¹¹ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны кнігі [13; 24; 75; 96].

яго творы (восем слоў-казанняў, дзве прытчы, малітвы і інш.), напісаныя на царкоўнаславянскай мове, якія з'яўляюцца ўзорамі красамоўства.

Да ліку іншых найбольш каштоўных летапісных помнікаў X–XII стст., у якіх адлюстроўваюцца разнастайныя працэсы, што адбываліся на беларускіх землях у старажытнасці, належаць: «Казанне пра запрашэнне варагаў», «Полацкі летапіс», «Слова пра князёў», «Пахвала князю Расціславу Мсціславічу» і інш.

У Смаленску, Віцебску, Пскове і Ноўгарадзе падчас археалагічных раскопак знойдзена шмат **берасцяных грамат**, напісаных кірылічнымі літарамі. Самыя старажытныя з іх датуюцца XI ст. Граматы пісаліся звычайна гараджанамі ці сялянамі, па змесце гэта прыватныя лісты, якія змяшчаюць разнастайныя просьбы, загады, прыватную бытавую інфармацыю, духоўныя водпісы, грашовыя разлікі і г. д. Такім чынам, старажытныя славяне даволі рана пачалі карыстацца пісьменствам і ўжывалі яго як для грамадска-палітычных і духоўных, так і для асабіста-прыватных патрэб.

Развіццю пісьменства і літаратуры ў XII–XV стст. садзейнічалі палітычнае аб'яднанне беларускіх зямель у ВКЛ і завяршэнне фарміравання беларускай народнасці са сваёй адметнай культурай. Беларуская мова як самастойная мова сфарміравалася ў часы Вялікага Княства Літоўскага. Менавіта ў ВКЛ на працягу XIV–XVI стст. старабеларуская мова выконвала функцыі дзяржаўнай мовы. На беларускай мове былі створаны летапісы, арыгінальныя і перакладныя мастацкія творы, вучэбная, публіцыстычная, юрыдычная літаратура, вялася дыпламатычная перапіска. Сярод найбольш выдатных дзеячаў таго часу вылучаюцца Францыск Скарына, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Мікалай Гусоўскі.

У пачатку XVI ст. распачалося кнігадрукаванне. З 1517 па 1519 гады **Францыск Скарына** ў Чэхіі (г. Прага) надрукаваў і пракаменціраваў 23 кнігі Бібліі. На палях кніг выдавец змясціў **глосы** – тлумачэнні цяжкіх царкоўнаславянскіх слоў сродкамі беларускай мовы. Да кніг Бібліі Скарына напісаў на беларускай мове прадмовы і пасляслоўі, у якіх расказаў пра сябе, выказаў наватарскія для таго часу ідэі, а таксама растлумачыў і пераказаў асобныя сюжэты больш простаай мовай, каб надрукаваныя кнігі былі даступныя для разумення простых неадрукаваных людзей. **Сымон Будны** і **Васіль Цяпінскі** працягнулі асветніцкія традыцыі Францыска Скарыны. У 1562 годзе ў Нясвіжы быў надрукаваны «Катэхізіс» С. Буднага, які «стаў узорам выкарыстання зразумелай простамоу народу старажытнай беларускай мовы» [38]. «Евангелле» В. Цяпінскага адметна тым, што ў ім паралельна змешчаны беларускі і царкоўнаславянскі тэксты. **Мікалай Гусоўскі** напісаў знакаміты твор «Песня пра зубра», чым садзейнічаў папулярызацыі ВКЛ у свеце. У гэтым творы ў вобразе зубра быў увасоблены князь Вітаўт.

Назавём і іншыя найбольш вядомыя старажытныя помнікі пісьменства:

1. **Справавая літаратура (дзелавыя тэксты)**: гандлёвыя дагаворы, граматы, судовыя кнігі, пастановы сейма, справаздачы і інш. Прыкладамі такіх

твораў з’яўляюцца: «Дагавор Полацка з Рыгай» (1330 год), «Дарчая грамата» Вітаўта літоўскім канонікам (1399 год), «Судзэбнік» караля Казіміра Ягелончыка (1468 год), «Кніга судовых спраў» (1516 год) і інш. Помнікі справавога пісьменства (Літоўская метрыка, Статуты ВКЛ) даюць уяўленне пра розныя бакі палітычнага, эканамічнага, культурнага жыцця ВКЛ і з’яўляюцца крыніцамі вывучэння беларускай мовы. Найбольш значнымі для гісторыі беларускай мовы вызначаюцца Статуты Вялікага Княства Літоўскага, вядомыя ў трох рэдакцыях: 1529, 1566 і 1588 гадоў. Гэта адна з першых у Еўропе канстытуцый на нацыянальнай мове.

2. **Летапісы** (Супрасльскі збор, Увараўскі збор, Баркалабаўскі летапіс, Віленскі зборнік і інш.) – крыніцы вывучэння жыццёвай, ваеннай, княжацкай справы на тэрыторыі ВКЛ.

3. **Перакладная і жыццёвая літаратура**: пераклады з грэчаскай, сербскай і іншых моў, напрыклад, «Александрыя», «Гісторыя Траянскай вайны», «Аповесць аб Трыстане», «Гісторыя аб Атыле», «Аповесць пра Баву» і інш.

4. **Мастацкая і палемічная літаратура**: «Метры» Сімяона Полацкага на старабеларускай мове, эпіграмы Андрэя Рымшы, палемічныя прамовы Мялешкі супраць польскага засілля, а таксама вершы невядомых аўтараў.

5. **Лінгвістычная літаратура**: «Азбука з Лексісам» Лаўрэнція Зізанія, «Граматыка» Мялешкі Сматрыцкага і інш.

6. **Рэлігійная літаратура**: кнігі Францыска Скарыны (23 кнігі Бібліі, «Малая падарожная кніжыца», «Апостал»), Сымона Буднага («Катэхізіс» і інш.), «Евангелле» Васіля Цяпінскага і інш.

У XIII–XV стст. на старабеларускай літаратурнай мове былі напісаны такія выдатныя творы, як «Пахвала вялікаму князю Вітаўту», «Аповесць пра Падольскую зямлю», «Хроніка грамадзянскай вайны», «Аповесць пра паўстанне ў Смаленску». Усе гэтыя помнікі пісьменства з’яўляюцца важнымі крыніцамі вывучэння мовы і гісторыі беларускага народа.

Пасля Люблінскай уніі (1569 год) і ўтварэння адзінай Рэчы Паспалітай на беларускіх землях пачалася моцная паланізацыя. У афіцыйны ўжытак усё часцей уводзілася польская мова. У 1696 годзе спецыяльнай пастановай польскага сейма сфера выкарыстання беларускай пісьмовай мовы рэзка звужалася, дзелавыя дакументы трэба было пісаць толькі па-польску.

Вялікім попытам карысталіся працы польскіх гісторыкаў, самай вядомай з якіх на Беларусі стала «Хроніка польская, літоўская, жмудская і ўсёй Русі» **Мацея Стрыйкоўскага**; яе пераклад пачатку XVII ст., зроблены невядомым аўтарам, дайшоў да нашых дзён. Вядомы твор гэтага часу і «Дзённік» **Фёдара Еўлашэўскага**, навагрудскага падсудка. Помнік быў створаны на мяжы XVI і XVII стст. і з пункту гледжання моўных асаблівасцей прадстаўляе сабой своеасаблівую польска-беларускую «трасянку». У XVII ст. старабеларуская літаратура папоўнілася новымі формамі – жанрамі **палітычнай сатыры** («Прамова Івана Мялешкі», «Ліст да Абуховіча» і інш.).

Беларуская пісьмовая спадчына не вычэрпваецца тымі тэкстамі, якія былі ўзгаданы вышэй. Варта адзначыць таксама свяшчэнныя тэксты, напісаныя па-беларуску, але арабскай вяззю, якія называюцца **кітабамі**. На тэрыторыі старажытнай Беларусі былі папулярныя таксама творы, напісаныя па-польску, па-лацінску, па-грэчаску.

Новая беларуская літаратурная мова¹²

У канцы XVIII ст. у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Са знікненнем Рэчы Паспалітай перастала існаваць патрэба ў існаванні дзяржаўнай мовы, таму старабеларуская літаратурная мова скончыла свой шлях развіцця і на яе месца прыйшла новая беларуская літаратурная мова.

Беларуская нацыянальная мова развівалася ў тыя часы ў неспрыяльных умовах. У 1840 годзе царскі ўрад забараніў ужываць найменне Беларусь, таксама былі забаронены афіцыйная перапіска і мастацкая літаратура на беларускай мове. У літаратурнай беларускай мове гэтага часу амаль не было грамадска-палітычнай і навуковай тэрміналогіі, строгай сістэмы граматычных, лексічных і арфаэпічных нормаў. Беларускай мовай карысталіся толькі ў бытавой сферы. Польскія і рускія вучоныя не прызнавалі беларускую мову самастойнай, разглядалі яе як дыялект.

У 1867 годзе царскі ўрад забараніў друк на беларускай мове. Гэта забарона праіснавала да рэвалюцыі 1905 года. За ўсё XIX ст., па падліках даследчыкаў, выйшла не больш за 75 кніг, большасць з якіх друкаваліся за межамі Расійскай імперыі. Сярод нешматлікіх твораў, якія з'явіліся ў XIX ст., найбольш значнымі лічацца паэмы **«Тарас на Парнасе» (Канстанцін Вераніцын)** і **«Энеіда навыварат» (Вікенцій Равінскі)**. У першай палове XIX ст. на беларускай мове пісалі свае творы **Ян Баршчэўскі, Ян Чачот, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч** і інш. Дзякуючы ім фарміравалася новая беларуская літаратурная мова.

У канцы XIX ст. на старонках літаратурных твораў (**Францішак Багушэвіч, Адам Гурыновіч, Янка Лучына, Аляксандр Ельскі, Ядвігін Ш.** і інш.) пачалі складвацца нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Вельмі важны перыяд у гісторыі беларускай мовы – пачатак XX ст. У гэты час выдавалася першая беларуская газета **«Наша Ніва»**, а перыяд гэты, такі важны для гісторыі беларускай мовы, літаратуры, культуры, называецца **нашаніўскі**. Газета выдавалася з 1906 года па 1915 год у Вільні на беларускай мове кірыліцай і лацінкай (лацінкай да 1912 года).

У 20-я гады XX ст. беларуская мова і культура перажывалі небывалы ўздым. У 1918 годзе была ўтворана Беларуская Народная Рэспубліка (БНР) і беларуская мова ўпершыню пасля часоў ВКЛ набыла статус дзяржаўнай, г. зн. на ёй працавалі ўрад і іншыя грамадскія ўстановы. Распаचाўся працэс беларусізацыі. Маладой дзяржаве стала патрэбнай адзіная беларуская

¹² У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны крыніцы [13; 24; 63].

літаратурная мова. Распрацоўка норм беларускай мовы належыць такім буйным навукоўцам і культурным дзеячам, як **Браніслаў Тарашкевіч**, **Язэп Лёсік**, **Сцяпан Некрашэвіч** і інш. Беларускі правапіс таго часу быў пабудаваны згодна з кнігай «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча. Згодна з ёй былі напісаны ўсе падручнікі для школ, складаліся шматлікія слоўнікі.

30 студзеня 1922 года быў створаны **Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт)**, які потым пераўтварыўся ў беларускую Акадэмію навук. Сярод першых правадзейных членаў гэтай установы былі **Якуб Колас**, **Янка Купала**, **Язэп Лёсік**, **Сцяпан Некрашэвіч**, **Яўхім Карскі** і інш. Асноўнай задачай гэтага перыяду стала стварэнне беларускай нацыянальнай тэрміналогіі. На беларускай мове вялося навучанне ў школах, тэхнікумах, ВНУ. Упершыню па ўсіх прадметах былі створаны беларускамоўныя падручнікі для школ.

Пачынаючы з 30-х гадоў, праводзілася моўная палітыка, накіраваная на збліжэнне народаў і зліццё іх культур. У **1933 годзе** была зроблена **рэформа беларускага правапісу**, згодна з якой беларуская мова наблізілася да рускай: быў спрошчаны фанетычны прынцып перадачы асаблівасцей беларускага вымаўлення, сістэма скланення назоўнікаў (зніклі формы тыпу *у палёх*, *у садох*) і інш. У складаных умовах беларуская мова працягвала развівацца ў ваенныя і пасляваенныя гады. Нягледзячы на гэта, беларуская літаратура папоўнілася такімі імёнамі, як **Уладзімір Караткевіч**, **Іван Мележ**, **Іван Шамякін**, **Янка Брыль**, **Ніл Гілевіч**, **Васіль Быкаў** і інш.

Частковыя змены беларускага правапісу адбыліся ў 1957 годзе. У 1959 годзе былі выдадзены «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», падрыхтаваныя Акадэміяй навук БССР пад кіраўніцтвам **К. Атраховіча (Кандрата Крапівы)**. Гэта падзея не лічыцца рэформай: толькі адбываўся працэс удасканалення правілаў беларускай мовы, усталяваных у 1933 годзе.

У канцы 80-х – пачатку 90-х гадоў ХХ ст. у выніку распаду былога СССР і ўтварэння незалежнай дзяржавы Рэспублікі Беларусь беларуская мова атрымала статус дзяржаўнай (**1990 год, Закон аб мовах**) і пачала шырока выкарыстоўвацца ў афіцыйнай, прававой, адукацыйнай, навуковай сферах жыцця грамадства. У **1995 годзе** адбыўся **рэферэндум**, паводле якога ў краіне законна аб'яўлена беларуска-рускае двухмоўе. Зараз пераважныя сферы выкарыстання беларускай літаратурнай мовы – заканадаўства, мастацкая літаратура, публіцыстыка, гуманітарныя навукі, сфера адукацыі.

У канцы ХХ – пачатку ХХІ стст. адбылося чарговае ўдакладненне беларускага правапісу, паводле якой ён быў значна ўдасканалены. У **2008 годзе** быў уведзены ў дзеянне **Закон Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі»**, які да нашага часу забяспечвае захаванне адзінага моўнага рэжыму ў краіне. Над удасканаленнем беларускага правапісу працавала вялікая камісія пад кіраўніцтвам прафесара **Віктара Іўчанкава** і прафесара **Аляксандра Лукашанца**. Увядзенне Закона і выданне «Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» садзейнічалі стабілізацыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Пытанні для самакантролю

1. Што такое этнас? Якімі рысамі характарызуецца беларуская этнічная супольнасць?

2. Раствлумачце сэнс паняцця этнагенез. Што вы можаце расказаць пра этнагенез беларусаў?

3. Ці ёсць сувязь паміж этнагенезам беларусаў і паходжаннем беларускай мовы? Пракаменціруйце адказ.

4. У чым сутнасць параўнальна-гістарычнага метаду вывучэння моў?

5. Якія канцэпцыі паходжання беларускай мовы вам вядомы?

6. Раскажыце пра меракаванні наконт паходжання беларускай мовы паводле велікарускай і польскай канцэпцый. Чаму, на вашу думку, яны з'яўляюцца памылковымі?

7. Назавіце асноўных прадстаўнікоў фінскай і балцкай канцэпцый паходжання беларускай мовы і сфармулюйце, якіх поглядаў яны прытрымліваліся.

8. Прыхільнікам якой канцэпцыі з'яўляўся Вацлаў Ластоўскі? Раствлумачце яе сутнасць.

9. Назавіце асноўныя палажэнні новай канцэпцыі М. Піліпенкі.

10. Чым адметна крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкая канцэпцыя паходжання беларускай мовы? Хто з'яўляецца яе асноўнымі прадстаўнікамі?

11. Якая роля ў вывучэнні паходжання беларускай мовы належыць Яўхіму Карскаму? У якой навуковай працы ён раствлумачыў свае погляды на паходжанне роднай мовы?

12. Якая канцэпцыя паходжання беларускай мовы, на вашу думку, з'яўляецца найбольш верагоднай? Пракаменціруйце свой выцбар.

13. Як можна раствлумачыць блізкасць усіх славянскіх моў? Якія мовы самыя блізкія да беларускай і чаму?

14. Назавіце асноўныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы.

15. Раствлумачце сэнс выразу «індаеўрапейская прамова». Якія словы прыйшлі з яе ў беларускую мову?

16. Якія існуюць меркаванні наконт першай лакалізацыі індаеўрапейскай прамовы?

17. Раскажыце пра агульнаславянскі перыяд у гісторыі беларускай мовы.

18. Чаму, на вашу думку, індаеўрапейскае моўнае адзінства распалася? Па якой прычыне з яго адразу не вылучылася самастойная беларуская мова?

19. Якія словы ў беларускай мове маюць праславянскае паходжанне?

20. Ці праўда, што агульнаўсходнеславянская мова з'яўляецца першай літаратурна-пісьмовай мовай усходніх славян? Адказ абгрунтуйце.

21. На якой мове напісаны твор «Слова пра паход Ігаравы»? Якую ролю мае гэтая мова ў фарміраванні беларускай?

22. У які час і пры якіх умовах вылучылася самастойная беларуская мова? Які статус мела беларуская мова на пачатку свайго развіцця?

23. Хто такія жамойты і аўкштайты?
24. Калі і чаму на беларускіх землях пачалася паланізацыя? Як гэта адбілася на развіцці беларускай мовы?
25. Што прынята называць помнікамі пісьменства?
26. Які ўклад зрабілі браты Кірыл і Мяфодзій у развіццё славянскай культуры?
27. Назавіце найбольш знакамітых беларускіх дзеячаў, якія садзейнічалі развіццю беларускага пісьменства ў старажытныя часы.
28. Якія помнікі пісьменства дайшлі да нашага часу з X–XII стст.?
29. Якія помнікі пісьменства і дзеячы вядомы вам з часоў ВКЛ?
30. Растлумачце, у чым заключаецца асветніцкая дзейнасць Францыска Скарыны і яго паслядоўнікаў.
31. Што прынята называць кітабамі? Раскажыце пра такія знаходкі на Беларусі.
32. Які статус і па якой прычыне мела беларуская мова ў XIX ст.?
33. Назавіце ўмовы і прычыны фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы.
34. Які перыяд у гісторыі беларускай мовы носіць назву «нашаніўскі»? Якая роля першых беларускіх газет у фарміраванні новай беларускай літаратурнай мовы?
35. Хто такі Браніслаў Тарашкевіч і якая яго роля ў развіцці беларускай мовы?
36. Якая ўстанова першапатачкава называлася Інбелкульт і хто былі яе першымі правадзейнымі членамі?
37. Якая важная для гісторыі беларускай мовы падзея адбылася ў 1933 годзе?
38. Назавіце моўныя працэсы, уласцівыя канцу X ст.
39. Раскажыце пра змяненні ў беларускім правапісе 2008 года.
40. Назавіце найбольш актуальныя сферы функцыянавання сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Практычныя заданні

Заданне 1. Прачытайце тэкст. Дайце тэксту назву. Якія іншыя несупадзенні ёсць у глаголіцы і кірыліцы? Спішыце, раскрываючы дужкі або ўстаўляючы прапушчаныя літары. Складзіце прасты намінацыённы план тэксту.

Шт..год 24 мая ў розн.. частках славянскага свет.. адзначаюць ..ень славянскага пісьменства і культуры. С..вята цесна звязана з постацямі братоў, якіх звалі Кірыл і Мяфодзій. Іх уклад у распаўсюджванн.. славянскага пісьменства (не)магчыма пераацаніць.

Навуко..цы розных краін дыскусуюць адносна галоўнага пытання: стваральнікамі якой пісьмовай сістэмы з..яўляюцца Кірыл і Мяфодзій, глагалічнай

або кірылічнай? Многія сучасныя даследчыкі ліч.ць, што братамі была створана глагалічная азбука для запіс.. славянскай мовы, і толькі пазней, ужо пас..ля смерці асветнікаў, Гаразд Ахрыцкі – паслядоўнік, багаслоў і прадаўжальнік в..лікай справы святых братоў, (на)падставе глагалічнай сістэмы ствары.. кірылічную. Тым не менш, спа..чына святых братоў увекавечыла іх асобы ў стаго..ях.

Кірыл і Мяфодзій нарадзіліся і выхоўваліся ў знатнай сям..і ў візантыйскім гора..е Фесалонікі (Салунь). Мяфодзій выбраў ваенную справу і дасягну.. у ёй значных поспехаў, але праз некаторы час прыняў пострыг і зышоў у манастыр. Кірыл абра.. багаслоўска-філасо..скі шлях. Атрыма.. адукацыю ў Канстанцінопал.. .

У 862 годзе да візантыйскага цара звярну..ся мараўскі кня..ь Расціслаў з прашэ..ем прыслаць асветнікаў для тлумачэння хрысціянскага вучэння м..сцоваму насельніцтву. У Маравію былі накіраваны браты Кірыл і Мяфодзій.

Кірыл стаў займацца стварэ..ем пісьмовай славянскай мовы яшчэ ў Канстанцінопал.. . За аснову браты ўзялі гаворкі славян, якія жылі (не)далёка ад Фесалонік, і стварылі глаголіцу-азбуку, зразумел..ю ж..харам іншых частак славянскага свет.. . Кірылу (не)абходна было пераклас..ці на славянскую мову Святое Пісанне.

У Маравіі браты паказалі людзям новую славянскую азбуку і кнігі, перакладзены.. на славянскую мову. Больш за тры гады прабылі яны ў Маравіі: распаўсюджвалі хрысціянскую веру і перакладалі з грэчаскай мовы рэлігійную літаратуру. Дзякуючы намаганням Кірыла і Мяфодзія славяне атрымалі ма..чымасць чыта..ь візантыйскія кнігі.

Перад смерцю ў 885 годзе Мяфодзій прызначыў с..бе пераемніка. Гэта быў Гаразд Ахрыдскі, які (не)толькі захава.. спа..чыну Кірыла і Мяфодзія, але і разам з іншымі вучнямі прымаў удзел у стварэнні на аснове глаголіцы і грэчаскага алфавіта кірыліцы.

(Па)між глаголіцай і кірыліцай няма розніцы н.. ў колькасці літар – у першапачатковым варыянце іх 41 у дз..вюх азбуках – н.. ў іх назв.: *аз, буки, веди...* Розніца заключае..а ў напісанні літар, а таксама ў н..супадзенні лі..бавага значэнн.. літар. У кірыліцы лі..бы прывязаны да лі..бавых значэнн.. а..паведных літар гр..часкага алфавіт.. . Таму *аз* – адзінка, а *веди* – двойка. Ёсць і іншыя несупадзенні [87].

Заданне 2. Устанавіце адпаведнасць паміж слупкамі табліцы «Помнікі беларускага пісьменства».

Разнавіднасць	Прыклад
А. Летапісы	1. «Александрыя»
Б. Справавая літаратура	2. «Літоўская метрыка»
В. Перакладная літаратура	3. «Віленскі зборнік»
Г. Палемічны твор	4. «Прамова Мялешкі»
Разнавіднасць	Прыклад
Д. Рэлігійная літаратура	5. «Метры»
Е. Лінгвістычная літаратура	6. «Катэхізіс»
Ж. Мастацкі твор	7. «Азбука з Лексісам»

Заданне 3. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце словы, якія маюць у беларускай мове спецыфічныя рысы. Письмова адкажыце на пытанні пасля тэксту.

Аб чым маўчаць кітабы?

Кітабы – гэта манускрыпты, якія ствараліся з XVI стагоддзя татарамі, што пражывалі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Спачатку кітабамі называлі асобны від літаратуры а пасля такім тэрмінам даследчыкі сталі абазначаць наогул усю рукапісную спадчыну татараў Вялікага Княства Літоўскага і іх нашчадкаў. Па кітабах як унікальных помніках старажытнага татарскага пісьменства можна даведацца якой была жывая беларуская гаворка ў тыя часы.

Сяліцца на тэрыторыі княства татары пачалі з XIV–XV стагоддзяў. Прыкладна з XVI стагоддзя татары сталі гаварыць па-беларуску. Але хоць і асіміляваліся ім удалося захаваць сваю веру і самабытную культуру. Яны вымушаны былі перакладаць сваю літаратуру. Так з’явіліся беларускія тэксты напісаныя арабскай вяззю. Толькі ўявіце тэксты напісаныя арабскім пісьмом справа налева, суцэльным радком без падзелу на словы і без вялікіх літар, у якіх дамінуе тагачасная беларуская народна-дыялектная мова.

Кітабы пісаліся на розных мовах але беларускай належыць асаблівая роля. Па-першае менавіта яна стала той моўнай асновай, на якой утварылася такая этнаканфесійная група як беларускія мусульмане. Па-другое менавіта дзякуючы даследчыкам беларускай мовы навукоўцы звярнулі ўвагу на рукапісныя крыніцы татараў ВКЛ.

Найбольш каштоўныя з усіх помнікаў арабскай графікі – рукапісныя кнігі Аль-Кітабы, што ў перакладзе з арабскай мовы азначае «кніга». Яны на сваіх старонках нясуць легенды пра жыццё і дзейнасць прарока Мухамада, апісанне абрадаў рытуалаў абавязкаў мусульман, біблейскія апавяданні, але і адлюстроўваюць адметнасці гучання беларускай мовы.

Сёння ў дзяржаўных фондах Беларусі захоўваецца сорак адна кніга-помнік рукапіснай кніжнасці беларускіх татар. У Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі ёсць усяго адзін кітаб. Трапіў ён у яе фонды пасля канфіскацыі на Гродзенскай рэгіянальнай мытні. Ён не мае дакладнай даты стварэння. Звычайна ў такім выпадку ўзрост кнігі спрабуюць вызначыць па паліграфічных прыкметах, вывучэнні паперы. Так, папера кітаба, які захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі тоўстая крыху шурпатая. Яна не мае філіграннай сеткі, таму яе аднеслі яе да другой паловы XIX стагоддзя. На старонках былі знойдзены вадзяныя знакі ў выглядзе дзвюх кірылічных літар Н і П, напісаных курсівам. Так звычайна абазначаліся ініцыялы ўладальнікаў папяровых фабрык. Аднак па сучасных даведніках не ўдалося знайсці імёнаў уладальнікаў і такім чынам пазначыць дакладны час вытворчасці паперы. Адною з адметнасцей гэтага рукапісу з’яўляецца тое, што напісаны ён атрамантам двух колераў цёмна-карычневым – увесь тэкст а чырвоным выдзелены загалюўкі, ключавыя словы.

За 600 гадоў, якія татары жывуць на гэтай зямлі яны вельмі многае перанялі ад беларусаў, але і самі зрабілі некаторы ўплыў на іх. Яны перадалі свае навыкі ў

конегадоўлі, агародніцтве гарбарстве. Нямала слоў татарскага паходжання зараз ужываецца ў беларускай мове, напрыклад *баран, гурт, кабан, качка, каўбаса, тавар, кішэнь, сабака, тытунь* і іншыя [26; 44].

Пытанні:

1. Што такое кітабы і як яны з'явіліся на Беларусі?
2. Прыкладзіце прыклады слоў з беларускай мовы татарскага паходжання.
3. Вызначце сэнс наступных слоў: *атрамант, грабарства, манускрыпт, мытня, самабытны*.
4. У чым адметнасць кітаба, які захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі.
5. Па якіх паліграфічных прыметах даследчыкі могуць вызначыць узрост помніка пісьменства.

Заданне 4. Падрыхтуйце вусныя паведамленні па наступных тэмах:

1. Знакамітыя беларускія лексікографы.
2. У чым вызначаецца асветніцкая дзейнасць Францыска Скарыны?
3. З гісторыі беларускага пісьма.
4. Роля «Нашай нівы» ў развіцці беларускай мовы.
5. Першыя правадзейныя члены Інбелкульта.

Заданне 5. Устанавіце адпаведнасць паміж слупкамі табліцы «Канцэпцыі паходжання беларускай мовы».

Назва канцэпцыі	Прадстаўнік канцэпцыі
А. Польская	1. Яўхім Карскі
Б. Крывіцкая	2. Аляксандр Рыпінскі
В. Велікаруская	3. Іван Ласкоў
Г. Балцкая	4. Мітрафан Доўнар-Запольскі
Д. Этнагенетычныя	5. Міхаіл Піліпенка
Е. Фінская	6. Валянцін Сядоў
Ж. Новая	7. Вацлаў Ластоўскі
З. Крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкая	8. Ізмаіл Сразнеўскі

Заданне 6. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Карыстайцеся словамі для даведак. Выберыце любую асобу, што ўпамінаецца ў гэтым тэксце, і падрыхтуйце вуснае паведамленне пра асноўныя накірункі яе дзейнасці.

Институт языкознания имени Якуба Коласа

Институт языкознания имени Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси был создан 2 ноября 1929 года в структуре Института белорусской культуры (Инбелкульта). Первым директором этого учреждения был Степан Михайлович Некрашевич. В то время в состав Института входили: терминологическая комиссия, комиссия по составлению словаря живого русского языка, диалектологическая комиссия, комиссия по составлению исторического словаря белорусского языка, правописная комиссия.

В 1931 году директором Института языкознания был назначен известный лингвист Пётр Афанасьевич Бузук. В этом же году в системе Национальной академии наук Беларуси на базе бывшей кафедры литературы был основан Институт

литературы и искусства. В 1935 году было принято следующее решение: создать на базе институтов литературы, искусства и языка один Институт – литературы, искусства и языка.

В 30–40-е годы в институте были изданы различные учебники и словари. К сожалению, многие материалы Института были утрачены во время Великой Отечественной войны.

Институт литературы, языка и искусства был восстановлен в июле 1944 года. До 1946 года его временно возглавлял член-корреспондент Михаил Тихонович Лыньков. В 1945 году в составе института насчитывалось 26 сотрудников. Основными научными направлениями, над которыми велась работа в этот период, были вопросы истории белорусской литературы, лексикографии и изобразительного искусства во время Великой Отечественной войны. В секторе языка в этот период работали Кондрат Кондратович Атрахович (Кондрат Крапива, руководитель сектора), Михаил Романович Судник, Дмитрий Фёдорович Жилунович и другие известные деятели. Велась активная работа по составлению русско-белорусского словаря, который был издан в 1953 году.

Как самостоятельное научно-исследовательское учреждение в структуре Академии наук БССР Институт языкознания был восстановлен в 1952 году, а его директором назначен К. К. Атрахович (Кондрат Крапива), будущий народный писатель Беларуси (1956 год).

Имя народного поэта Беларуси Якуба Коласа присвоено Институту языкознания в 1956 году. Институт литературы стал носить имя первого народного поэта Беларуси Янки Купалы с 1957 года [32].

Словы для даведак: языкознанне – мовазнаўства; создать – стварыць; учреждение – установа; составлять – складаць; известный – вядомы; следующий – наступны; искусство – мастацтва; восстановить – аднавіць; временно – часова; насчитываться – налічвацца; сотрудник – супрацоўнік; направление – кірунак, напрамак; изобразительное искусство – выяўленчае мастацтва; деятель – дзеяч; исследовательский – даследчы.

Заданне 7. Прачытайце ўрывак са Статута ВКЛ 1566 года. Вызначце характэрныя рысы старабеларускай літаратурнай мовы. Знайдзіце словы, якія і зараз выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Тэж уставуемъ и хочем мети абы вси посполитые люди тяглые и вси подданные княжат пановъ хоруховныхъ шляхта бояр и мещан тыхъ земель великого князства литовского от кождое дани плачэня и податъку серэбъщизны и тэж и дякьла и ото всякихъ беремен позовыхъ которые подводами зовуть от вожэня камня дерэва албо дров ку паленью плитъ и вапъна на замки нашы от кошэня сена од всякое сторожи и лововъ и от иныхъ работъ выняты были и вымуем и вызволяем вечными часы кроме стародавнего обычаю яко подводы и коване стацэй на станехъ и на местцахъ звычайныхъ намъ государю посломъ и гонцомъ нашимъ такъ тэж и мосты направовати и новые на старыхъ звычайныхъ местцахъ будовати замки старые поправовати такъ и на тыхъ старыхъ местцахъ делницы свои знову будовати и пословъ подыймовати то водлугъ стародавнего обычаю в цэлости зоставуемъ.

Словы для даведак: уставовати – загадваць; люди тяглые – прыгонныя сяляне [13, с. 113].

Заданне 8. Запішыце сказы ў лагічнай паслядоўнасці, каб атрымаліся звязныя тэксты. Знайдзіце пабочныя канструкцыі. Перакажыце тэксты сваімі словамі.

А. 1. Між іншым, у сучасных цюркскіх мовах гэта назва выйшла з ужытку. 2. Аднак найбольш верагодным здаецца меркаванне, што слова гэта звязана са старажытнакітайскім [кінг] – кніга ці [кюэн] – скрутак. 3. Паходжанне слова *кніга* вучоныя-этымолагі звязваюць або з варажскім *kenning* – вучэнне, або з асірыйскім *kinpiki* – пячаць. 4. Магчыма, праз цюркаў-качэўнікаў у глыбокай старажытнасці гэтае слова атрымалі і славяне.

Б. 1. З імі звязаны дзіўныя падзеі і сямейныя таямніцы, загадкавыя і часам містычныя гісторыі. 2. Тым не менш у нашай краіне адроджаны ўнікальныя традыцыі вырабу слуцкіх паясоў. 3. Надзвычай прыгожы, сімвалічны і дарагі прадмет мужчынскага гардэроба, даступны толькі выхадцам з найвышэйшых саслоўяў – слуцкія паясы – ткалі ў Беларусі яшчэ ў XVIII стагоддзі. 4. Сёння, безумоўна, старадаўнія слуцкія паясы – рарытэт: у Беларусі захоўваюцца адзінкавыя экзэмпляры і фрагменты, а большая частка твораў нацыянальнага дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, як сведчаць вучоныя, знаходзіцца ў музейных і прыватных калекцыях свету. 5. Сучасныя майстры робяць іх дакладныя копіі, аналагі і мастацкія стылізацыі, якія могуць стаць эксклюзіўным сувенірам з Беларусі.

Заданне 9. Параўнайце варыянты тэкстаў на старажытнай і сучаснай мовах. Успомніце, з якіх твораў узятыя гэтыя ўрыўкі. Знайдзіце словы, якія і зараз выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Апошні тэкст самастойна перакладзіце на сучасную беларускую мову.

А. Ярославна рано плачет в Путивль на забралѣ, аркучи: «О, вѣтрѣ, вѣтрило! Чему, господине, насильно вѣеши? Чему мычеши хиновьскыя стрѣлки на своєю нетрудною крылцю на моя лады вои? Мало ли ти бяшет горѣ под облакы вѣяти, лелѣючи корабли на синѣ морѣ? Чему, господине, мое веселие по ковылию развѣя?»

Яраслаўна зрання плача ў Пуціўлі на сцяне, наракаючы: «О вецер, вятрыска! Чаму ты насільна так вееш? Чаму імчыш ханскія стрэлы на лёганькім крыллі сваім ды на вояў мужа майго? Ці ж веяць мала табе ўгары пад аблокі, лялючы ў моры сінім караблі? Чаму ты вясёласць маю па кавылі развееў?»

Б. Кым убо языком, братие, достоит ли похвалити светозарьную память преоблаженныя невесты Христовы Еуфрасини? Бяшет бо помощница обидимым, скорбящим утешение, нагим одение, больным посещение, и спроста рещи, всем всяка бысть Еуфросини убо сердце свое напаяще Божиа премудрости. Еуфросини – небопарный орёл, попарившая от запада до вьстока, яко луче солнечнаа, просветившия землю Полотьскую.

Якою моваю, братове, належыць уславіць светлую памяць найшчаснейшай нявесты Хрыстовай Еўфрасінні! Была яна дапамогай пакрыўджаным, суцяшэннем

засмучаным, распранутым – адзеннем, хворым – наведанне ці, проста кажучы, – для ўсіх была ўсім. Еўфрасіння – незвычайны квет райскага саду. Еўфрасіння – арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду і да ўсходу, як прамень сонечны, прасвятліў зямлю Полацкую.

В. ...понеже от прирождения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чувуют виры своя; пчёлы и тым подобная боронят ульев своих, – тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають [1, с. 6–7].

Заданне 10. Дапоўніце табліцу «Асноўныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы».

Этап	Перыяд	Статус беларускай мовы	Асноўныя дзеячы	Пісьмовыя помнікі, творы
Агульнаўсходне-славянскі	VI–XII стст.	Як самастойная мова не існуе	Кірыл і Мяфодзій, ...	«Слова пра паход Ігаравы», ...
Старабеларускі				
Новая беларуская літаратурная мова				

Тэставы кантроль

Варыянт 1

1. Якой канцэпцыі паходжання беларускай мовы не існуе?

- А. Фінляндская канцэпцыя.
- Б. Балцкая канцэпцыя.
- В. Велікаруская канцэпцыя.
- Г. Польская канцэпцыя.
- Д. Крывіцкая канцэпцыя.

2. Прыхільнікамі якой канцэпцыі паходжання беларускай мовы з’яўляюцца В. Ластоўскі і Я. Станкевіч?

- А. Крывіцкай канцэпцыі.
- Б. Балцкай канцэпцыі.
- В. Польскай канцэпцыі.
- Г. Фінскай канцэпцыі.
- Д. Велікарускай канцэпцыі.

3. Назавіце час, якому адпавядае старабеларускі перыяд у гісторыі беларускай мовы:

- А. XIV–XVIII стст.
- Б. III тыс. да н. э. – VI ст. н. э.
- В. XVIII–XIX стст.
- Г. VI–XIII стст.
- Д. X–XI стст.

4. У які час сфарміравалася беларуская мова як самастойная мова беларускага народа?

- А. Пасля Люблінскай уніі.
- Б. У часы Рэчы Паспалітай.
- В. У часы ВКЛ.
- Г. Пасля Варшаўскага сейма.
- Д. У часы Кіеўскай Русі.

5. Выберыце няправільнае сцвярджэнне:

А. Помнікі пісьменства – гэта пісьмовыя старажытныя тэксты, якія дайшлі да нас і адлюстроўваюць развіццё мовы, а таксама тэрытарыяльныя разнавіднасці ад пачатку пісьменства да XVII ст.

Б. Свяшчэнныя тэксты, напісаныя па-беларуску, але кітайскімі іерогліфамі, называюцца кітабамі.

В. Сапраўднае імя і прозвішча Кандрата Крапівы – Кандрат Атраховіч.

Г. Слова *век, месяц, дзень, ноч, вечар* з’яўляюцца індаеўрапейскімі паводле паходжання.

Д. Стараславянская (царкоўнаславянская) мова – гэта першая літаратурна-пісьмовая мова ўсходніх славян.

6. Выберыце правільнае сцвярджэнне:

А. Берасцяныя граматы напісаны арабскай вяззю.

Б. Кірыла Тураўскі напісаў знакамiты твор «Песня пра зубра».

В. У 1569 годзе пасля Люблінскай уніі беларуская мова зноў атрымала статус дзяржаўнай мовы.

Г. Слова *маці, брат, сястра, зяць, госць, друг* з’яўляюцца спрадвечнабеларускімі па паходжанні.

Д. Беларуская газета «Наша Ніва» мае важнае значэнне ў фарміраванні норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

7. Да якога жанру адносіцца «Евангелле» Васіля Цяпінскага?

- А. Летапісы.
- Б. Рэлігійная літаратура.
- В. Перакладная літаратура.
- Г. Палітычная сатыра.
- Д. Справавая літаратура.

8. У якім годзе адбыўся рэферэндум, паводле якога ў Беларусі законна аб’яўлена беларуска-рускае двухмоўе.

- А. У 2008 годзе.
- Б. У 1998 годзе.
- В. У 1995 годзе.
- Г. У 2000 годзе.
- Д. У 2005 годзе.

9. Да якога этапу ў развіцці беларускай мовы адносіцца дзейнасць Кірылы Тураўскага?

- А. Старабеларускі.
- Б. Індаеўрапейскі.
- В. Новая беларуская літаратурная мова.
- Г. Агульнаславянскі.
- Д. Агульнаўсходнеславянскі.

10. Хто з'яўляецца знакамітым беларускім лексікографам?

- А. Уладзімір Даль.
- Б. Іван Насовіч.
- В. Мікалай Гусоўскі.
- Г. Клімент Смаляціч.
- Д. Францішак Багушэвіч.

Варыянт 2

1. Выберыце, якая канцэпцыя паходжання беларускай мовы не існуе?

- А. Новая канцэпцыя М. Піліпенкі.
- Б. Велікаруская канцэпцыя.
- В. Крывіцкая канцэпцыя.
- Г. Фінская канцэпцыя.
- Д. Індаеўрапейская канцэпцыя.

2. Прыхільнікамі якой канцэпцыі паходжання беларускай мовы з'яўляюцца А. Рыпінскі і С. Ліндэ?

- А. Этнагенетычнай канцэпцыі.
- Б. Балцкай канцэпцыі.
- В. Польскай канцэпцыі.
- Г. Фінскай канцэпцыі.
- Д. Велікарускай канцэпцыі.

3. Назавіце час, якому адпавядае агульнаславянскі перыяд у гісторыі беларускай мовы:

- А. XIV–XVIII стст.
- Б. III тыс. да н. э. – VI ст. н. э.
- В. XVIII–XIX стст.
- Г. VI–XIII стст.
- Д. X–XI стст.

4. Як называецца першая літаратурна-пісьмовая мова ўсходніх славян?

- А. Старабеларуская мова.
- Б. Рутэнская мова.
- В. Усходнеславянская мова.
- Г. Агульнаўсходнеславянская мова.
- Д. Царкоўнаславянская мова.

5. Што было прынята на Варшаўскім сейме ў 1696 годзе?

- А. Рэформа беларускага правапісу.
- Б. Забарона народнай гутарковай беларускай мовы.
- В. Закон аб мовах на тэрыторыі Рэчы Паспалітай.
- Г. Забарона беларускай мовы ў дзяржаўных установах.
- Д. Забарона рускай мовы на тэрыторыі Рэчы Паспалітай.

6. Выберыце няправільнае сцвярджэнне:

- А. 30 студзеня 1922 года быў створаны Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), які потым пераўтварыўся ў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
- Б. Асветніцкую дзейнасць Ф. Скарыны працягнулі С. Будны і В. Цяпінскі.
- В. Беларуская мова як самастойная мова сфарміравалася ў часы Вялікага Княства Літоўскага.
- Г. Статуты Вялікага Княства Літоўскага вядомы ў трох рэдакцыях: 1529, 1566 і 1588 гадоў.
- Д. Іван Насовіч з'яўляецца знакамітым беларускім лексікографам.

7. Да якога жанру адносіцца «Віленскі зборнік»?

- А. Летапісы.
- Б. Рэлігійная літаратура.
- В. Перакладная літаратура.
- Г. Палітычная сатыра.
- Д. Справавая літаратура.

8. Хто займаўся ўдасканаленнем беларускага правапісу ў канцы XX – пачатку XXI стст.?

- А. Браніслаў Тарашкевіч.
- Б. Іван Насовіч.
- В. Кандрат Крапіва.
- Г. Язэп Лёсік.
- Д. Аляксандр Лукашанец.

9. Якога этапу ў фарміраванні беларускай мовы не існуе?

- А. Старабеларускі.
- Б. Індаеўрапейскі.
- В. Балцкі.
- Г. Агульнаславянскі.
- Д. Агульнаўсходнеславянскі.

10. Выберыце правільнае сцвярджэнне:

- А. Слова *бог, вера, дзень, ноч, маці* з'яўляюцца ўласнабеларускімі паходжанні.
- Б. Свяшчэнныя беларускія тэксты, напісаныя кітайскімі іерогліфамі, называюцца кітабамі.
- В. М. Гусоўскі напісаў знакаміты твор «Песня пра зубра».
- Г. У 1923 годзе адбылася рэформа беларускага правапісу, паводле якой беларуская мова наблізілася да рускай.

Д. Помнікі пісьменства – гэта старажытныя дакументы, якія дайшлі да нас ад пачатку пісьменства.

Тэма 5. Моўная сітуацыя ў Рэспубліцы Беларусь

*Стан і статус сучаснай беларускай мовы ў Рэспубліцы Беларусь*¹³

Беларуская мова – дзяржаўная мова Рэспублікі Беларусь. Яна з’яўляецца важным элементам сучаснай моўнай сітуацыі і займае істотнае месца ў камунікатыўнай, культурнай і інфармацыйнай прасторы сучаснага беларускага грамадства. Нягледзячы на цяжкасці свайго развіцця, сёння **сучасная беларуская мова** – гэта высокаразвітая літаратурная мова з упарадкаванай сістэмай норм, багатым слоўнікавым складам, разгалінаванай навуковай тэрміналогіяй. Яна можа паспяхова абслугоўваць усе сферы жыцця сучаснага грамадства. Яе нормы замацаваны ў разнастайных лексікаграфічных даведніках, граматыках і іншых фундаментальных працах. Беларуская мова застаецца рэальным сродкам камунікацыі, часткай нацыянальнай культуры, сімвалам нацыянальнай свядомасці.

На мяжы XX–XXI стст. становішча беларускай мовы ў грамадстве істотна змянілася. Гэта звязана перш за ўсё з нелінгвістычнымі фактарамі. Так, з утварэннем на постсавецкай прасторы незалежнай Рэспублікі Беларусь беларуская мова ператварылася з фактычна рэгіянальнай у мову нацыянальнай большасці. Акрамя таго, у выніку пэўнай паслядоўнасці дзеянняў з боку грамадства і дзяржавы беларуская мова змяніла свой афіцыйны статус – стала дзяржаўнай мовай нашай краіны: з 26 студзеня 1990 года – адзінай, а з 1995 года – адной з дзяржаўных моў.

Статус беларускай мовы ў сучасным грамадстве вызначаецца наступнымі характарыстыкамі:

- высокаразвітая літаратурная мова;
- самастойная славянская мова ўсходнеславянскай падгрупы;
- адна з пашыраных пісьмовых моў свету;
- дзяржаўная мова краіны;
- мова тытульнай нацыі;
- мова нацыянальнай большасці;
- мова з працяглай, але перарванай пісьмовай традыцыяй;
- мова, якая функцыянуе ў вуснай і пісьмовай разнавіднасцях;
- мова, сістэма якой прадстаўлена некалькімі падсістэмамі, што парознаму запатрабаваны ў сферах ужытку (літаратурная мова, народныя гаворкі, сацыяльныя дыялекты, «трасянка» і інш.);
- мова, якая інтэнсіўна развіваецца ў плане павелічэння сваіх разнавіднасцей і пашырэння слоўнікавага складу;

¹³ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны крыніцы [50; 51; 52].

– мова, якая заваёўвае новыя сучасныя сферы дзейнасці грамадства (канфесійная сфера, інтэрнэт-камунікацыя і г. д.);

– актыўна папаўняе свой слоўнікавы склад у адпаведнасці з сучаснымі намінацыйнымі патрэбамі;

– мае высокія адаптацыйныя магчымасці;

– захоўвае сваю нацыянальную адметнасць і спецыфіку.

Беларуская мова з’яўляецца важнай часткай нацыянальнай культуры і сродкам прэзентацыі культурнай і гістарычнай спадчыны беларускага народа, сімвалам падтрымання нацыянальнай адметнасці. Разам з тым, у XXI ст. яна развіваецца і функцыянуе ва ўмовах **дзяржаўнага беларуска-рускага двухмоўя (білінгвізму)** і таму яна з’яўляецца толькі адным з састаўных кампанентаў двухмоўнай сітуацыі, выконвае ролю толькі аднаго з рэальных сродкаў зносін на Беларусі. Аднак дзяржаўнае беларуска-рускае двухмоўе ў адпаведнасці з моўным заканадаўствам краіны прадугледжвае парытэтнае (раўнапраўнае) выкарыстанне абедзвюх дзяржаўных моў ва ўсіх важнейшых сферах афіцыйнага ўжытку.

Моўная палітыка – гэта свядомыя акцыі дзяржаўнага кіраўніцтва ў адносінах да мовы. Яна з’яўляецца часткай нацыянальнай палітыкі ў краіне. У Рэспубліцы Беларусь суб’ектамі моўнай палітыкі выступаюць розныя ўстановы, напрыклад, такія як Міністэрства адукацыі, Міністэрства інфармацыі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі і інш. Найбольш значнымі падзеямі, якія вызначылі моўную палітыку Беларусі на мяжы XX–XXI стст., з’яўляюцца Закон аб мовах (1990 год), дзяржаўны рэфэрэндум (1995 год), закон Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008 год) і інш.

Вытокі і разнавіднасці білінгвізму на Беларусі¹⁴

Моўная сітуацыя на Беларусі характарызуецца наяўнасцю білінгвізму. **Білінгвізм (двухмоўе)** – гэта папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Гэта датычыць як канкрэтнай асобы, так і цэлага калектыву, нацыі. Калі ва ўжытку знаходзіцца тры і больш моў, такую з’яву называюць **полілінгвізмам (шматмоўем)**. Людзей, якія валодаюць дзвюма мовамі, называюць білінгвамі. Чалавека, які валодае мноствам моў, называюць паліглотам.

Білінгвізм можа быць індывідуальным, а таксама групавым. Індывідуальным білінгвізм называецца тады, калі ён уласцівы адной асобе. Групавы або народны характар двухмоўя з’яўляецца ў тым выпадку, калі пэўная група людзей валодае якімі-небудзь мовамі. Нацыянальны білінгвізм – такі тып двухмоўя, пры якім цэлая нацыя валодае дзвюма мовамі. Калі ўся краіна ў сваіх штодзённых зносінах выкарыстоўвае дзве мовы, гэта сведчыць аб праяве масавага білінгвізму на яе тэрыторыі. Калі білінгвізм назіраецца толькі ў асобных рэгіёнах краіны, гэта рэгіянальны білінгвізм.

¹⁴ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны кнігі [13; 23; 74].

Білінгвізм і полілінгвізм пашыраны ў свеце, назіраюцца ў такіх краінах, як Афганістан, Ізраіль, Індыя, Іспанія, Ірландыя, Казахстан і інш. Напрыклад, у Швейцарыі статус нацыянальных і дзяржаўных моў адначасова маюць чатыры мовы: нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская. У Бельгіі тры дзяржаўныя мовы: нідэрландская, французская і нямецкая. У Канадзе дзве дзяржаўныя мовы: англійская і французская. Назіраецца білінгвізм і на Беларусі.

Двухмоўе на Беларусі існуе здаўна. У часы Вялікага Княства Літоўскага функцыянавала вуснае і пісьмовае беларуска-царкоўнаславянскае двухмоўе. Пасля аб'яднання ВКЛ з Каралеўствам Польскім утварылася адзіная Рэч Паспалітая, на яе тэрыторыі пашырылася беларуска-польскае двухмоўе. Далей адбываюцца тры падзелы Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795 гады), у выніку якіх уся тэрыторыя Беларусі адышла пад уладу Расійскай Імперыі. З гэтага часу на Беларусі ўсталёўваецца беларуска-рускае двухмоўе, якое захавалася да нашых дзён.

На тэрыторыі нашай краіны даследчыкі адзначаюць некалькі відаў двухмоўя:

1. **Абмежаваны білінгвізм.** Назіраецца ў сельскай мясцовасці, дзе дыялект беларускай мовы выступае сродкам зносін, а руская мова – сродкам атрымання пісьмовай (друкаваныя СМІ, кнігі, падручнікі) і вуснай (тэлебачанне, радыё і г. д.) інфармацыі.

2. **Змешаны білінгвізм.** Назіраецца ў буйных гарадах, калі жыхары ў вусным маўленні выкарыстоўваюць беларускую мову з элементамі і асаблівасцямі рускай мовы ці наадварот.

3. **Абсалютны білінгвізм.** Найбольш высокая форма двухмоўя, уласцівая пераважна беларускай інтэлігенцыі, у першую чаргу гуманітарным, якія свабодна валодаюць і карыстаюцца абедзвюма мовамі паводле агульнапрынятых норм у адпаведных моўных сітуацыях.

Асаблівасць моўнай сітуацыі на Беларусі ярка праяўляецца ў такой з'яве, як «**трасянка**». Тэрмін «трасянка» пайшоў ад назвы корму для рагатай жывёлы. Калі ў гаспадара ў галодныя часы не хапала добрага сена, ён дадаваў салому, старанна растрасаючы яе, каб карова не заўважыла падману. Ва ўкраінскай лінгвістыцы ў аналагічным сэнсе выкарыстоўваецца тэрмін «суржык».

«Трасянка» – сродак камунікацыі некаторай часткі насельніцтва Беларусі, русіфікаваны варыянт беларускай мовы. Ад літаратурнай мовы «трасянку» адрознівае поўная адсутнасць норм: беларуска-рускае маўленне не падпарадкоўваецца строгім правілам і з'яўляецца механічным змешваннем розных моўных элементаў. Большасць лінгвістаў лічыць, што ў аснове «трасянку» ляжыць руская лексіка і беларуская фанетыка, г. зн. рускія словы вымаўляюцца па законах беларускага маўлення. Параўнайце: *заработаў* («трасянка») – руск. *заработал* – бел. *зарабіў*; *паручэнне* («трасянка») – руск. *поручение* – бел. *даручэнне*.

Часцей за ўсё «трасянка» ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы людзьмі, якія былі выхаваны ў вясковым асяроддзі і апынуліся ў горадзе ў сувязі з перасяленнем, павышэннем грамадскага статусу жыцця ці іншымі ўмовамі.

Паняцце моўнай інтэрферэнцыі і яе віды¹⁵

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі, якая выклікае памылкі ў маўленні. **Інтэрферэнцыя** – гэта парушэнні ў сістэме ці ў маўленчай норме адной мовы, выкліканыя ўздзеяннем другой мовы. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад моўнага асяроддзя, ступені авалодання мовамі, умення свядома адрозніваць факты розных моў і іншых фактараў. Інтэрферэнцыя закранае ўсе сферы моўнай сістэмы: фанетыку, акцэнтауацыю, марфалогію, лексіку, сінтаксіс. Таму вылучаюць адпаведныя яе віды:

1. **Фанетычная інтэрферэнцыя** – недакладнае гукавое афармленне слова, звязанае з пранікненнем спецыфічных фанетычных рыс з адной мовы ў другую. Так, у беларускай мове існуюць два гукі для вымаўлення літары *г* – выбухны і фрыкатыўны. Часам пры маўленні на рускай мове можна пачуць фрыкатыўны, працяглы гук [γ], які не ўласцівы рускай мове, ці, наадварот, пры маўленні на беларускай мове будзе вымаўляцца выбухны гук [g] там, дзе патрэбна ўжываць фрыкатыўны [γ], напрыклад: *снег, град, горад*. Таксама могуць парушацца такія спецыфічныя для беларускай мовы з’явы, як дзеканне – цеканне ([dз’]ень, [dз’]e[ц’]i, нес[ц’]i), наяўнасць зацвярдзелых гукаў (*ноч, журба, рыс*), прыстаўных (*вучоба, восень, аржаны*), аканне – яканне (*залаты, лясны, каляндар*), цвёрдае вымаўленне губных зычных у канцы слоў (*сем, дроб, насып*) і інш.

2. **Акцэнтная інтэрферэнцыя** – парушэнні ў пастаноўцы націску ў словах. Часцей за ўсё такі від інтэрферэнцыі назіраецца ў рускай мове пад уздзеяннем норм беларускай мовы. Напрыклад, у беларускай мове трэба вымаўляць *адзінаццаць, спіна, фальга, рэмень, індустрыя, металургія, занятасць* і інш. Разам з тым, пад уплывам рускай мовы з’яўляюцца наступныя памылковыя варыянты вымаўлення: *адзінаццаць, спіна́, фальга́, рэме́нь, індустры́я, металургі́я, заны́тасць* і да т. п.

3. **Лексічная інтэрферэнцыя** назіраецца тады, калі ў беларускім маўленні выкарыстоўваюцца рускія словы, і наадварот. Таксама яна можа быць выклікана наяўнасцю разыходжанняў у значэннях (семантыцы) слоў. Лексічная інтэрферэнцыя падзяляецца на ўласна-лексічную, лексіка-семантычную і лексіка-стылістычную.

Уласна-лексічная інтэрферэнцыя вызначаецца тым, што ў рускім маўленні выкарыстоўваюцца беларускія словы, і наадварот, напрыклад: *Леший его ведает, отчего так часто его бьёт* (И. Мележ); *И не заставляйте, как*

¹⁵ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстаны кнігі [4; 13].

летось, чтобы мы искали (И. Мележ). Слова *ведать, летось* не ўласцівы рускай мове.

Лексіка-семантычная інтэрферэнцыя назіраецца тады, калі ў беларускім маўленні выкарыстоўваюцца словы ў значэннях, якія характэрны для рускай мовы, і наадварот. Напрыклад: *Прилетел с приветом // Важный лист – читай* (Е. Лось). Слова *ліст* ёсць і ў рускай, і ў беларускай мовах, але значэнне ‘пісьмо’ ўласціва толькі беларускай мове. Слова *ліст – лист* з’яўляюцца міжмоўнымі амонімамі.

Міжмоўныя амонімы – словы з розных моў, якія поўнасьцю або часткова супадаюць у гучанні або напісанні, але маюць рознае значэнне: *качка, сварка, краска, адказаць* і інш. У працэсе перакладу тэксту з рускай мовы на беларускую ці наадварот магчымы іх непажаданыя ўзаемазамены, што прыводзіць да непаразумення, напрыклад, руск. *качка* ‘гайданка’ – бел. *качка* ‘вадаплаўная птушка’; руск. *сварка* ‘злучэнне металічных частак шляхам сплаўлівання’ – бел. *сварка* ‘спрэчка’, руск. *краска* ‘фарба’ – бел. *краска* ‘кветка’, руск. *отказать* ‘адмовіць’ – бел. *адказаць* ‘сказаць, адазвацца’ і інш.

Лексіка-стылістычная інтэрферэнцыя вызначаецца тым, што рускамоўныя і беларускамоўныя лексемы маюць аднолькавае значэнне, але належаць да розных стыляў мовы ці маюць адрозную сферу выкарыстання: руск. *хвороба* (дыялектнае) – бел. *хвароба* (літаратурнае), руск. *наместник* (устарэлае) – бел. *намеснік* (літаратурнае), руск. *смак* (размоўнае) – бел. *смак* (літаратурнае).

4. **Марфалагічная інтэрферэнцыя** – несупадзенні ў формах часцін мовы (род, лік, склонавыя канчаткі назоўнікаў, формы ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў, асабовыя канчаткі дзеясловаў, формы дзеепрыслоўяў і дзеепрыметнікаў і г. д.). Напрыклад, у рускай і беларускай мовах у родзе не супадаюць такія назоўнікі, як *боль, медаль, сабака, шаль, шынель*. Іншыя прыклады марфалагічнай інтэрферэнцыі: руск. *писать чернилами* – бел. *пісаць чарнілам*; руск. *чистый – чище*, бел. *чысты – чысцейшы*; руск. *три, четыре* – бел. *трыма, чатырма*; руск. *завявший* – бел. *завялы*; руск. *улыбаясь* – бел. *усміхаючыся*.

5. **Словаўтваральная інтэрферэнцыя** – несупадзенне словаўтваральных фармантаў аднакаранёвых беларускіх і рускіх слоў, напрыклад, руск. *вблизи* – бел. *паблізу*; руск. *читательница* – бел. *чытачка*; руск. *детский* – бел. *дзіцячы*; руск. *шептать* – бел. *шаптацца*; руск. *беспринципный* – бел. *беспрынцыповы*.

6. **Сінтаксічная інтэрферэнцыя** выклікана адрозненнямі ў будове словазлучэнняў, простых і складаных сказаў. Так, кожная мова мае свае правілы пабудовы гэтых адзінак, таму механічнае перанясенне мадэлей пабудовы словазлучэнняў ці сказаў з адной мовы ў другую вядзе да парушэння сінтаксічных норм, напрыклад, бел. *дзякаваць сябру, смяяцца з другіх, паслаць па бацьку, захварэць на грып, два сталы, дакрануцца да рукі, ісці лесам, з прычыны занятасці* – руск. *благодарить друга, смеяться над другими, послать за отцом, болей гриппом, два стола, прикоснуться к руке, идти по лесу, по причине занятости*. Структура сказаў таксама мае некаторыя адрозненні:

руск. *В одном из переулков встретились ему два друга – бел. У адным завулку ён сустрэў двух сяброў*; руск. – *Приятно ходить по новым местам, всматриваться в картины, встречающиеся на пути* – бел. *Прыемна было хадзіць па новых мясцінах, углядацца ў малюнкi, што трапляюцца ў падарожжы.*

Пытанні для самакантролю

1. Раскажыце пра стан беларускай мовы на мяжы ХХ–ХХІ стст.
2. Назавіце асноўныя характарыстыкі, якія вызначаюць статус беларускай мовы ў сучасным грамадстве.
3. Як вы разумееце выраз *канфесійная сфера*?
4. На падставе якіх падзей у Беларусі ўсталявалася дзяржаўнае беларуска-рускае двухмоўе?
5. У чым адметнасці сучанай моўнай палітыкі ў Рэспубліцы Беларусь?
6. Назавіце асноўныя суб'екты моўнай палітыкі на Беларусі.
7. Як вы разумееце сэнс слова *парытэтны*?
8. Што такое білінгвізм? Падбярыце сінонім да гэтага тэрміна.
9. Як называецца з'ява, калі ў маўленні выкарыстоўваецца больш за дзве мовы?
10. Хто такі паліглот?
11. Вызначце асаблівасці індывідуальнага, групавога, нацыянальнага і рэгіянальнага білінгвізму.
12. Назавіце прыклады краін, дзе назіраецца білінгвізм ці полілінгвізм.
13. Якія віды двухмоўя пашыраны на тэрыторыі Беларусі?
14. Як вы лічыце, на Беларусі можна назіраць толькі двухмоўе? Ці магчыма сітуацыя шматмоўя ў Рэспубліцы Беларусь?
15. Якое двухмоўе было ўпершыню на Беларусі?
16. Раскажыце пра моўную сітуацыю на тэрыторыі Беларусі ў часы Рэчы Паспалітай і пасля яе падзелаў?
17. Што такое «трасянка»?
18. Пры якіх умовах узнікае «трасянка» на Беларусі?
19. Чым адметны абмежаваны білінгвізм, дзе ён назіраецца?
20. Што такое інтэрферэнцыя? З якой галіны навукі прыйшоў гэты тэрмін у мовазнаўства?
21. Чаму вылучаюць розныя віды інтэрферэнцыі?
22. Чым адметна фанетычная інтэрферэнцыя? Прывядзіце прыклады.
23. Які від інтэрферэнцыі звязаны з асаблівасцямі дапасавання і кіравання ў беларускай мове?
24. Якія існуюць віды лексічнай інтэрферэнцыі?
25. Што такое міжмоўныя амонімы?
26. Да якога тыпу інтэрферэнцыі аднясем наступныя прыклады: *зварыць крупу, зачыніць дзвер, дыхаць на поўную грудзь*?

Практычныя заданні

Заданне 1. Прачытайце артыкул Я. А. Цумарава «Дзяржаўная мова». Письмова адкажыце на пытанні пасля тэксту. Складзіце спачатку намінацыйны план тэксту, а пасля тэзісны.

Дзяржаўная мова

Кожная мова можа ўжывацца ў розных сферах жыцця грамадства. Гэтыя сферы найперш падзяляюцца на дзве буйныя часткі – афіцыйную і побытавую. Афіцыйнай (ад лац. *officialis* ‘звязаны з урадам, з пасадай’) называюць мову, на якой працуюць дзяржаўныя і адміністрацыйна-гаспадарчыя органы, грамадскія арганізацыі, установы навукі, культуры, службы быту, гандлю. На афіцыйнай мове вядзецца навучанне і выхаванне ў сістэме адукацыі. Калі ж статус афіцыйнай мовы замацоўваецца і адлюстроўваецца ў спецыяльных заканадаўчых актах, яна становіцца мовай дзяржаўнай.

Дзяржаўнасць мовы – гэта юрыдычна замацаваны і рэгламентаваны парадак яе выкарыстання ва ўсіх або ў пераважнай большасці разгалінаванняў афіцыйнай сферы грамадскіх зносін. Што ж датычыцца прыватных моўных узаемадачынненняў людзей, а ў пэўнай ступені і выбару імі мовы зносін з дзяржаўнымі органамі і ўстановамі, з рознымі грамадскімі арганізацыямі, то гэта было, ёсць і застаецца асабістай справай грамадзян. Такім чынам, паняцце «дзяржаўная мова» звязана з мэтанакіраванай, усвядомленай моўнай палітыкай дзяржавы, з распрацоўкай юрыдычна-прававых нормаў у галіне моўных зносін, а паняцце «афіцыйная мова» – з практыкай, з традыцыямі выкарыстання моў у пэўным грамадстве і з рэальным размеркаваннем паміж імі асобных сацыяльных функцый.

Наданне пэўнай мове статусу дзяржаўнай – акт выключнай нацыянальна-гістарычнай і нацыянальна-культурнай значнасці. Яго прыняцце або непрыняцце, сам ягоны характар заўсёды вызначаецца канкрэтнымі абставінамі жыцця грамадства, асаблівасцямі яго гісторыі, суадносінамі паміж мова- і полінацыянальнасцю, станам і ўзроўнем культуры, эканомікі, палітыкі.

Варта адзначыць, што афіцыйная мова не абавязкова набывае статус дзяржаўнай, але дзяржаўная мова не можа не прайсці этапу афіцыйнага ўжывання.

Дзяржаўны статус мовы грунтуецца на арганізацыйных, кадравых, матэрыяльна-тэхнічных, культурна-асветных і іншых дзяржаўных мерах, прадугледжвае сістэму прававой аховы мовы на тэрыторыі адпаведнага дзяржаўнага ўтварэння, а таксама забяспечвае яе існаванне і развіццё ў асяродках суайчыннікаў за яго межамі. Наданне мове дзяржаўнага статусу – усвядомлены сацыяльна-палітычны акт, скіраваны сваёй канчатковай мэтай на захаванне і развіццё нацыянальнай мовы, на зберажэнне яе ад заняпаду і забыцця. Сусветная цывілізацыя не ведае выпадкаў занядання дзяржаўных моў пры захаванні дзяржавы, затое гісторыя сведчыць, што мовы знікаюць, калі выходзяць з ужытку ў грамадскіх сферах жыцця. Патрэба ў дзяржаўным

моўным рэгуляванні ўзнікае пераважна тады, калі ў мовы народа, які даў найменне дзяржаўнаму ўтварэнню, ёсць мова-канкурэнт. Менавіта таму заканадаўства некаторых монанацыянальных краін не надае мове карэннага насельніцтва дзяржаўнага статусу.

З часу, калі на беларускіх землях узніклі дзяржаўныя ўтварэнні – княствы Полацкае і Тураўскае, Наваградскае і Вялікае Княства Літоўскае, – мова тутэйшай людской супольнасці мела шырокі ўжытак у асяроддзі ўладароў і вайскоўцаў, рамеснікаў і гандляроў, паляўнічых і хлебаробаў, вернікаў і святароў, манахаў-кніжнікаў і шкаляроў... Калі дзіця садзілася за кнігі, рукапісныя або пазней выдадзеныя Ф. Скарынам або С. Будным, калі яно слухала матчыны песні і старажытныя казкі, калі летапісец выводзіў літары на пергаменце, калі ваяр-абаронца прыспешваў на покліч Пагоні баявога каня, а ратай выходзіў у поле – усе супольна рабілі адну справу: служылі радзіме, бацькаўшчыне, і заўсёды на вуснах народа-творцы гучала мова родная, матчына, беларуская – у высокім сэнсе дзяржаўная.

З цягам часу ў Вялікім Княстве Літоўскім, акрамя афіцыйнай (з 1588 года дзяржаўнай) старабеларускай, у грамадскім ужытку сталі пашырацца лацінская, польская і іншыя мовы. Узнікла патрэба ў дзяржаўным рэгуляванні моўных працэсаў. І тады ў выдатным помніку эпохі Адраджэння – Статуце Вялікага Княства Літоўскага (рэдакцыі 1566 і 1588 гадоў) – старабеларуская мова была абвешчана, гаворачы па-сучаснаму, дзяржаўнай, найперш мовай законаў і справаводства: «А писар земский маеть по-руску (г. зн. па-старабеларуску) литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иным языком и словы» (Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года). Аднак з 1697 года старабеларуская мова перастала быць афіцыйнай, была выключана з ужытку ў справаводстве рашэннем кіруючых колаў Рэчы Паспалітай – дзяржавы, у якую на федэратыўнай аснове ўваходзіла тады Вялікае Княства Літоўскае. Пазней (у 1867 годзе) і царскім урадам беларускае друкаванае слова было забаронена, як і наогул ужыванне беларускай мовы ў школах, установах культуры і інш., што тлумачылася імкненнем пазбавіць беларускі народ не толькі самастойнага дзяржаўнага, але і нацыянальна-культурнага жыцця, а значыць і будучыні.

Такім чынам, занябанне беларускай мовы, якое пачалося з паступовага і няўхільнага абмежавання яе грамадскіх функцый у XVII–XIX стст. і пачатку XX ст., суправаджалася частковай, а пазней поўнай стратай беларускімі землямі дзяржаўнасці.

Народ жа на роднай мове гаварыў, спяваў песні, складаў казкі, мудрыя загадкі, дасціпныя прыказкі – тварыў вялікую вусную літаратуру, у якой роднае слова ззяла ўсімі колерамі вясёлкі, выказвала думы, жаданні, пачуцці чалавека працы, адлюстроўвала востры розум народа, яго багаты духоўны свет, прыгажосць душы, шматвяковы жыццёвы вопыт.

На працягу XIX ст. на беларускай мове выдаваліся нелегальна або для абмежаванага ўжытку кнігі, перыёдыка, а пасля рэвалюцыі 1905–1907 гадоў беларускія асветнікі і майстры прыгожага пісьменства сталі займацца выдавецкай дзейнасцю – і гэта садзейнічала захаванню беларускага слова і фарміраванню беларускай літаратурнай мовы.

У 1918 годзе з абвяшчэннем Беларускай Народнай Рэспублікі і ў перыяд пасля 1919 года, калі беларускае дзяржаўнае ўтварэнне пачало актыўна ажыццяўляць свае ўладныя паўнамоцтвы, з усёй непазбежнасцю паўстала пытанне пра дзяржаўную мову на Беларусі. Неўзабаве сацыяльныя рамкі ўжывання беларускай мовы ў заканадаўчым парадку, грунтоўна, з усёй дакладнасцю вызначыла прынятая ў 1927 годзе VIII Усебеларускім з’ездам Саветаў другая Канстытуцыя БССР (артыкул 22): «Дзякуючы значнай перавазе ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы насельніцтва беларускай нацыянальнасці, беларуская мова выбіраецца, як мова пераважная, для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесійнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі».

У 1930–80-я гады ў Беларускай ССР руская мова, займаючы прывілеяванае, пануючае становішча ў грамадскім жыцці, фактычна выконвала ролю дзяржаўнай мовы. Беларуская мова, неапраўдана выцесненая з грамадскага ўжытку, паступова адыходзіла да той мяжы, за якой пачынаецца нябыт. Таму заканамернай была пастаноўка пытання аб прыярытэтным развіцці беларускай мовы ў Беларусі як мовы карэннага насельніцтва, як мовы суверэннага дзяржаўнага ўтварэння.

Дзяржаўны статус мовы карэннага этнасу не вядзе да абвастрэння канкурэнцыі моў і культур народаў, якія супольна жывуць у дзяржаве, а ўзмацняе іх узаемадзеянне, забяспечвае вольнае развіццё і творчае ўзаемаперайманне, гарманізацыю гэтых працэсаў і з’яўляецца асновай культурнага будаўніцтва ў дэмакратычнай дзяржаве. Без ведання мовы карэннага насельніцтва той ці іншай рэспублікі прадстаўнікамі нацыянальных меншасцей іх жыццё ў братняй супольнасці народаў нельга лічыць паўнацэнным. Для беларусаў як карэннага этнасу ў рэспубліцы таксама не аб’якавы і лёс моў усіх нацыянальных супольнасцей у агульным дзяржаўным доме.

Дзяржаўнасць мовы спрыяе і забеспячэнню правоў кожнага прадстаўніка карэннага этнасу і ўсёй яго супольнасці (калі нават апошні не з’яўляецца механічнай большасцю насельніцтва на яго тэрыторыі) на развіццё не толькі яго мовы, культуры, асветы і інш., але і нацыянальнай дзяржаўнасці і ў канчатковым выніку сцвярджае права народа на існаванне. Таму як сацыяльна-прававая катэгорыя тэрмін «дзяржаўная мова» цесна звязаны з паняццем нацыянальнага суверэнітэту. Ва ўсім свеце дэмакратычная практыка ўжывання ў якасці афіцыйных (а часам і дзяржаўных) нацыянальных моў супольнасцей, якія спрадвечу жывуць на сваіх дзяржаўна-этнічных тэрыторыях, грунтуецца менавіта на прызнанні суверэнітэту народаў: сам факт існавання этнасаў, іх шматвяковая гісторыя і самабытная культура ствараюць гэтаму перадумовы.

У нацыянальна-дзяржаўным утварэнні ў якасці дзяржаўнай прымаецца мова яго карэннага насельніцтва, а носьбітам усіх астатніх моў гарантуецца права свабоднага карыстання імі ў розных прыватных сферах зносін. Афіцыйных моў можа быць столькі, колькі асобных нацыянальных груповак уваходзіць у склад грамадства. Так, на Беларусі афіцыйна – у школе, царкве, нацыянальных установах культуры і г. д. – ужываюцца польская, татарская, яўрэйская.

Мова – не толькі сродак зносін. Яна – душа народа, аснова яго культуры. Пакуль жыве мова, жыве народ. Выбіраць мову зносін – права асобнага чалавека. Але такога права пазбаўлены народ, бо страта нацыянальнай мовы вядзе да знікнення яго як самабытнай этнакультурнай супольнасці. Кожная мова – гэта неацэнны скарб, які разам з тым належыць не толькі аднаму народу, а ўсяму чалавецтву, духоўна ўзбагачаючы яго.

Мова фарміруе асобу, з’яўляецца асновай самасвядомасці і духоўнасці чалавека. Без адчування за спінаю грамады суайчыннікаў, аб’яднаных любоўю і павагаю да ўсіх нацыянальна-духоўных скарбаў, у тым ліку і мовы, чалавек можа страціць сэнс свайго існавання і пачуццё жыццяўстойлівасці. У мове схаваны «генетычны код» духоўнасці народа, і, авалодваючы моваю, мы «чытаем» сваю гісторыю, разумеем продкаў, ствараем сённяшняю рэчаіснасць, крочым у будучыню.

Гонар і абавязак усіх – шанаваць і любіць мову свайго народа, садзейнічаць яе развіццю і росквіту, а таксама паважліва ставіцца да моў іншых народаў. Выхаванню гэтых высакародных грамадзянскіх якасцей чалавека, асобы і служыць прыняты ў 1990 годзе закон, які надаў беларускай мове ў Рэспубліцы Беларусь статус дзяржаўнай [95].

Пытанні:

1. Што такое афіцыйная мова?
2. Чым адрозніваецца афіцыйны статус мовы ад дзяржаўнага?
3. Якімі падзеямі вызначаецца гісторыя дзяржаўнасці мовы на Беларусі?
4. Растлумачце наступны выраз: *У мове схаваны «генетычны код» духоўнасці народа.*
5. Пры якіх умовах сучасная беларуская мова набыла статус дзяржаўнай мовы?

Заданне 2. Размяркуйце наступныя словазлучэнні ў табліцу. Вусна пракаменціруйце свой выбар і выпраўце памылкі.

Правільна	Няправільна
...	...

Абагуліць вопыт, абагульніць сказанае, пайсці ў ягады, пайсці па грыбы, гаварыць на карысць, гаварыць па тэлефону, старшыя курсы, старшы за брата, страляць у мэту, апрануцца са смакам, чакаць пагоды, асабовы рахунак, асабовая ўвага, дзякаваць выкладчыка, паслаць па інжынера, сказаць пад сакрэтам, спатыкнуцца на пень, звярнуцца на адрас, гарантаваны рамонт,

кваліфікаваны экзамен, тры новых камп'ютара, падобны на бацьку, гаварыць пра лекцыю, сумаваць па родных, саборніцтвы па праграмаванню, жыць у суседстве.

Заданне 3. Спішыце, аформіўшы тэкст згодна з нормамі сучаснай беларускай мовы¹⁶.

Усё жыццё яму здраджвалі. Любімыя вучні калегі зямля дзеля якой ён апанта..а працаваў спрабуючы аднавіць яе гісторыю стварыць нацы..нальны міф прыгожы і трагічны.

... 1920 год. Люты. На тэр..торыі былой Расійскай імперыі разруха голад рас..трэлы і арышты. Інтэл..генцыя цягнецца ў Крым, казачны востраў свабоды ад «чырвонага тэрор..». Да д..рэктара керчанскага музея пры..шоў замерзшы (не)малады мужчына. У яго былі добрыя вочы пышная ш..вляюра і шляхе..кія вусы. Але не было паліто... Увогуле нічога акрамя паношан..ага гарнітур.. ...

Я пры..шоў да Вас у Музей наймацца вартаўніком калі такога няма заявіў госць А калі ёсць то яго памо..нікам.

І назваў с..бе збянтэжан..аму д..рэктару: прафес..ар Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі. Імя якое шмат гаварыла кожнаму культурнаму чалавеку. Прафес..ар накіроўваўся ў каманд..роўку з Нікалаева ў Ад..су але параход прычаліў у Керчы. Ноч..у «інтэл..гента» абрабавалі забраўшы ч..мадан і паліто.

У 17 гадоў сын беднага шляхціца Мітрафан Доўнар-Запольскі вандруе па беларускіх вёсках і мястэчках, збірае народныя песні і казкі, вывучае фалькл..р. Потым – выключэнне з мужчынскай гімназіі і залат.. медаль па заканчэнні Кіеўскага ..ніверсітэт.. . Абодва сын.. ад першага шлюб.. загінулі ў рэвалюцыю стаўшы актыўнымі ўдзельнікамі большаві..кага падпол..я.

Пасля ўсталявання савецкай улады ў Крыме прафес..ар Доўнар-Запольскі быў арыштаваны і высланы як і ў 1917 годзе ў Кіеве... Зноў Баку. Але раптоўна ажыц..яўляецца даўняя мара прафесара завуць у родную Беларусь. Яшчэ ў 1918 годзе Доўнар-Запольскі складае план стварэння беларускага ..ніверсітэт.. . І вось яму абяц..аюць месца рэктара ў дзейным беларусім універсітэце!

(На)жаль не ўсе радаваліся прыезду новага навуковага аўтарытэт.. . Зрэшты ва ..ніверсітэце ўжо было кіраўніцтва. І ідэі прафес..ара пра тое што Вялікае ..няства Літоўскае было беларускай дзяржавай што беларусы асобны народ са сваёй гісторыяй і ментальнасцю перасталі адпавядаць новаму выгібу «лініі партыі». Ужо ў 1926 годзе Доўнар-Запольскія вымушаны з..ехаць у Маскву.

(У)пачатку трыц..атых у Кіеве быў арыштаваны любімы вучань М. Доўнар-Запольскага Аляксандр Аглоблін, шершы на Украіне доктар гісторыі ўкраінскай культуры. Яго вызвалілі з у мовай «рэабілітавацца». За «ахвяру» Аглоблін абірае як яму здаецца наймен..ш слабага з выбітных вучоных – свайго настаўніка. У хуткім часе пасля выхад.. «выкрывальнага» артыкул.. Доўнар-Запольскага (не)стала.

¹⁶ Заданне падаецца паводле дапаможніка [2, с. 35–36].

(На)працягу доўгага часу імя вучонага замоўч..валася. Мала хто ведае што бібліятэка Доўнар-Запольскага стала асновай бібліятэкі ..кадэміі навук Беларусі. Сёння слын..ага земляка ўспамінаюць. У Рэчыцы гісторыку ўстаноўлены помнік, праводзяцца ..оўнараўскія чытанні, выдаюцца працы вучонага, якія (па)ранейшаму маюць прыхільнікаў і ап..анентаў у розных краінах (Л. Рублеўская) [2, с. 35–36].

Заданне 4. Прачытайце артыкул беларускага лінгвіста Генадзя Цыхуна¹⁷. Адкажыце на пытанні пасля тэксту. Вызначце галоўную думку артыкула. Складзіце намінацьны план тэксту. Карыстаючыся планам, сцісла перакажыце тэкст сваімі словамі.

Крэалізаваны прадукт. Трасянка як аб’ект лінгвістычнага даследавання

Феномен «трасянке» не можа не выклікаць цікавасці ў лінгвіста. Сама назва «трасянка» – гэта тэрміналагічная метафара, створаная ў выніку пераносу зыходнага слова з бытавой сферы ў сферу лінгвістычнай тэрміналогіі. Першасны сэнс слова «трасянка» многія забыліся, яно ўжо патрабуе разгорнутых тлумачэнняў, напрыклад: *«Тэрмін “трасянка” пайшоў ад назвы корму для буйной рагатай жывёлы, гэта значыць, каровы. Калі ў гаспадара не хапае добрага сена, ён дабаўляе салому, старанна растрасаючы яе. Карова не заўважае падману і з’ядае трасянку. Праўда, малака не прыбаўляе. Так і беларусы: сваёй жудаснай “трасянке” не заўважаюць ні ў хаце, ні ў аўтобусе, ні ў Вяроўным Савеце».* Адам Мальдзіс утварыў кампазіт – «мататрасянка»: *«Сённяшні грамадзянін нашай краіны павінен аднолькава добра ведаць не толькі рускую, але і беларускую мову. На жаль, ён часцей за ўсё не ведае добра ніякай, гаворыць на “трасянке”, густа перасытанай матам (“мататрасянке”)*».

Што ж уяўляе па сваёй сутнасці «трасянка» з лінгвістычнага пункту погляду? Гэта моўны прадукт, што ўзнік шляхам механічнага змяшэння ў розных прапорцыях элементаў матэрыі і формы дзвюх моў – рускай і беларускай. «Трасянка» – гэта кантамінацыя. Тыповы прадукт кантамінацыі – крэольскія мовы, пиджыны. Зразумела, няма падставаў поўнаасцю атаясамліваць «трасянку» з пиджынамі ці нават крэольскімі мовамі, найперш таму, што тут ідзе гутарка пра ўзаемадзейне блізкароднасных моў, у той час як пры ўтварэнні апошніх узаемадзейнічалі звычайна далёкія ў генетычным і тыпалагічным плане мовы. Яе можна вызначыць хутчэй як крэалізаваны варыянт беларускай мовы.

Як і кожны крэалізаваны моўны прадукт «трасянка» ўзнікла першапачаткова з неабходнасці падтрымання камунікацыі паміж карэнным беларускамоўным насельніцтвам і рускамоўным адміністрацыйна-партыйным чыноўніцтвам, што мела больш высокі грамадскі статус. Шматлікія сведчанні пра гэта абагульнена выказаў Рыгор Барадулін: *«Дэкласаванае большавікамі сялянства разам з “класавымі” рысамі страціла і рысы нацыянальныя. У новых умовах жыцця яно лёгка паддалася прыезджым начальнікам, якіх баіцца*

¹⁷ У падрыхтоўцы задання выкарыстаны дапаможнік [2, с. 20–21].

і ад якіх пакутуе... Так, моўнае асяроддзе разбурана, а тут яшчэ такі фактар, як гарады, якія камплектаваліся за кошт расійскіх чыноўнікаў і грамадзян».

У далейшым, у выніку небывалых па маштабах міграцый, у першую чаргу вяскоўцаў у горад, сфера выкарыстання «трасянкі» пашырылася, бо яна ўжо пачала ўспрымацца як абавязковы элемент гарадской моўнай сітуацыі, на якую арыентаваліся прыезджыя. Наяўнасць такога «двухмоўя» не дала падставаў для замацавання «трасянкі» ў якасці асноўнага сродку зносін, бо яна нават у вачах яе носьбітаў успрымалася як «некультурная мова», нягледзячы на тое, што гарантавала высокі ўзровень моўнай інтэграцыі ў гарадскім асяроддзі. Аднак гэты ўзровень дасягаўся за кошт прымітывізацыі зыходных структур беларускай і рускай моў пры моўным узаемадзеянні, чым і тлумачылі непаўнаўнартаўнасць «трасянкі» людзі, што валодаюць дзвюма (ці хаця б адной) «чыстымі» мовамі. «Трасянка» характарызуецца малой прадказальнасцю з'яўлення ў працэсе маўлення тых або іншых элементаў кожнай з моў, якія ўзаемадзеюць у час самога моўнага акту. Найбольш устойлівымі застаюцца фанетычныя асаблівасці.

Як з'ява індывідуалізаваная, «трасянка» ўзнікае ў выніку стыхійнага засваення рускай мовы непасрэдна ў працэсе моўных зносін з яе носьбітамі, а не ў працэсе паступовага арганізаванага вывучання вымовы і правілаў граматыкі людзьмі, выгадаванымі ў беларускамоўным вясковым асяроддзі. Звычайна гэта было звязана з перасяленнем у горад або раптоўным павышэннем грамадскага статусу, г. зн. зноў жа перамяшчэннем, толькі ў сацыяльным плане. Дасканалая авалоданне іншай мовай гэтакім найпростым метадам магчыма толькі ў вельмі раннім веку, у іншых выпадках дасягнуць яго без пастаноўкі вымаўлення, свядомага вывучэння граматычнай будовы не ўдаецца.

Носьбіты так званага сумешчанага двухмоўя адчуваюць, што ступень валодання кожнай з дзвюх моў не адпавядае патрэбам «раскаваных» зносін. Таму яны пазбягаюць гаварыць на пэўнай мове ў афіцыйных сферах жыцця, набываюць своеасаблівы комплекс «моўнай непаўнаўнартаўнасці». Зрэшты, у сітуацыі, калі «трасянка» робіцца звыклым сродкам зносін, губляючы свой крэалізаваны характар, што можна часта назіраць у нашых умовах, яна ператвараецца ў своеасаблівы сродак ідэнтыфікацыі або групавой салідарнасці яе носьбітаў. Неўнармаванасць «трасянкі», яе аморфны і пlynны характар даюць яе носьбітам у некаторых сітуацыях падставу процістаўляць сябе як прыхільнікаў разняволення ці прагматызму ў моўнай сферы карыстальнікам літаратурнай мовы з жорсткай нормай, што патрабуе пэўных намаганняў для яе засваення. Але часцей за ўсё такі аргумент ужываецца толькі ў якасці аднаго з апраўданняў няведання беларускай літаратурнай мовы, бо суб'ектыўна большасць «трасяначнікаў» імкнецца да таго, каб іх ідэнтыфікавалі з носьбітамі рускай мовы. Што да апошніх, то іх рэакцыя на так званыя моўныя памылкі «трасяначнікаў» у залежнасці ад культурна-гістарычных і сацыяльна-палітычных фактараў можа вагацца ад непрахільнай варожасці праз дабрадушную іронію да абсалютнай моўнай талерантнасці [97].

Пытанні:

1. Якая гісторыя з'яўлення слова «*трасянка*» ў лінгвістычнай тэрміналогіі?
2. Як вы разумееце семантыку слоў *кантамінацыя*, *крэалізаваны*?
3. Якія асаблівасці «трасянку» з'яўляюцца найбольш устойлівымі і чаму?
4. Што адбываецца, калі «трасянка» губляе свой крэалізаваны характар?
5. Як вы лічыце, «трасянка» – гэта цалкам адмоўная з'ява ці не? Дайце разгорнуты, абгрунтаваны адказ.

Заданне 5. Перакладзіце словы на беларускую мову, растлумачце адрозненні ў іх фанетычным афармленні ў рускай і беларускай мовах.

История, компьютер, программа, перспектива, тепло, чтение, периодичность, техника, компиляция, алгоритм, принтер, менеджер, тест, информатика, конкуренция, опыт, автобиография, технология, объект, информация, коммуникация, библиотека, монитор, мышь, чип.

Заданне 6. Успомніце, якія словы называюцца міжмоўнымі амонімамі. Да прыведзеных беларускіх слоў падбярыце рускія варыянты адпаведна ўзору:

Узор: бел. *качка* – руск. *утка*; руск. *качка* – бел. *гайданка*.

Прозвішча, нядзеля, дыван, лаяць, штучны, сварка, краска, плот, трус, рэч, мех, загадаць, адказаць.

Заданне 7. Падбярыце як мага больш назоўнікаў, род і лік якіх не супадаюць ў беларускай і рускай мовах. Выберыце пяць такіх слоў і складзіце з імі сказы.

Заданне 8. Запішыце словазлучэнні па-беларуску.

Этот компьютер надёжнее предыдущих; четырнадцать микросхем; искусственный интеллект; нового мастера; не заметит дефекта; новейшие технологии; работает быстрее всех; нехватка опыта; компьютер мощнее предыдущей модели; работать по вечерам; послать за начальником; работает на двух машинах; поблагодарить клиента; три новых программиста; заболел ангиной; в пяти шагах от университета; четыре опытных сотрудника; жёсткие волосы; жёсткий диск; белорусское общество; общество танцевального спорта; гражданское общество; делать вид; на виду у всех; потерять из виду; вид на жительство; иметь в виду; в виде исключения; красная гвоздика; белый потолок; заведующий лабораторией; в нескольких метрах от меня; одолжить конспект.

Заданне 9. Устанавіце адпаведнасць паміж відам інтэрферэнцыі і характарыстыкай.

Від	Характарыстыка
А. Фанетычная	1. Памылкі ў будове словазлучэнняў і сказаў
Б. Акцэнтная	2. Несупадзенне словаўтваральных фармантаў аднакаранёвых беларускіх і рускіх слоў
В. Лексічная	3. Разыходжанні ў граматычным афармленні рускіх і беларускіх слоў
Г. Словаўтваральная	4. Парушэнні ў пастаноўны націску

Від	Характарыстыка
Д. Марфалагічная	5. Пранікненне спецыфічных фанетычных рыс з адной мовы ў другую
Е. Сінтаксічная	6. Разыходжанні ў семантычным аспекце рускіх і беларускіх слоў

Заданне 10. Знайдзіце выпадкі інтэрферэнцыі ў наступных перакладах мастацкіх твораў беларускіх аўтараў¹⁸. Вызначце від інтэрферэнцыі. Чаму, на вашу думку, аўтары выкарыстоўваюць беларусізмы ў рускіх тэкстах?

1. И с крестьянскою лаской просто
В каждой хате дарила ты
И весёлый хмель хлебосольства,
И насущный хлеб доброты (Г. Бураўкін).
2. Тихо дремлют сосонники
В зное горячего дня,
Придорожные коники
Атаковали меня (А. Куляшоў).
3. Там решил я в ночи
Под навесом зелёным,
Что уж лучше лежать на печи,
Что теперь не уйти из полона (А. Куляшоў).
4. Шёл, проклиная деньги и чугунок,
Искать земли переселенец-дед (А. Куляшоў).
5. И красную строку меж чёрными рядами
Вставляет изредка; заморскими зверями
Людьми, птицами, венками из цветов
И многокрасочным сплетеньем завитков
Он украшает сплошь... (М. Багдановіч)
6. Сеешь жито на песке.
«Карчмы» не минуешь.
«Спустишь» «гроши» в кабаке,
В ус себе не дуешь (Я. Колас).
7. Будто мне возвращаться в казармы,
Будто просто я был в отпуску (Н. Кіслік).
8. А с дальней фермы кочеты
Горланят всё звончей (Б. Спрычан).
9. Впрягались, потому что свято верили:
Придёт пора, и станет жизнь иной,
Холодными картохами вечеряли,
Про хлебушек мечтая аржаной (У. Градоўкін).
10. Приехали сваты, на покуте сели (А. Куляшоў).
11. С думой, что взлетели до тучи, до хмары (Е. Лось).

¹⁸ У падрыхтоўцы задання выкарыстаны падручнік [13, с. 44–47].

12. И два из тех бандитов стояли молчки (І. Мележ).
13. Ну, просто слушать неохота (І. Мележ).
14. Хорошо ему ходить, отца такого имеючи (І. Мележ).
15. Сам бы женился на такой, кабы молодецкий был (І. Мележ).
16. Тогда он выныривает и прежде всего, разведя руками, показывает, какая рыбина уткнула (І. Мележ).
17. По домам нам час, что-то не про то говорить стали (В. Казько).
18. Но сгубить письма не должен (І. Клаз).
19. Обапол большака тянулись густые заросли кустарника – хмызняк (Э. Ялугін).

Заданне 11. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Карыстайцеся словамі для даведак. Дайце тэксту назву і перакажыце яго. Вызначце асноўныя перавагі і недахопы як папяровых кніг, так і электронных, у невялікім эсэ на тэму «Кніга XXI стагоддзя».

На Востоке существовала когда-то легенда о волшебной «Книге песка», созданной Богом в те далёкие времена, когда Земля была ещё совсем юной. Страниц в этой книге столько, сколько песчинок в огромной пустыне, и они заключают в себе всё, что когда-либо кем-либо было или будет написано. И страницы эти так тонки, что невозможно, закрыв книгу, снова раскрыть её на том же месте...

Сегодня люди сами создают чудеса, и «Книга песка» уже почти что реальность. Представьте себе маленький, карманного размера микрокомпьютер с жидкокристаллическим экраном и аккумулятором на несколько суток, специально предназначенный не для расчётов и программирования, а для просмотра записанных на диске электронных книг. Текст и рисунки выводятся на экран привычным образом – по одной странице. Экран чувствителен к нажатию.

Перечитав всё, что было записано на диске, можно вынуть его и установить следующий. Или подключить микрокомпьютер к Интернету (с помощью дополнительной приставки или соединившись кабелем с настольным компьютером) и переписать себе на диск любую желаемую книгу. Возможно, в будущем для этого появятся специальные электронные киоски, вроде нынешних банкоматов. Такое электронное устройство, подключенное к Интернету по сети сотовой связи, даёт доступ к богатству всех библиотек мира...

Впервые идея создания электронной книги такого типа была высказана ещё в 1945 году в работах Ванавара Буша. Однако её воплощение стало возможно лишь после развития и распространения вычислительной техники, а также после создания в 1968 году Тедом Нельсоном концепции гипертекста – технологии, позволяющей с помощью перекрёстных смысловых ссылок превратить текст из «линейного» потока символов в сложную «многомерную» структуру. Сегодня технология гипертекста, наряду с протоколом передачи данных HTTP и структурой адресов URL, стала одним из «трёх китов» Интернета. И одновременно это основа любой электронной книги.

Сегодня электронные книги очень популярны, однако существующие разработки вряд ли смогут вытеснить бумажные книги до тех пор, пока стоимость этих устройств, а также подписки на электронные издания не снизятся хотя бы до цены карманного аудиоплеера [93].

Словы для даведак: Восток – Усход, волшебный – чароўны, создать – стварыць, невозможно – немагчыма, чудо – цуд, жидкокристаллический – вадкаккрысталічны, привычный – звыклы, дополнительный – дадатковы, вроде – накштальт, воплощение – увасабленне, наряду – побач, смысловой – сэнсавы, превратить – пераўтварыць, перекрёстный – крыжаваны, одновременно – адначасова, бумажный – папяровы, стоимость – кошт, карманный – кішэнны.

Заданне 12. Прачытайце думкі вядомых даследчыкаў пра функцыянаванне беларускай мовы ў сітуацыі двухмоўя. Што вы ведаеце пра згаданых навукоўцаў? Падрыхтуйцеся да працы круглага стала на тэму «Становішча беларускай мовы ў сучасным грамадстве», выкарыстоўваючы спасылкі на меркаванні вучоных або статыстычныя даныя¹⁹.

Тацяна Рамза:

Беларуская мова – гэта прэзентацыя краіны. Калі я дасылаю паштоўкі сваім студэнтам-замежнікам, і там напісана па-беларуску, я адчуваю гонар, што мая краіна адметная. Вось з такіх дробязяў трэба пачынаць. Прымушаць размаўляць на беларускай мове нельга! Гэты этап мы ўжо калісьці праходзілі. Не будзе такога, што сёння я кажу па-руску, а заўтра раптам загавару па-беларуску. Кожны павінен пачаць з сябе, пачаць ужываць мову ў штодзённым жыцці. Я размаўляю па-беларуску з людзьмі на вуліцы, у цырульні, на рынку, і ў мяне пытаюцца, ці заўсёды я так гавару. «Безумоўна, – адказваю я. – А вы чаму не гаворыце?» – пытаюся. І даводзіцца чуць наступны адказ: «Дык ніхто ж не размаўляе!» <...> Калісьці я сама гаварыла па-руску. І толькі з цягам часу, калі я ўжо працавала, да мяне прыйшло разуменне, што мая мова не горшая за іншыя. Калі гэта ад душы, не дэманстрацыя на паказ, то для чалавека няма цяжкасцяў пачаць гаварыць [88].

Аляксандр Лукашанец:

1. У такім выпадку дзяржаўнае двухмоўе – гэта юрыдычна замацаваны і рэгламентаваны парадак раўнапраўнага выкарыстання дзвюх моў ва ўсіх або ў пераважнай большасці афіцыйных сфер грамадскіх зносін.

... Развіццё і ўдасканаленне сістэмы беларускай літаратурнай мовы суправаджаецца паступовым выцясненнем яе з найбольш значных і ўплывовых сфер зносін. Фактычна ў сённяшніх умовах беларуская мова – мова тытульнай нацыі і першая дзяржаўная мова Рэспублікі Беларусь – займае другараднае становішча ў моўнай сітуацыі. Яе роля зведзена да мінімуму ў такіх грамадскіх сферах, як дзяржаўнае кіраванне, справаводства, вышэйшая адукацыя, навука. А менавіта гэтыя сферы выкарыстання мовы ў сённяшнім грамадстве вызначаюць яе прэстыж і мажарытарнасць, а таксама фарміруюць

¹⁹ Заданне падаецца паводле дапаможніка [2, с. 15–19].

прагматычныя фактары яе вывучэння. Істотна скарацілася і колькасць актыўных карыстальнікаў беларускай мовы. Адзначаная акалічнасць самым непасрэдным чынам уплывае і на развіццё самой сістэмы беларускай мовы, што адбываецца ў першую чаргу на развіцці асобных функцыянальных стыляў (афіцыйна-дзелавога, навуковага), фарміраванні асобных тэрмінасістэм.

Сітуацыя двухмоўя ў яго сённяшнім выглядзе і моцная канкурэнцыя з боку рускай мовы робяць надзённай таксама праблему захавання нацыянальнай адметнасці беларускай мовы, што знайшло сваё адлюстраванне ў «дэрусіфікатарскіх» падыходах да ацэнак літаратурнай нормы і тых актыўных працэсаў, якія адбываюцца на розных узроўнях моўнай сістэмы.

Адбылася палярызацыя беларускамоўнага грамадства паводле моўных густаў і амбіцый. Фактычна сёння мы сутыкнуліся з сітуацыяй паралельнага існавання двух літаратурна-пісьмовых варыянтаў беларускай мовы. Аднак якраз апошняе асабліва небяспечна ва ўмовах двухмоўя, таму што значна зніжае канкурэнтаздольнасць беларускай мовы ў найбольш важных і ўплывовых сферах грамадскага ўжытку. Больш таго, нярэдка некаторыя заканадаўцы сучаснай моўнай моды за імкненне да рэфармавання і ўдасканалення беларускай мовы выдаюць уласнае няведанне элементарных яе норм.

Беларуская мова, як і любая іншая натуральная мова, выконвае ў грамадстве тры асноўныя глабальныя функцыі: сродку зносін (камунікатыўную, якая аб'ядноўвае цэлы шэраг канкрэтных функцый), культурную (часткі і сродку нацыянальнай духоўнай культуры) і ідэнтыфікацыйную (сродку нацыянальнай ідэнтыфікацыі і самаідэнтыфікацыі). Аднак у залежнасці ад характару моўнай сітуацыі суадносіны гэтых функцый натуральнай мовы могуць быць рознымі. У прыватнасці, у сітуацыі масавага двухмоўя, калі камунікатыўная функцыя беларускай мовы значна абмежавана, узрастае яе роля як сродку нацыянальнай свядомасці, сродку нацыянальнай ідэнтыфікацыі і самаідэнтыфікацыі [50].

2. Пры такім разуменні дзяржаўнага двухмоўя беларуска-рускае дзяржаўнае двухмоўе, відаць, трэба прызнаць найбольш дэмакратычным урэгуляваннем жыцця беларускага грамадства ў моўнай сферы, паколькі абедзвюма мовам гарантаваны аднолькавыя правы.

Сёння надзвычай важна сфарміраваць у грамадстве цывілізаванае разуменне сутнасці дзяржаўнага двухмоўя і прывіць грамадзянам уменне жыць у прававым полі. Зараз пад дзяржаўным двухмоўем звычайна разумеецца права грамадзяніна карыстацца той ці іншай мовай ва ўсіх сферах сваёй дзейнасці. І гэта правільна. Пры гэтым не заўсёды выразна ўсведамляецца другі бок праблемы, а менавіта тое, што дзяржава праз свае ўстановы павінна рэальна забяспечыць такое права кожнаму грамадзяніну. З гэтага вынікае, што кожны дзяржаўны служачы ці работнік дзяржаўнай установы як прадстаўнік дзяржавы павінен абавязкова валодаць двюма дзяржаўнымі мовамі і рэальна карыстацца імі ў сваёй службовай дзейнасці.

На пачатку ХХІ ст. беларуская мова рэальна запатрабавана ў камунікатыўнай прасторы беларускага грамадства, актыўна выкарыстоўваецца ў некаторых традыцыйных сферах ужытку і адначасова выяўляе тэндэнцыі пашырэння ў новых сучасных сферах камунікацыі. Як і раней, актуальнай застаецца праблема павелічэння прысутнасці беларускай мовы менавіта ў такіх традыцыйных сферах ужытку, як дзяржаўнае кіраванне, справаводства, школьнае навучанне, сродкі масавай інфармацыі і г. д. Для яе вырашэння неабходна выкананне комплексу практычных мерапрыемстваў у межах існуючага моўнага заканадаўства [52].

Ніна Мячкоўская:

1. Што тычыцца рэальнай камунікатыўнай практыкі, дык русіфікацыя беларускай мовы была даўняй і масавай і не патрабавала слоўнікаў. Русіфікацыя пачалася адначасова з паэтапным уключэннем беларускіх зямель у склад Расійскай Імперыі (у 1772 і 1793 гадах, па I і II раздзелах Рэчы Паспалітай). Нацыянальнае адраджэнне 1906–1928 гадоў было непрацяглым контрасіміляцыйным рухам, але яму не хапіла моцы і часу, каб пераадолець імперскую русіфікацыю.

Беларуская мова русіфікавалася ў першую чаргу па-за межамі тых сфер, дзе ўжывалася літаратурная беларуская мова – у гарадскім прастамоўі і дыялектах. Хаатычная русіфікацыя беларускай мовы прывяла да крэалізаванага руска-беларускага маўлення, якое адносна нядаўна атрымала сялянскую назву «трасянка». У адрозненне ад пераходных руска-беларускіх гаворак, якія валодаюць уласным узусам, «трасянка» ёсць мноства ў рознай ступені русіфікаваных ідыялектаў. Розны выбар паміж рускім ці беларускім альтэрнантам можа адбывацца па-рознаму і нават у маўленні аднаго чалавека – не толькі ў залежнасці ад тэмы, суразмоўцы і г. д., але і без усялякіх матываў, цалкам абыякава (прыкладам, адзін і той жа чалавек можа сказаць і *картошка* і *бульба*, і *поезд* і *цягнік*, і *часы* і *гадзіны*, і *цветы* і *кветкі* і г. д.).

Такім чынам, сацыяльнае дамінаванне рускай мовы ў Беларусі праявілася ў двух працэсах: 1) руская мова выціскала дывергентна эвалюцыяніруючую літаратурную беларускую мову са сфер адукацыі, культуры, дзяржаўнай улады; 2) руская мова працягвала асімілятыўна (канвергентна) уплываць на субстандартныя варыянты беларускай мовы. Нівеліраванне дыялектаў (звычайнае ў ХІХ–ХХ стст. для арэалаў розных моў) у Беларусі ішло пад уплывам не «свайго» наддыялектнага стандарта, але «чужога» (рускага).

Галоўная праблема беларускай, а таксама ўкраінскай літаратурных моў не ў тым, што яны «недэмакратычныя» ці «далёкія ад народа», але ў тым, што з прычыны шматвяковай русіфікацыі гэтыя мовы не выпрацавалі формы нацыянальнага штодзённага некадыфікаванага маўлення. Не маючы «падпіткі» нацыянальных дыялектаў і прастамоўя, літаратурныя беларуская і ўкраінская мовы паступова ўсё больш аддаляюцца ад маўлення большасці народа, становячыся ўсё больш элітарнымі.

Ва ўсім свеце эліты, як пісаў Мануэль Кастэльс, касмапалітычныя, народы – этнічныя. Але ў беларусаў і ўкраінцаў – наадварот: простыя людзі гавораць на надэтнічным сурагаце, а эліта намагаецца ўтрымаць этнічную моўную спадчыну.

Магчыма, беларусы знаходзяцца ў постэтнічнай стадыі развіцця супольнасці, калі «нацыянальнасць» змацоўваецца не мовай, але эканомікай. У постэтнічнай гісторыі нацыя-дзяржава фарміруецца арэалам і агульнай для арэалу арганізацыяй жыцця. Тое, што Хайдэгер зваў дом быцця і самае інтымнае ўлонне культуры (і ў Хайдэгера гэта адносіцца да мовы), можа, у беларусаў – гэта ўжо не мова і не этнічнасць, але свая зямля, свая краіна-дзяржава [59].

2. Ніхто, у тым ліку самі стваральнікі беларускай інфармацыйнай прадукцыі, не глядзяць на яе як на самадастатковую. Усё, што пішацца і апавядаецца па-беларуску, утварае рэгіянальную субкультуру, выпу ў рускамоўнай інфармацыйнай прасторы, малацікавую для большасці спажыўцоў. Самае горкае, што з гэтым змірыліся самі стваральнікі беларускай інфармацыі [60].

Тэставы кантроль

Варыянт 1

1. Білінгвізм – гэта:

А. Двухмоўе, папераменнае карыстанне дзвюма мовамі.

Б. Чалавек, які ведае многа моў.

В. Перыяд у развіцці беларускай мовы.

Г. Тое, што і «трасянка».

Д. Парушэнні ў сістэме ці ў маўленчай норме адной мовы, выкліканыя ўздзеяннем другой мовы.

2. Які від інтэрферэнцыі назіраецца ў наступным сказе: *У мяне захварэла бабуля, і я пайшоў за доктарам?*

А. Лексічная.

Б. Фанетычная.

В. Марфалагічная.

Г. Сінтаксічная.

Д. Акцэнтная.

3. Што з пералічнага не адносіцца да відаў білінгвізму?

А. Дзяржаўны білінгвізм.

Б. Абсалютны білінгвізм.

В. Змешаны білінгвізм.

Г. Цэнтральны білінгвізм.

Д. Абмежаваны білінгвізм.

4. Якое двухмоўе ўпершыню было на тэрыторыі Беларусі?

А. Беларуска-рускае.

Б. Беларуска-польскае.

В. Беларуска-царкоўнаславянскае.

Г. Беларуска-літоўскае.

Д. Беларуска-ўкраінскае.

5. Якая форма двухмоўя назіраецца ў буйных гарадах, калі жыхары ў вусным маўленні выкарыстоўваюць беларускую мову з элементамі і асаблівасцямі рускай мовы ці наадварот?

А. Змешаны білінгвізм.

Б. Абмежаваны білінгвізм.

В. Індывідуальны білінгвізм.

Г. Дзяржаўны білінгвізм.

Д. Абсалютны білінгвізм.

6. Які від інтэрферэнцыі назіраецца ў выніку парушэння такіх спецыфічных для беларускай мовы з'яў, як дзеканне – цеканне, наяўнасць зацвярдзелых гукаў, прыстаўных, аканне – яканне?

А. Лексічная.

Б. Фанетычная.

В. Марфалагічная.

Г. Сінтаксічная.

Д. Акцэнтная.

7. Што з пералічанага адносіцца да інтэрферэнцыі?

А. Абсалютная інтэрферэнцыя.

Б. Акцэнтная інтэрферэнцыя.

В. Сэнсавая інтэрферэнцыя.

Г. Мастацкая інтэрферэнцыя.

Д. Змешаная інтэрферэнцыя.

8. Што такое міжмоўныя амонімы?

А. Словы, якія аднолькавыя па напісанні, вымаўленні і па сэнсе ва ўсіх мовах.

Б. Нескланяльныя запазычаныя назоўнікі з асновай на галосны тыпу *метро, паліто*.

В. Словы, якія адрозніваюцца месцам націску ў розных мовах.

Г. Словы з розных моў, якія поўнасьцю або часткова супадаюць у гучанні або напісанні, але маюць рознае значэнне.

Д. Словы з розных моў, якія адрозніваюцца ў напісанні, але маюць блізкае значэнне.

9. Выберыце няправільнае сцвярджэнне:

А. Полілінгвізм – гэта папераменнае ўжыванне трох і больш моў.

Б. Білінгвізм – гэта папераменнае выкарыстанне дзвюх моў.

В. Абмежаваны білінгвізм назіраецца ў сельскай мясцовасці, дзе дыялект беларускай мовы выступае сродкам зносін, а руская мова – сродкам атрымання пісьмовай інфармацыі.

Г. Абмежаваны білінгвізм назіраецца ў гарадах, дзе пераважае маўленне на рускай мове.

Д. Змешаная форма білінгвізму назіраецца ў буйных гарадах, калі жыхары ў вусным маўленні выкарыстоўваюць беларускую мову з элементамі і асаблівасцямі рускай мовы ці наадварот.

10. Своеасаблівы моўны «гібрыд», форма змешанага маўлення, у якім чаргуюцца элементы і структуры беларускай і рускай моў – гэта ...

- А. Полілінгвізм.
- Б. Абсалютны білінгвізм.
- В. «Трасянка».
- Г. Жаргон.
- Д. Дыялект.

Варыянт 2

1. Інтэрферэнцыя – гэта:

- А. Тое ж самае, што і білінгвізм.
- Б. Моўная з’ява, якая суправаджаецца папераменным карыстаннем трыма і больш мовамі.
- В. «Трасянка».
- Г. Двухмоўе, папераменнае карыстанне дзвюма мовамі.
- Д. Парушэнні ў сістэме ці ў маўленчай норме адной мовы, выкліканыя ўздзеяннем другой мовы.

2. Якая інтэрферэнцыя назіраецца ў наступных прыкладах: *сборніцтва на шахматах; залатая медаль?*

- А. Лексічная.
- Б. Марфалагічная.
- В. Акцэнтная.
- Г. Сінтаксічная.
- Д. Фанетычная.

3. Як называецца з’ява папераменнага ўжывання трох і больш моў?

- А. Двухмоўе.
- Б. Білінгвізм.
- В. Інтэрферэнцыя.
- Г. «Трасянка».
- Д. Полілінгвізм.

4. Выберыце правільнае сцвярджэнне:

- А. Змешаная форма білінгвізму назіраецца ў сельскай мясцовасці.
- Б. На мяжы Беларусі з Літвой, Польшай, Украінай можа назірацца полілінгвізм (шматмоўе).
- В. На Беларусі вылучаюць толькі змешаны білінгвізм.
- Г. Абмежаваны білінгвізм назіраецца ў гарадах, дзе насельніцтва адмежавана ад беларускай мовы.

Д. Змешаная форма білінгвізму назіраецца на Беларусі паўсюль, ва ўсіх гарадах і вёсках, калі жыхары выкарыстоўваюць беларускую мову з элементамі рускай мовы ці наадварот.

5. Якая форма двухмоўя назіраецца ў сельскай мясцовасці?

- А. Змешаны білінгвізм.
- Б. Абмежаваны білінгвізм.
- В. Індывідуальны білінгвізм.
- Г. Дзяржаўны білінгвізм.
- Д. Абсалютны білінгвізм.

6. Якое двухмоўе назіралася ў часы Вялікага Княства Літоўскага?

- А. Беларуска-рускае.
- Б. Беларуска-польскае.
- В. Беларуска-царкоўнаславянскае.
- Г. Беларуска-літоўскае.
- Д. Беларуска-агульнаўсходнеславянскае.

7. Што з пералічнага не адносіцца да відаў інтэрферэнцыі?

- А. Лексічная.
- Б. Сінтаксічная.
- В. Сінанімічная.
- Г. Марфалагічная.
- Д. Акцэнтная.

8. Які від інтэрферэнцыі назіраецца ў наступным сказе: *Я вырашыў, што гэта іспользаваць мне будзе цяжка?*

- А. Лексічная.
- Б. Фанетычная.
- В. Марфалагічная.
- Г. Сінтаксічная.
- Д. Акцэнтная.

9. Які від інтэрферэнцыі назіраецца ў выніку несупадзення ў формах часцін мовы (род, лік, канчаткі назоўнікаў, формы ступеней параўнання прыметнікаў, канчаткі дзеясловаў і г. д.)?

- А. Лексічная.
- Б. Фанетычная.
- В. Марфалагічная.
- Г. Сінтаксічная.
- Д. Акцэнтная.

10. Выберыце няправільнае сцвярджэнне:

А. Абмежаваны білінгвізм назіраецца ў сельскай мясцовасці, дзе дыялект беларускай мовы выступае сродкам зносін, а руская мова – сродкам атрымання пісьмовай інфармацыі.

Б. Абсалютны білінгвізм – найбольш высокая форма двухмоўя пераважна беларускай інтэлігенцыі, у першую чаргу гуманітарыяў, якія свабодна валодаюць і

карыстаюцца абедзвюма мовамі паводле агульнапрынятых норм у адпаведных моўных сітуацыях.

В. На Беларусі вылучаюць абмежаваны, змешаны і абсалютны білінгвізм.

Г. Змешаная форма білінгвізму назіраецца ў сельскай мясцовасці, дзе функцыянуе так званая «трасянка».

Д. Змешаная форма білінгвізму назіраецца ў буйных гарадах, калі жыхары ў вусным маўленні выкарыстоўваюць беларускую мову з элементамі і асаблівасцямі рускай мовы ці наадварот.

Тэма 6. Нормы беларускай літаратурнай мовы²⁰

Паняцце моўнай нормы

З уяўлення пра мову як сістэму вынікае важнасць паняцця *моўнай нормы*: устойлівасць, упарадкаванасць адзінак грунтуецца на вызначаных правілах. Але важна адзначыць, што норма з'яўляецца адначасова і ўласна лінгвістычнай, і сацыяльна-гістарычнай катэгорыяй [81]. **Моўная норма** – гістарычна прынятая моўным калектывам сукупнасць найбольш пашыраных і функцыянальна дасканалых варыянтаў адзінак розных узроўняў – фанетыкі, лексікі, марфалогіі, сінтаксісу [98, с. 40].

Нарматыўнасць лічыцца важным атрыбутам літаратурнай мовы, аднак некадыфікаваныя формы нацыянальнай мовы таксама будуць абапірацца на дзеянне пэўных моўных норм, прырода якіх адрозная ад літаратурнай мовы. Так, напрыклад, адносна дыялектных норм І. Р. Шкраба адзначае: «Калі ў дачыненні да літаратурнай мовы норма – гэта сацыяльная ацэнка традыцыі ўжывання, то ў дачыненні да дыялектнага маўлення гэта толькі адлюстраванне такой традыцыі. Дыялектныя нормы складваюцца непрадказальна, на аснове інтуітыўнага ўяўлення носьбітаў мовы аб тым, што выступае як правільнае, прымальнае і што – як няправільнае» [98, с. 46]. Але пры гэтым, дзякуючы паўтаральнасці ў маўленчай практыцы, яе падпарадкаванасці такім стыхійна самаарганізаваным нормам, мы гаворым пра дыялекты як пра моўную сістэму, даволі акрэсленую і прадказальную ў адрозненне ад змешанага маўлення, якое вызначаецца індывідуальнасцю і магчымай непаслядоўнасцю ўжывання розных адзінак мовы.

Вывучаючы любую мову, мы найбольш часу прысвячаем знаёмству з яе самымі рознымі нормаў. Правільнасць маўлення, угрунтаваная на веданні і выкарыстанні моўных норм, лічыцца важнай часткай іміджу, ацэньваецца прэстыжна. Зрэшты, часам наша боязь загаварыць на якойсьці хаця б у нейкай ступені асвоенай намі мове тлумачыцца бояззю памылак, няўпэўненасцю валодання моўнай нормай. Аднак ці часта маўленне сапраўды ідэальнае і трымаецца ўсіх літаратурных норм? Задача маўлення – быць зразумелым,

²⁰ У падрыхтоўцы тэарэтычных звестак выкарыстана крыніца [72].

карэктна інтэрпрэтаваным адрасатам. Якраз гэтаму і дапамагае правільнасць маўлення, арыентацыя на прынятыя моўныя нормы. Сёння мы можам трактаваць норму не як забарону, а як выбар, абумоўлены сітуацыяй, задачамі маўлення. Так, напрыклад, словы *ангельскі*, *кампутар*, пашыраныя ў маўленні, не будуць адпавядаць прынятай моўнай норме сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў яе афіцыйным варыянце («нармаванцы»). Такім чынам, у кантрольнай рабоце, адказе на іспыце, навуковым артыкуле і да т. п. правільна будзе ўжыць словы *англійскі* і *камп'ютар*.

Строгасць і непахіснасць, асацыятыўна прывязаныя да паняцця моўнай нормы, сведчаць пра яшчэ адну важную ролю моўнай нормы – ахоўную. Стабільная моўная норма гарантуе захаванасць і магчымасць перадачы новым пакаленням самой мовы. Як працуе ахоўная функцыя нормы і чым забяспечваецца яе стабільнасць? Стабільнасць моўнай нормы замацоўваецца пісьмовай фіксацыяй у спецыяльных аўтарытэтных крыніцах – нарматыўных слоўніках, граматыках (г. зн. **кадыфікацыяй**). «Кадыфікаванай сістэме норм навучаюць у сярэдняй школе, яны абавязковыя для друкаваных і электронных СМІ, розных відаў друкаванай прадукцыі, для тэатра, эстрады, усіх відаў публічных выступленняў, афіцыйнай дакументацыі. Кадыфікацыя – вынік навуковага вывучэння заканамернасцей дзеяння нормы на пэўным этапе развіцця мовы. Суадносная пара “норма – кадыфікацыя” існуе толькі адносна да літаратурнай мовы. Кадыфікацыя забяспечвае большую стойкасць нормы, прадухіляе яе стыхійныя і некантраляваныя змены» [34, с. 13]. А вось згаданая намі дыялектная норма якраз не здольна выконваць ахоўную функцыю і характарызуецца пранікальнасцю, што прыводзіць да нівеліравання дыялектаў літаратурнай мовай або ўтварэння змешанага маўлення, паколькі апоры на пісьмова замацаваныя правілы няма.

Варыянтнасць і канкурэнцыя розных адзінак пры наяўнай літаратурнай норме будзе заўсёды. Такая прырода самой мовы, маўлення і нашага жыцця – у зменліваці. Строгасць нарматыўных прэскрыпцый у такім выпадку можа прывесці да крытычнага разыходжання паміж жывой маўленчай практыкай (узусам) і моўнай нормай. Празмерная элітарызацыя норм літаратурнай мовы ў выніку здольна стаць фактарам утварэння новай латыні. Таму для захаванасці мовы важна зыходзіць з **дынамічнай тэорыі нормы**, якая прадугледжвае гнуткую стабільнасць. Гэта значыць, час ад часу неабходна рэвізія правіл, унясенне ўдакладненняў, кадыфікацыя новых адзінак, дапрацоўка і рэгулярнае выданне, абнаўленне слоўнікаў, граматык, падручнікаў. Аднак у гэтай справе істотнае пачуццё меры, таму варта разумець, адкуль бяруцца варыянты і ці заўсёды яны працуюць на ўзбагачэнне мовы, умацоўваюць яе самабытнасць, а значыць, варгыя нарматыўнага статусу.

Чаму ў маўленні развіваюцца адхіленні ад вызначаных літаратурных норм? Дзяржаўнае двухмоўе ў Беларусі, што дэ-факта вызначаецца незбалансаванасцю і нераўнаважнасцю, вядзе да пашыранасці інтэрферэнцыі беларускай і рускай моў на розных моўных узроўнях. Як вядома, самым

дынамічным і зменлівым моўным узроўнем з'яўляецца лексічны. Фанетыка і граматыка больш кансерватыўныя, таму на гэтых моўных узроўнях лягчэй адбываецца размежаванне «нарматыўнае – памылковае». Але бываюць выпадкі, калі памылкі-русізмы на граматычным узроўні распознаюцца моўцамі з цяжкасцю. Разгледзім два, на жаль, вельмі пашыраныя прыклады: ужыванне элатыву і вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў у ролі іменнай часткі выказніка.

Элатыў – гэта ўжыванне формы вышэйшай ступені параўнання прыметніка ў значэнні найвышэйшай. Для беларускай мовы – гэта парушэнне нормы. Але ў рускай мове даволі пашырана (*лучший результат, сложнейшая задача*). На беларускай мове вышэйшая ступень параўнання ўжываецца пры параўнанні (значыць, будзе выражана або мецца на ўвазе: *Быў паказаны лепшы вынік, чым мінулы раз; Гэтая задача аказалася складанейшая за папярэднюю*). Пры сцвярджэнні абсалютнай якасці варта ўжываць або ўласна найвышэйшую ступень параўнання, або формы суб'ектыўнай ацэнкі²¹: *найлепшы/адзін з самых добрых вынікаў; найскладанейшая/вельмі/надзвычай складаная задача*.

Прыслоўе ўдакладняе дзеясловы і прыметнікі, а характарыстыку назоўнікаў і займеннікаў-назоўнікаў выражае **прыметнік** – гэта важна памятаць, падбіраючы патрэбную форму іменнай часткі выказніка пры параўнанні.

Вось прыклад публічнага тэксту (сацыяльнай рэкламы) з памылкай: *Абараняючы слабых, мы становімся мацней!* Граматычна правільна па-беларуску будзе: *Абараняючы слабых, мы становімся мацнейшыя*. Варта памятаць, што суфіксы вышэйшай ступені прыметнікаў даўжэйшыя за аналагічныя суфіксы прыслоўя (*моцна – мацней*).

Параўнайце сінтаксічную ролю вылучаных словаформ і іх пераклад на рускую мову.

*Вясной здаецца, быццам сонца
свеціць ярчэй.*

*Весной кажется, будто солнце
светит ярче.*

*Чым большая і ярчэйшая дзюба
ў тукана-самца, тым больш
прывабным ён выглядае для самкі.*

*Чем больше і ярче клюв у тукана-
самца, тем более привлекательным
он выглядит для самки.*

Інтэрферэнцыя беларускай і рускай моў – не спосаб выпрацоўкі трэцяй кампраміснай мовы, якая б дазволіла паразумецца носбітам беларускай і рускай моў, а вынік нетрывалых ведаў у галіне абедзвюх блізкароднасных моў. Маўленчыя варыянты, абумоўленыя ўплывам больш распаўсюджанай і/ці лепш засвоенай мовы, не павінны прыводзіць да змен у моўнай норме. Пазбаўленню памылковых варыянтаў мусіць спрыяць паглыбленне ведаў моўных норм абедзвюх літаратурных моў і павышэнне прэстыжу лінгвістычных ведаў у галіне культуры маўлення. Эфектыўнасці першай умовы можа спрыяць акцэнт на дыферэнцыйны (кантрастыўны) аспект беларускай і рускай моў,

²¹ Суб'ектыўную ацэнку выражаюць суфіксы прыметнікаў: *драбнюткі, высачэзны, зелянюсенькі* (прыклады паводле крыніцы [57, с. 161]).

карэкцыйную практыку інтэрферэнтных звычак, навучанне актыўнаму маўленню (а не ўпор на аналітычнае апісанне моўнай сістэмы) [60].

Інтэрферэнцыя можа адбывацца і паміж кадыфікаванай і некадыфікаванымі формамі нацыянальнай мовы. Хаця сёння пры працяглай і пашыранай урбанізацыі Беларусі наўрад ці мясцовыя маўленчыя звычкі актыўна прадукуюць памылкі ў літаратурным маўленні, аднак такая прычына адхіленняў ад нормы ўсё яшчэ верагодная.

Асобна на рэалізацыю арфаэпічнай нормы (г. зн. правільнага вымаўлення) уплывае пісьмовае маўленне. Сапраўды, фанетычны прынцып правапісу вельмі пашыраны ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, аднак не заўсёды словы чытаюцца, як пішучца. Засваенне беларускай мовы сёння часта адбываецца не столькі натуральным шляхам (на слых) у сям'і, колькі кніжным шляхам падчас навучання ў школе. Ніжэй (табліца 6.1) паказаны выпадкі разыходжання вымаўлення і напісання, якія прыводзяць да частых арфаэпічных памылак.

Табліца 6.1 – Адрозненне напісання і вымаўлення

Напісанне	Вымаўленне
Аканне ў часціцах і прыназоўніках	
<i>Не ведалі</i>	[н'а в'э'дал'і]
<i>Без подпісу</i>	[б'ас по'дп'ісу]
Асімілятыўная мяккасць (з падкрэслена мяккім вымаўленнем свісцячых)	
<i>Без змен</i>	[б'аз'з'м'эн]
<i>Снежань</i>	[с'н'э'жан']
Групы зычных	
Шыпячы + свісцячы: <i>На дошцы</i>	Свісцячы + свісцячы: [на до'сцы]
д, т + ц: <i>у лодцы, у хатцы</i>	ц + ц: [у ло'ццы], [у ха'ццы]

Асаблівасці перакладу

Самабытнасць і спецыфіка кожнай мовы выразна адчуваецца пры супастаўленні з іншай мовай. Пераклад якраз дазваляе выявіць супольнае і падобнае, аналагічнае ў дзвюх мовах і задумацца над несупадзеннямі, адрозненнямі. Для якаснага перакладу важна не проста арыентавацца ў моўных нормах, але і ўлічваць асаблівасці цэлага тэксту: яго стыль, жанр. Пераклад **мастацкага тэксту** займае асобнае месца і з'яўляецца вельмі няпростым праз **вобразнасць і індывідуальны аўтарскі стыль, пэўныя фармальныя абмежаванні** (напрыклад, пры перакладзе вершаваных форм з падборам рыфмы, стварэннем рытмічнага малюнка). Тэксты **навуковага і афіцыйна-справавога стыляў** хоць і вылучаюцца дакладнасцю, неэкспрэсіўнасцю, таксама патрабуюць уважлівага і ўдумлівага падыходу. Разгледзім цяжкасці пры перакладзе такіх тэкстаў, бо менавіта яны найбольш тыповыя ў прафесійнай дзейнасці інжынера:

1. Тэрміналогія. Пры пошуку адпаведніка неабходна арыентавацца на прынятую ў мове практыку, адлюстраванне якой – галіновы слоўнік. Таксама і агульнамоўныя слоўнікі і энцыклапедыі (напрыклад, Беларуская энцыклапедыя ў 18 т.) могуць быць карысныя. Аднак не для ўсіх галін, асабліва тых, што актыўна развіваюцца, як, напрыклад, ІТ, ёсць сталая тэрміналагічная норма і пашыраная практыка яе рэалізацыі ў жывым маўленні. У такім выпадку варта арыентавацца на найбольш аўтарытэтныя крыніцы-прыклады са сферы ўжывання (публікацыі з сайтаў буйных кампаній, СМІ, матэрыялы падручнікаў).

2. Наменклатурныя назвы, імёны, прозвішчы, геаграфічныя і іншыя назвы. Такая лексіка звычайна не ўключаецца ў перакладныя і арфаграфічныя слоўнікі. Таму для праверкі правільнасці падабранага адпаведніка можна звярнуцца да энцыклапедычных слоўнікаў. Падобныя адзінкі фактычна не перакладаюцца, а транслітуюцца ці транскрыбуюцца, таму важна ўлічваць як фанетычныя асаблівасці мовы перакладу (напрыклад, цвёрдасць *o*, *m*, адсутнасць акання і падаўжэння ў запазычаных словах у беларускай мове), так і вымаўленне слова ў мове-крыніцы. Спецыфіка наменклатурных назваў у тым, што звычайна яны захоўваюць свой арыгінальны выгляд (*Windows, Apple, Google Chrome*).

Асобна спынімся на перакладзе *абрэвіатур*. Некаторыя абрэвіатуры могуць не перакладацца: *IBM, EPAM, IPO (Initial Public Offering – першасная публічная прапанова), ICO (Initial Coin Offering – першасная прапанова манет), DVD (Digital Versatile Disc – лічбавы іматэмэтавы дыск)*. Ёсць замацаваная практыка транслітараваць некаторыя абрэвіатуры, напрыклад: *ЮНЕСКА (Арганізацыя ААН па пытаннях адукацыі, навукі і культуры, UNESCO – англ. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), ФІФА (Міжнародная футбольная федэрацыя, FIFA – фр. Fédération Internationale de Football Association)*. Аднак гэтыя датычыць асобных прыкладаў і не з’яўляецца тыповым прыёмам перакладу абрэвіатур. Калі выпадкі практыкі захавання арыгінала ці транслітарацыі не выяўлены, то абрэвіатуру трэба спачатку расшыфраваць, перакласці і зноў зашыфраваць у абрэвіатуру: руск. *ЭВМ > электронная вычислительная машина > бел. электронная вылічальная машына > ЭВМ; англ. AI > Artificial Intelligence > руск. искусственный интеллект > ИИ > бел. штучны інтэлект > ШІ*.

3. Клішэ. Гэта «гатовыя мадэлі пры канструяванні адпаведнай маўленчай сітуацыі <...>: у якасці доказу, з гэтага вынікае, пацвердзім сказанае (навуковы стыль); прызначыць на пасаду, дагаворныя бакі, накласці спаганне (афіцыйны стыль)» [29, с. 205]. Такім чынам, моўныя клішэ існуюць як цэльныя, паўтаральныя канструкцыі, таму не заўсёды паслоўны пераклад будзе ўдалы. Так, надзвычай часта *представляют собой* перадаецца як *уяўляць сабой*. Аднак беларускі адпаведнік – *калька*, што на лексіка-граматычным узроўні не заўсёды вітаецца, таму выраз прынята лічыць русізмам. Для выражэння адносін тоеснасці лепш абраць канструкцыі з *быць, з’яўляцца, увасабляць, мець форму/выгляд, што – гэта што* (дзеяннік і выказнік выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне).

4. Дзеепрыметнікі. Дзеепрыметнікі цяперашняга часу (з суфіксамі *-а(я)ч-*, *-у(ю)ч-* у незалежным стане і *-ем-*, *-ім-* у залежным стане) непажадана ўжываць ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Як дапушчальныя такія формы разглядаюцца толькі ў **навуковым і афіцыйна-справавым стылях, калі інакш выказацца немагчыма**. Зваротныя дзеепрыметнікі (на *-ся*) у беларускай мове **не ўтвараюцца**. Нагадаем, што дзеепрыслоўі ў беларускай мове могуць быць аманімічныя з некаторымі формамі дзеепрыметнікаў. З гэтай прычыны, калі магчыма, лепш ужыць дзеепрыметнік з *-л-*: *ацалелы* замест *ацалеўшы*; *загінулы* замест *загінуўшы*.

Дзеепрыметнікі могуць пераходзіць у прыметнікі. Да былых дзеепрыметнікаў з суфіксамі, як у форм цяперашняга часу, пытанняў адносна ўжывальнасці няма: *любімы*; *бягучы год* (нельга: *год, які бяжыць*; але: *бягучы студэнт = студэнт, які бяжыць*). Самай пашыранай формай дзеепрыметніка сёння можна лічыць форму прошлага часу залежнага стану (суфіксы *-н-*, *-ен-*, *-а(я)н-*, *-т-*), прычым у суфіксе заўсёды пішацца толькі адна літара *н*. Непажаданыя дзеепрыметнікі пры перакладзе найперш замяняюцца даданай азначальнай часткай з займеннікам *які*, аднак гэта не заўсёды прымальны варыянт, калі дзеепрыметнік уваходзіць у склад тэрміна або назіраецца выкарыстанне падобных даданых частак. На ўзроўні словазлучэння варта мець на ўвазе і іншыя спосабы перакладу дзеепрыметнікаў (табліца 6.2).

Табліца 6.2 – Спосабы перакладу дзеепрыметнікаў

Непажаданы дзеепрыметнік	Адпаведнік
<i>действующее лицо</i> <i>самоклеющийся</i> <i>окружающая среда</i> <i>сострадающий</i> <i>улыбавшиеся, улыбающиеся</i> <i>плачущий голос</i> <i>ломающийся</i> <i>удавшийся</i> <i>устоявшийся</i> <i>несгибаемый</i>	<p><u>Прыметнік</u></p> <i>дзейная асоба</i> <i>самаклеены</i> <i>навакольнае асяроддзе</i> <i>спагадлівы</i> <i>усмешлівыя</i> <i>плаксівы голас</i> <i>ломкі</i> <i>удалы</i> <i>сталы</i> <i>незгінальны</i>
<i>запыхавшийся</i> <i>размякчившийся</i> <i>скрецивающийся</i> <i>несгибаемый</i> <i>арендуемый</i>	<p><u>Дзеепрыметнік з іншым граматычным значэннем</u></p> <i>запыханы</i> <i>размяклы</i> <i>скрыжаваны, перакрыжаваны</i> <i>незгінаны</i> <i>арандаваны*</i> <p>*Калі няма акцэнта на часе: <i>арандаванае памяшканне</i> = ‘не ва ўласнасці’; ‘зараз арандуецца’ = <i>памяшканне, якое арандуецца; памяшканне ў арэндзе</i></p>

Непажаданы дзеепрыметнік	Адпаведнік
<i>летащая птица</i>	<u>Аддзеяслоўны назоўнік з прыназоўнікам (у ролі азначэння)</u> <i>птушка ў палёце</i>
<i>прибор, измеряющий глубину</i>	<i>для + аддзеяслоўны назоўнік (калі можна задаць лагічнае пытанне навошта? для чаго?)</i> <i>прыбор для вымярэння глыбіні</i>
<i>заведующий пресмыкающиеся млекопитающие</i>	<u>Назоўнік (для субстантываў)</u> <i>загадчык паўзуны млекакормячыя (гэта афіцыйны тэрмін; сустракаецца варыянт <i>сысуны</i>, але пры яго ўжыванні варта ўлічваць асаблівасці сітуацыі маўлення)</i>
<i>мыслящий и вдумчивый человек возрастающий грохот</i> <i>возрастающая/убывающая функция</i>	<u>Апісальны</u> <i>удумлівы і здольны мысліць чалавек усё большы і большы грукат</i> Пры перакладзе часткі тэрміна такі шматслоўны спосаб не падыходзіць: <i>нарастальная/спадальная функцыя</i>
<i>поезд, прибывающий из Бреста</i>	<u>Пропуск дзеепрыметніка</u> <i>цягнік з Брэста</i>

Пры працы з цэлым сказам і тэкстам магчымасцей для перакладу дзеепрыметнікаў яшчэ больш. Параўнайце варыянты перакладу аднаго сказа:

Основной задачей системного программирования является создание операционных систем, управляющих работой машины, программным путём расширяющих её возможности и предоставляющих пользователю дополнительное обслуживание, не предусмотренное аппаратурой.

Пераклад: 1. *Асноўнай задачай сістэмнага праграмавання з'яўляецца стварэнне аперацыйных сістэм, якія кіруюць працай машыны, праграмным шляхам пашыраюць яе магчымасці і забяспечваюць карыстальніка дадатковым абслугоўваннем, не прадугледжаным апаратурай.*

2. *Асноўнай задачай сістэмнага праграмавання з'яўляецца стварэнне аперацыйных сістэм, якія кіруюць працай машыны, праграмным шляхам пашыраючы яе магчымасці і забяспечваючы карыстальніка дадатковым абслугоўваннем, не прадугледжаным апаратурай.*

3. *Асноўнай задачай сістэмнага праграмавання з'яўляецца стварэнне аперацыйных сістэм **для кіравання працай машыны з праграмным шляхам пашырэння** яе магчымасцей і **забеспячэннем** карыстальніка дадатковым абслугоўваннем, не прадугледжаным апаратурай.*

Пытанні для самакантролю

1. Што такое моўная норма?
2. Якія якасці ўласцівы моўнай норме?

3. Чаму моўная норма не толькі лінгвістычная, але і сацыяльна-гістарычная катэгорыя?

4. Назавіце прычыны парушэння норм у маўленні.

5. Якія нарматыўныя слоўнікі вы ведаеце?

6. Назавіце вядомыя вам інтэрнэт-рэсурсы для праверкі правільнасці маўлення па-беларуску? Якія ў іх перавагі і недахопы?

7. Што такое кадыфікацыя?

8. Як вы разумееце выраз «варыянтнасць моўнай нормы»? Чаму ёсць варыянтнасць у беларускай мове?

9. Чым адрозніваецца пераклад мастацкіх і навуковых тэкстаў?

10. Назавіце спецыфічныя граматычныя рысы беларускай мовы, якія могуць выклікаць памылкі пры перакладзе тэкстаў з рускай мовы на беларускую.

11. Ад чаго ў беларускай мове залежыць правапіс канчаткаў назоўнікаў другога скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку?

12. Якія дзеепрыметнікі не ўжываюцца ў беларускай мове?

13. Назавіце спосабы замены неўжывальных форм дзеепрыметнікаў.

Практычныя заданні

Заданне 1. Спішыце тэкст, аформіўшы яго згодна з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы: устаўце, калі патрэбна, прапушчаныя літары, знакі прыпынку, назоўнікі ў дужках запішыце ў патрэбным склоне. Лічэбнікі запішыце словамі.

А. Хто ж вынайшаў рады..? Расійскі вучоны Аляксандр Папоў або італьянец Гульельма Марконі? Вынаходнікамі рады.. называюць розных людзей. Напрыклад у Германіі лічаць што гэта зрабіў Генрык Герц а ў ЗША называюць Томаса Эдысана і Ніколу Тэслу. Вынаходнікам рады.. можна лічыць і беларуса Якуба (Наркевіч-Ёдка – В. скл.), аднаго з самых яркіх прадстаўнікоў навуковай думкі дарэвалюцыйнай Беларусі. У XIX ст. яго імя грывела на ўвесь свет. Францу..скія газеты называлі беларуса «электрычным чалавекам». Як фізіка, медыка, бі..лага Якуба (Наркевіч-Ёдка – В. скл.) добра ведалі на радзіме і ў (Пецяярбург), Берліне, Вене, Рыме. Пры жыцці яму былі нададзены высокія зван..і, уручаны ўзнагароды. А ў 1986 годзе ў (Парыж – М. скл.) нават выдадзена кніга пра жыцц..ё вучонага. Акрамя даслед..ван..яў звязан..ых з электрычнасцю можна згадаць шэраг іншых дасягнен..яў. У 1872 годзе ў маёнтку Антонова (цяпер гэта К/капыльскі ра.н) Я. Наркевіч-Ёдка пабудаваў метэаралагічную станцыю але пазней перанёс яе ў маёнтка Наднёман (цяпер вёска У/узденскага ра..на). Так(сама) Я. Наркевіч-Ёдка адкрыў у сваім маёнтку санаторый, распрацаваў метады лячэн..я н..рвовых захворван..яў электрычным токам, метады электраграфіі для (ды..гностыка – Р. скл.) хвароб, выкарыстоўваў лячэн..е кумысам, святлом, гімнастыку, мясцовыя мінеральныя воды [80].

Б. Якуб Наркевіч-Ёдка нарадзіўся 8 студзеня 1848 года ў мястэчку Турын (цяпер аграгарадок у П/пухаві..кім раёне М/мінскай вобласці), належ..ў да старажытнага шляхецкага (род – Р. скл.) (герб – Р. скл.) «Ліс». Памёр 19 снежня 1905 года. Скончыўшы Мінскую гімназію працягваў навучанне ў (Парыж – М. скл.), Фларэнцыі, Вене. Высокая агульная культура і ўсебаковая адукацыя дазволілі яму працаваць у розных галінах (фізіка – Р. скл), медыцыны, прыродазнаўства і стаць наватарам. (Як)раз Я. Наркевіч-Ёдка вынайшаў электраграфію. Ён меў зносіны з Рэн..генам і Пастэрам, сябраваў з астраномам Фламарыёнам. Быў членам Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі, супрацоўнікам (Інстытут – Р. скл) эксперыментальнай медыцыны ў (Пецярбургу – М. скл.). Я. Наркевіч-Ёдка вынайшаў спосаб бе..правадной перадачы і (прыём – Р. скл) (электра)магнітных хваль на адлегласці (першы ў свеце правобраз рады..прыёмніка, 1891 год), аднак не запатэнтаваў вынаходніцтва. Існуе дакумент, які па..цвярджае пры..рытэт Якуба (Наркевіч-Ёдка – Р. скл) – пратакол пасяджэння Францу..скага фізічнага таварыства ў (Парыж – М. скл.) (1898 год). Апроч таго Якуб Наркевіч-Ёдка зрабіў значныя адкрыц..і ў галіне метэаралогіі (вымярэн..е хуткасці (рух – Р. скл.) (воблака – Р. скл., мн. л.), вільготнасці глебы і інш.), за што ўзнагаро..жаны сярэбраным (медаль – Т. скл.) Рускага геаграфічнага таварыства [80].

Заданне 2. Запішыце тэкст згодна з сучаснымі нормамі арфаграфіі, граматыкі (словы ў дужках неабходна паставіць у патрэбным склоне), пунктуацыі. Лічэбнікі запішыце словамі. Дайце тэксту назву.

Яшчэ 25 гадоў таму звычайны дамашні тэлефон (дакладней, тэлефон..ы нумар у карыстан..і) быў ле..ь не прадметам раскошы што каб яго займець людзі па некалькі гадоў стаялі ў (чарга – М. скл.). Зрэшты за чвэрць стагод..зя змянілася многае. Сён..я даступны і (выс..кахуткасны) І/інтэрн..т і іншыя сучасныя (выс..ка)тэхналагічныя прадукты. Спецы..лісты якія доўга працуюць у с..стэме сувязі.. памятаюць паветраныя лініі ручныя камутатары м..жгародняй і м..жнароднай сувязі дэкадна-крокавыя станцыі...

У 1990-я гады Беларусь на мэты развіц..я кам..унікацый адной з першых сярод былых савецкіх рэспублік змагла атрымаць ..льготны крэдыт у памеры каля 40 млн долараў ЗША. Гэта дало магутны імпульс развіц..ю электрасувязі ў краіне: пачалося паскоран..ае будаўніцтва м..жгародніх тэлефон..ых станцый у абласных цэнтрах і (валакон..а)аптычных ліній са сталіцы ў гэтыя гарады, былі аператыўна нала..жаны прамыя м..жаператарскія сувязі. На сён..я агульная працягласць ліній сувязі ў Беларусі складае каля 650 тыс. кіламетраў з іх больш за 130 тыс. – (валакона)аптычныя. Беларусь лідзіруе ў Еўропе па (укаранен..е – М. скл.) (валакон..а)аптычных ліній. Так званая лі..бавая н..р..ўнасць паміж гара..кім і сельскім насельніцтвам паступова сыходзіць у мінулае. Да 2025 года павін..ы быць заб..спечаны ..птавалакном усе населен..ыя пункты з колькасцю двароў больш за 50.

Рынак тэлекам..унікацый развіваец..а вельмі хутка. Лі..бавая эканоміка, развіц..ё якой стала адным з пры..рытэтаў дзяржаўнай (палітыка – Р. скл.),

прад..яўляе свае патрабаван..і. Гэта сувязь пятага пакален..я 5G, Інтэрн..т рэчаў, ..облачныя вылічэн..і, штучны інтэл..ект. Тэсціраван..е сетак сувязі пятага пакален..я 5G было разгорнута ў індустры..льным парку «Вялікі Камень» і ў К/капыльскім ра..не. Спецы..лісты вывучалі патэнцы..л 5G ва ўмовах гара..кой інфраструктуры і сельскай мясцовасці. Былі прадэманстраван..ы такія лі..бавыя рашэн..і як выкарыстан..е р..батызаваных прылад, бе..пілотнага (транспарт – Р. скл.). Фактычна ўкаранен..е сетак пятага пакален..я ў нашай краіне пытан..е на..бліжэйшага часу [39].

Заданне 3. Запоўніце пропускі ў табліцы і на яе аснове падрыхтуйце паведамленне пра сістэму моўных норм беларускай літаратурнай мовы.

Раздел мовазнаўства	Моўная норма	За што адказвае норма?	Прыклад праяўлення нормы
Арфаэпія		Вымаўленне гукаў	
	Акцэнталагічная		<i>Выпадак, спіна</i>
Арфаграфія			
Словаўтварэнне			<i>Касіць – касец, тачыць – токар</i>
	Лексічная	Выбар слова ў адпаведнасці з яго значэннем	
Фразеалогія			<i>Хоць якім прамоўцам будзь – яны й вухам не вядуць</i>
Марфалогія		Формаўтварэнне	
		Граматычная сувязь слоў, правільнасць пабудовы словазлучэнняў і сказаў	<i>Схадзіць па вяду, дараваць брату</i>
Пунктуацыя			
	Стылістычная	Ужыванне сродкаў мовы (напрыклад, стылістычна афарбаваных слоў) у адпаведнасці з сітуацыяй маўлення	

Заданне 4. Запішыце тэкст згодна з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, пераклаўшы выдзеленыя словы на беларускую мову.

Искусственный интеллект (англ. *Artificial Intelligence, AI*) – раздзел **інфарматыкі**, які вывучае магчымасць ажыццяўлення асэнсаваных разважанняў і дзеянняў з дапамогай вылічальных сістэм і іншых штучных прылад. Алгарытм рашэння задачы ў большасці выпадкаў загадзя невядомы. Гэта навука звязана з псіхалогіяй, **нейрофізіялогіяй**, трансгуманізмам і інш. Як і ўсе **компьютерныя** навукі, яна выкарыстоўвае матэматычны **апарат**. Асаблівае значэнне маюць для яе філасофія і **робатотэхніка**.

Искусственный интеллект – вельмі маладая **отрасль исследований**, якая ўзнікла ў 1956 годзе. Яе гістарычны шлях нагадвае сінусоїду, дзе кожны «взлёт» ініцыяваўся якой-небудзь новай ідэяй.

Аналізуючы гісторыю **ИИ**, можна вылучыць такія шырокія кірунак, як **моделирование** разважанняў. Шмат гадоў развіццё **ИИ** рухалася менавіта па гэтым шляху, і зараз гэта адна з самых развітых **областей** у сучасным **ИИ**. **Моделирование** разважанняў – гэта стварэнне знакавых сістэм, на ўваходзе якіх пастаўлена нейкая задача, а на выхадзе патрабуецца яе рашэнне. Звычайна прапанаваная задача ўжо **формализирована**, г. зн. перакладзена ў матэматычную форму, але альбо не мае алгарытму рашэння, альбо ён занадта складаны, працаёмкі і г. д. У гэты кірунак уваходзяць: доказ **теорем**, прыняцце рашэнняў і тэорыя гульняў, **планирование** і дыспетчарызацыя, **прогнозирование**.

Немалаважным кірункам з’яўляецца апрацоўка натуральнай мовы, у рамках якога праводзіцца аналіз магчымасцей разумення, апрацоўкі і генерацыі тэкстаў на «чалавечай» мове. У прыватнасці, тут яшчэ не вырашана праблема машыннага **перевода** тэкстаў з адной мовы на іншую. У сучасным свеце вялікую роль адыгрывае распрацоўка метадаў інфармацыйнага пошуку [18].

Заданне 5. Перакладзіце словазлучэнні і сказы на беларускую мову. Адзначце асаблівасці перакладу дзеепрыметнікаў.

А. Электронные и информационно-управляющие системы физических установок, программно-управляемые электронно-оптические системы, программируемые мобильные системы, автоматизированные системы обработки информации, начинающий программист, высокооплачиваемая работа, устоявшееся определение термина, объектно-ориентированные языки программирования, распространяющийся по системе вирус.

Б. 1. Сегодня язык Perl могут назвать устаревшим. 2. Освоив несколько языков из кардинально разных семейств, вы сможете разбираться в большинстве концепций, встречающихся в современных языках программирования. 3. Программа на императивном языке программирования – это последовательность команд, выполняемых компьютером. 4. Лямбда-функции, являющиеся основой функциональных языков, встречаются во многих императивных языках, включая C++. 5. Динамически типизированные языки JavaScript, Python, PHP, Ruby можно использовать для разработки небольших программ – скриптов.

Заданне 6. Запішыце ў канспект словы згодна з інструкцыяй.

А. Устаўце прапушчаныя літары:

Адр..сат, лат..рэя, і..нізацыя, інж..нер, канц..лярыя, п..літэхнічны, лід..р, у кал..ндары, шкл..пакет, поч..рк.

Б. Выберыце напісанне з вялікай ці з маленькай літары:

К/курган С/славы, Ч/чырвоная К/кніга, Б/беларускі Д/дзяржаўны У/ўніверсітэт І/інфарматыкі і Р/радыёэлектронікі, Н/народны П/пісьменнік, К/кафедра І/інфармацыйных Т/тэхналогій і А/ўтаматызаваных С/сістэм, К/купалаўская П/прэмія, П/піфагорава тэарэма, М/мінскае М/мора, П/палата

П/прадстаўнікоў Н/ацыянальнага С/сходу Р/рэспублікі Б/беларусь, часопіс «Р/роднае С/слова».

В. Выберыце напісанне асобна, разам, праз злучок:

(Параўнальна)вялікі, (прамыслова)банкаўскі, (параўнальна)тыпалагічны, (патэнцыяльна)небяспечны, (міні)баскетбол, (анлайн)слоўнік, (ідэйна)творчы, (смарт)прылада, (штаб)кватэра, (якасна)новы.

Г. Пастаўце назоўнікі ў родны склон:

Аверлей, акаўнт, вірус, інтэрнэт, інтэрфейс, код, падтып, сайт, холдынг, хостынг.

Д. Пастаўце назоўнікі ў месны склон:

Адзнака, луг, прабег, тварог, каталог, рог, ячэйка, Буг, Страсбург, Мар'іна Горка.

Е. Утварыце форму назоўнага склону множнага ліку і спалучыце назоўнік з лічэбнікам *два/дзве*:

Акно, вока, вуха, карань, грамадзянін, дно, дзяўчына, кашпо, крыло, шво.

Заданне 7. Пазнаёмцеся з артыкулам. Арыгінальны рускамоўны тэкст быў перакладзены на беларускую мову папулярнымі анлайн-перакладчыкамі. Прачытайце змешчаныя ніжэй машынныя пераклады і знайдзіце ў іх памылкі. Чым яны выкліканы? Сфармулюйце парады выкарыстання сэрвісамі перакладу для атрымання якаснага тэксту.

Как лингвистика стала близкой подругой математики и информатики?

История сближения науки о языке с компьютерными науками

1. Системные преобразования. Лингвистика – это наука, изучающая человеческий язык, его структуру, элементы, его связь с другими науками, устную и письменную речь. В современной лингвистике есть два подхода к изучению языка: синхронический и диахронический. Изначально преобладал диахронический подход, описывающий историю развития языка, этимологию его форм и слов.

Изменения в лингвистической теории начались с появлением работ швейцарского лингвиста Фердинанда де Соссюра. Он первым обратил внимание лингвистов на необходимость изучения языковой системы в целом. Было важно провести систематизацию элементов языка, выстроить иерархию и установить систему связей между элементами. Упор делался на современное состояние языка. Именно так появился синхронический подход.

2. Лингвистика и кибернетика: первое знакомство. Столь значительное изменение привлекло к лингвистике внимание математиков и инженеров. Этому способствовали экономические и политические события до и после Второй мировой войны. Первые попытки междисциплинарных исследований были проведены американскими инженерами и математиками Клодом Шенноном и Уорреном Уивером. Заинтересованные идеей научить компьютер говорить и общаться, ученые пытались применить математические аспекты к трансформации естественного языка в формальный – тот, который будет понимать компьютер. В их работах заложена база для стохастических методов, которые играют ведущую роль в современной лингвистике.

Следующей ступенью в знакомстве и коллаборациях наук стали идеи американского лингвиста Ноама Хомского. Он разработал первое представление систематической формализации описания предложений естественного языка. Интересно, что сам Н. Хомский всегда подчеркивал, что его мотивация к введению формальной грамматики никогда не была связана с компьютеризацией. По разным причинам, в первую очередь из-за нехватки вычислительной мощности, необходимой для вероятностных и других вычислительно интенсивных подходов, его работа оставалась доминирующей в области компьютерной лингвистики более тридцати лет.

Другие теории формального языка и системы формальных грамматик появились в 1960-х, 1970-х и начале 1980-х годов и были связаны с контекстно-свободным грамматическим формализмом, предложенным Н. Хомским. Хотя новый подход существенно отличался, эти теории мало способствовали достижению реальных целей компьютерной лингвистики, таких как, например, создание широко распространенных синтаксических анализаторов предложений на естественном языке. Сегодня работы Н. Хомского и его последователей находят более широкое применение в области формальных языков – в синтаксисе программирования или языках разметки.

Параллельно с разработкой формального языка в 1980-х годах возрождаются стохастические методы, заложенные в работах К. Шеннона и У. Уивера. Благодаря значительно возросшей мощности компьютеров, использование этих методов привело к значительным успехам в автоматической обработке текста, распознавании речи, машинном переводе. Сегодня формальные средства описания естественного языка объединяются с классическими информационно-теоретическими методами, порождая гибридные технологии.

3. Продуктивная дружба – компьютерная лингвистика. Компьютерная лингвистика – относительно новая междисциплинарная наука, которая занимается компьютерной обработкой человеческого языка или NLP (Natural Language Processing – не путать с нейролингвистическим программированием). Ее теоретическая основа представляет ядерную смесь из лингвистики, математики (теория вероятности, статистика, теория информации, алгебра, теория формальных языков и т. д.), логики, психологии, когнитивных и компьютерных наук. Результатом служат прикладные исследования в разработке искусственного интеллекта и новые формы представления знаний – текстовые корпуса, семантические векторные модели, предобученные нейросети для синтеза текста, новые поколения тезаурусов и идеографических словарей.

Изучая формальные теории описания языка, компьютерную морфологию и семантику, компьютерный синтаксис, а также применяя различные алгоритмы, исследователи компьютерной лингвистики пытаются найти решения практических задач в области обработки естественного языка (NLP): генерация текстов и языковое моделирование, создание параллельных корпусов и систем машинного перевода, разработка диалоговых систем и чат-ботов, распознавание и синтез речи.

Примечательно, что в отличие от многих других областей гуманитарных наук, исследования в области компьютерной лингвистики получают оценки. Что это значит? Кроме исходных данных, с которыми будет происходить основная работа, также используются заранее подготовленные проверочные данные. С ними сравниваются «преобразованные» исходные данные. На результатах их сравнения и формируется оценка. Зачастую она определяется количеством ошибок, которые делает система; когда это невозможно, используется другая мера (например, вероятность тестовых данных).

Объективная автоматическая система оценивания вошла в вычислительную компьютерную лингвистику с возрождением статистических методов и считается одним из важнейших изменений в этой области с момента ее создания.

4. Будущее. Несмотря на то, что компьютерная лингвистика считается относительно молодой наукой, современному человеку уже сложно представить свою жизнь без существования голосовых помощников, эффективных веб-поисковиков или автоматических переводчиков. В то же время многие проблемы обработки естественного языка, включая и машинный перевод, до сих пор не имеют хорошего универсального решения. Поэтому необходимо продолжать исследования в этой области и разрабатывать новые технологии [30].

Переклад 1.

Як лінгвістыка стала блізкай сяброўкай матэматыкі і інфарматыкі?

Гісторыя збліжэння навукі аб мове з камп'ютарнымі навукамі

1. Сістэмныя пераўтварэнні. Лінгвістыка – гэта навука, якая вывучае чалавечую мову, яе структуру, элементы, яе сувязь з іншымі навукамі, вусную і пісьмовую мову. У сучаснай лінгвістыцы ёсць два падыходы да вывучэння мовы: сінхранічная і дыяхранічная. Першапачаткова пераважаў дыяхранічны падыход, які апісваў гісторыю развіцця мовы, этымалогію яе форм і слоў.

Змены ў лінгвістычнай тэорыі пачаліся са з'яўленнем прац швейцарскага лінгвіста Фердынанда дэ Сасюра. Ён першым звярнуў увагу лінгвістаў на неабходнасць вывучэння моўнай сістэмы ў цэлым. Было важна правесці сістэматызацыю элементаў мовы, выбудаваць іерархію і ўстанавіць сістэму сувязей паміж элементамі. Упор рабіўся на сучасны стан мовы. Менавіта так з'явіўся сінхранічны падыход.

2. Лінгвістыка і кібернетыка: першае знаёмства. Такая значная змена прыцягнула да лінгвістыкі ўвагу матэматыкаў і інжынераў. Гэтаму садзейнічалі эканамічныя і палітычныя падзеі да і пасля Другой сусветнай вайны. Першыя спробы міждысцыплінарных даследаванняў былі праведзены амерыканскімі інжынерамі і матэматыкамі Клодам Шэнанам і Уорэнам Уіверам. Зацікаўленыя ідэяй навучыць кампутар гаварыць і мець зносіны, навукоўцы спрабавалі прымяніць матэматычныя аспекты да трансфармацыі натуральнай мовы ў фармальную – тую, якая будзе разумець кампутар. У іх работах закладзена база для стахастычных метадаў, якія адыгрываюць вядучую ролю ў сучаснай лінгвістыцы.

Наступнай прыступкай у знаёмстве і калабарацыях навук сталі ідэі амерыканскага лінгвіста Ноама Хомскага. Ён распрацаваў першае ўяўленне сістэматычнай фармалізацыі апісання прапаноў натуральнай мовы. Цікава, што сам М. Хомскі заўсёды падкрэсліваў, што ягоная матывацыя да ўвядзення фармальнай граматыкі ніколі не была звязаная з кампутарызацыяй. Па розных прычынах, у першую чаргу з-за недахопу вылічальнай магутнасці, неабходнай для імавернасных і іншых вылічальна інтэнсіўных падыходаў, яго праца заставалася дамінуючай у галіне кампутарнай лінгвістыкі больш за трыццаць гадоў.

Іншыя тэорыі фармальнай мовы і сістэмы фармальных граматык з'явіліся ў 1960-х, 1970-х і пачатку 1980-х гадоў і былі звязаны з кантэксна-вольным граматычным фармалізмам, прапанаваным М. Хомскім. Хоць новы падыход істотна адрозніваўся, гэтыя тэорыі мала спрыялі дасягненню рэальных мэт кампутарнай лінгвістыкі, такіх як, напрыклад, стварэнне шырока распаўсюджаных сінтаксічных аналізатараў прапаноў на натуральнай мове. Сёння працы М. Хомскага і яго паслядоўнікаў знаходзяць шырэйшае ўжыванне ў вобласці фармальных моў – у сінтаксісе праграмавання ці мовах разметкі.

Паралельна з распрацоўкай фармальнай мовы ў 1980-х гады адраджаюцца стахастычныя метады, закладзеныя ў працах К. Шэнана і У. Уівера. Дзякуючы значна ўзрослай магутнасці кампутараў, выкарыстанне гэтых метадаў прывяло да значных поспехаў у аўтаматычнай апрацоўцы тэксту, распазнанні прамовы, машынным перакладзе. Сёння фармальныя сродкі апісання натуральнай мовы аб'ядноўваюцца з класічнымі інфармацыйна-тэарэтычнымі метадамі, спараджаючы гібрыдныя тэхналогіі.

3. Прадуктыўнае сяброўства – кампутарная лінгвістыка. Кампутарная лінгвістыка – адносна новая міждысцыплінарная навука, якая займаецца кампутарнай апрацоўкай чалавечай мовы або NLP (Natural Language Processing – не блытаць з нейралінгвістычным праграмаваннем). Яе тэарэтычная аснова ўяўляе ядзерную сумесь з лінгвістыкі, матэматыкі (тэорыя верагоднасці, статыстыка, тэорыя інфармацыі, алгебра, тэорыя фармальных моў і т. д.), логікі, псіхалогіі, кагнітыўных і кампутарных навук. Вынікам служаць прыкладныя даследаванні ў распрацоўцы штучнага інтэлекту і новыя формы прадстаўлення ведаў – тэкставыя карпусы, семантычныя вектарныя мадэлі, прадугледжаныя нейросеткі для сінтэзу тэксту, новыя пакаленні тэзаўрусаў і ідэаграфічных слоўнікаў.

Вывучаючы фармальныя тэорыі апісання мовы, камп'ютарную марфалогію і семантыку, камп'ютарны сінтаксіс, а таксама прымяняючы розныя алгарытмы, даследчыкі камп'ютарнай лінгвістыкі спрабуюць знайсці рашэнні практычных задач у галіне апрацоўкі натуральнай мовы (NLP): генерацыя тэкстаў і моўнае мадэляванне, стварэнне паралельных карпусоў і сістэм машыннага перакладу, распрацоўка дыялогавых сістэм і чат-ботаў, распазнанне і сінтэз прамовы.

Характэрна, што ў адрозненне ад шматлікіх іншых абласцей гуманітарных навук, даследаванні ў вобласці кампутарнай лінгвістыкі атрымліваюць адзнакі. Што гэта значыць? Акрамя зыходных дадзеных, з якімі

будзе адбывацца асноўная праца, таксама выкарыстоўваюцца загадзя падрыхтаваныя праверачныя дадзеныя. З імі параўноўваюцца «пераўтвораныя» зыходныя дадзеныя. На выніках іх параўнання і фарміруецца ацэнка. Часцяком яна вызначаецца колькасцю памылак, якія робіць сістэма; калі гэта немагчыма, выкарыстоўваецца іншая мера (напрыклад, верагоднасць тэставых дадзеных).

Аб'ектыўная аўтаматычная сістэма ацэньвання ўвайшла ў вылічальную камп'ютарную лінгвістыку з адраджэннем статыстычных метадаў і лічыцца адной з найважнейшых змяненняў у гэтай галіне з моманту яе стварэння.

4. Будучыня. Нягледзячы на тое, што камп'ютарная лінгвістыка лічыцца адносна маладой навукай, сучаснаму чалавеку ўжо цяжка ўявіць сваё жыццё без існавання галасавых памочнікаў, эфектыўных вэб-пошукавікоў або аўтаматычных перакладчыкаў. У той жа час многія праблемы апрацоўкі натуральнай мовы, уключаючы і машынны пераклад, да гэтага часу не маюць добрага ўніверсальнага рашэння. Таму неабходна працягваць даследаванні ў гэтай вобласці і распрацоўваць новыя тэхналогіі.

Пераклад 2 (выбарачны).

Лінгвістыка – гэта навука, якая вывучае чалавечую мову, яе структуру, элементы, яе сувязь з іншымі навукамі, вусную і пісьмовую гаворка. У сучаснай лінгвістыцы ёсць два падыходу да вывучэння мовы: синхронічны і дыяхранічны. Першапачаткова пераважаў дыяхранічны падыход, які апісвае гісторыю развіцця мовы, этымалогію яе формаў і слоў.

Было важна правесці сістэматызацыю элементаў мовы, выбудаваць іерархію і ўсталяваць сістэму сувязяў паміж элементамі.

Гэтак значнае змяненне прыцягнула да лінгвістыцы ўвагу матэматыкаў і інжынераў.

У іх працах закладзена база для стахастычных метадаў, якія гуляюць вядучую ролю ў сучаснай лінгвістыцы.

Цікава, што сам Н. Хомскі заўсёды падкрэсліваў, што яго матывацыя да ўвядзення фармальнай граматыкі ніколі не была звязана з камп'ютэрызацыяй.

Паралельна з распрацоўкай фармальнага мовы ў 1980-х гадах адраджаюцца выпадковыя метады, закладзеныя ў працах К. Шэнана і У. Уівер.

3. Плённая дружба – кампутарная лінгвістыка.

Яе тэарэтычная аснова ўяўляе ядзерную сумесь з лінгвістыкі, матэматыкі (тэорыя верагоднасці, статыстыка, тэорыя інфармацыі, алгебра, тэорыя фармальных моў і т. д.), логікі, псіхалогіі, кагнітыўных і камп'ютэрных навук. Вынікам служаць прыкладныя даследаванні ў распрацоўцы штучнага інтэлекту і новыя формы прадстаўлення ведаў – тэкставыя корпуса, семантычныя вектарныя мадэлі, предобученныя нейрасецівы для сінтэзу тэксту, новыя пакаленні тэзаўрус і ідэаграфічнае слоўнікаў.

Вывучаючы фармальныя тэорыі апісання мовы, кампутарную марфалогію і семантыку, кампутарны сінтаксіс, а таксама ужываючы розныя алгарытмы, даследчыкі кампутарнай лінгвістыкі спрабуюць знайсці рашэнні практычных задач у галіне апрацоўкі натуральнай мовы (NLP): генерацыя тэкстаў і моўная

мадэляванне, стварэнне паралельных карпусоў і сістэм машыннага перакладу, распрацоўка дыялогавых сістэм і чат-ботаў, распазнаванне і сінтэз гаворкі.

Характэрна, што ў адрозненне ад многіх іншых абласцей гуманітарных навук, даследаванні ў галіне кампутарнай лінгвістыкі атрымліваюць ацэнкі.

У той жа час многія праблемы апрацоўкі натуральнай мовы, уключаючы і машынны пераклад, да гэтага часу не маюць добрага універсальнага рашэння.

Заданне 8. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Сегодня параллельно с разработками в области интернета вещей ведутся разработки в области интернета живого. С одной стороны, речь о разработках для находящихся рядом с нами домашних животных. Существующая индустрия комфорта для таких животных основана на том, что они в достаточной степени антропологизируются своими владельцами. Видя планшет с установленным программным обеспечением в виде игрушки для кота, который, перемещая лапку по экрану, ловит рыбку, мы понимаем, что это абсолютно человеческое представление об интересах животного. При этом кот с удовольствием это включается, а значит, он сам по себе человекоцентричен. С другой стороны, есть разработки в области интернета для дикой природы.

Живое – это гораздо большая совокупность живых существ, чем млекопитающие или пресмыкающиеся. В этом смысле даже изобретения в области нанотехнологий, дающие возможность с помощью помещённых в человеческое тело микродатчиков узнать о человеке что-то, что не может выяснить врач, – это тоже интернет живого.

У данного направления тем не менее довольно много критиков. Речь идет о критике, берущей начало в этических основаниях. Так, в рамках первого типа интернета живого – интернета домашних животных – человек придумывает все эти системы, чтобы животное стало ему более понятным, игнорируя нужды питомца.

Если вы подключаете животных в интернет вещей или интернет всего, вы можете притвориться, что делаете это для массового потребителя, желающего следить за путешествиями опоссума, но вы это делаете, чтобы собирать большие данные: понять животные миграции, понять, угрожают ли они другой экосистеме. То есть вы это делаете, чтобы в определённой мере манипулировать окружающей средой. Экологическому мышлению может противоречить навязывание дигитализации всех процессов. Нельзя же узнать, хотят ли животные быть дигитализированными, равно как и нельзя спросить домашних животных, хотят ли они быть чипированными. Появляется риск возникновения нового биохакинга или браконьерства 2.0, осуществляющегося в цифровой реальности.

Если иметь в виду рациональные критические замечания, задумываться над долгосрочными, среднесрочными, краткосрочными эффектами, то тогда, вероятно, у нас получится отказаться от логики царя животных и стать равными наблюдателями. То, что изобретение цифровых технологий принадлежит человеку, в определённом смысле нивелирует эту возможность, но можно сделать над собой усилие [58].

Заданне 9. Устаўце знакі прыпынку, якіх не хапае ў сказе.

Мова багацейшая за маўленне, а быццё чалавека багацейшае за мову сцвярджае прафесар А. Міхневіч У гэтым крыніца памылак, але і крыніца надзеі што моўца ніколі не страціць цікавасці да мовы падмурку чалавечага жыцця.

Як вы зразумелі выказванне А. Я. Міхневіча? Ці згодны з думкамі прафесара? Адказ абгрунтуйце. Напішыце сачыненне-разважанне паводле прыведзенага выказвання.

Заданне 10. Якія нормы мовы рэалізуюцца: а) толькі ў вусным маўленні; б) толькі на пісьме; в) як падчас вуснага, так і падчас пісьмовага маўлення?

Падрыхтуйце выразнае чытанне навуковага тэксту. З ліку вашых аднагрупнікаў абярыце журы, якое мае сачыць за выкананнем норм вуснага маўлення. Разам прааналізуйце выяўленыя недахопы падчас чытання.

XVI–XVII стст. – гэта пералом, пераарыентацыя гісторыка-культурнага, рэлігійнага, палітычнага, эстэтычнага, прававога і іншых планаў, звязаная з праблемамі дзяржаўнага і рэлігійнага пераўтварэння. Люблінская дзяржаўная унія 1569 года і Брэсцкая царкоўная унія 1596 года былі своеасаблівымі рубяжамі вымярэння, адліку тых ці іншых навацый. Ад выбару мовы пісьмовай культуры ў гэты час, як мы пераканаліся на вопыце гісторыі, залежала развіццё культуры нацыі ў цэлым. У Польскай Кароне было супрацьстаянне дзвюх моў – лацінскай і польскай. Аднак польскамоўная творчасць Мікалая Рэя, Лукаша Гурніцкага, пазней – Яна Каханоўскага, Мікалая Сэмпя-Шажыньскага якраз паклала пачатак незваротнаму працэсу развіцця літаратуры на нацыянальнай мове. Зусім іншая сітуацыя склалася ў Вялікім Княстве Літоўскім. Для беларусаў гэту праблему трэба было вырашаць у больш складанай сістэме выбару: лацінская мова – царкоўнаславянская мова – польская мова – беларуская мова. Лацінская мова і мова царкоўнаславянская выконвалі як сакральныя функцыі, так і функцыі навуковай творчасці і пісьмовасці. У такой сітуацыі пісьмовай старабеларускай мове даводзілася заваёўваць сваё права на «свяшчэннасць» у барацьбе з лацінскай і царкоўнаславянскай мовамі, з аднаго боку, і ў барацьбе з польскай – з другога; апошняя пасля Брэсцкай царкоўнай уніі стала займаць панавальнае месца ў свецкай культуры беларусаў. Заканамерны працэс элітарызацыі беларускай літаратуры так і не адбыўся ні ў XVII ст., ні ў XVIII ст. Прычын гэтаму было некалькі, аднак галоўная – адсутнасць кансалідаваных нацыянальных вышэйшых колаў грамадства, якія б сваёй уладай, уплывам, патранатам змаглі падтрымаць дабратворны працэс, распачаты Францыскам Скарынам і яго паслядоўнікамі. І як вынік – замаруджанасць развіцця беларускамоўнай літаратуры другой паловы XVII–XVIII стст., пакутлівае яе адраджэнне ў новы час (паводле У. Г. Кароткага) [37].

Тэставы кантроль

Варыянт 1

1. Адзначце слова, у якім на месцы пропуску трэба пісаць літару *e*:

А. Рады..электроніка.

Б. Гус..гадоўля.

В. По..с.

Г. Кал..ндарны.

Д. Меды..прастора.

2. Адзначце слова з памылкай:

А. Падцвердзіць.

Б. Гібрыд.

В. Гумбальт.

Г. Рэкордны.

Д. Праязны.

3. Адзначце прыклад, у якім пішацца вялікая літара:

А. Лаўрэат (Н/н)обелеўскай прэміі.

Б. Беларускі (Д/д)зьяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі.

В. Газета «Літаратура і (М/м)аптацтва».

Г. (К/к)араткевічаўскі стыль.

Д. Дзень (Н/н)араджэння.

4. Адзначце слова, якое трэба пісаць праз злучок:

А. (Торфа)брыкет.

Б. (Мед)работнік.

В. Паліто(максі).

Г. (Паў)Еўропы.

Д. (Сарака)васьмітысячны.

5. Адзначце правільна напісанае слова (форму слова):

А. Сяммюдзсяццю.

Б. Талін.

В. Меца-сапрапа.

Г. Нарачу.

Д. Данныя.

6. Адзначце правільна ўтвораны дзеяслоў у форме другой асобы множнага ліку цяперашняга або будучага часу абвеснага ладу:

А. Святаяцся.

Б. Нападзіце.

В. Ляцеце.

Г. Кленяцся.

Д. Вітаіце.

7. Адзначце словазлучэнне, якое адпавядае нормам беларускай літаратурнай мовы:

- А. Разумная сабака.
- Б. Смяяцца з Марціна.
- В. Прабачаць сябра.
- Г. Цурацца ад роднага.
- Д. Чацвёра жанчын.

8. Адзначце сказ, у якім не парушаны граматычныя нормы:

- А. Дзве дзясочыя постаці мільганула на фоне лугавой зеляніны.
- Б. Прайшло гадзіны две ў гэтай бясконцай плыні думак.
- В. Большасць пісьменнікаў мінулага пісалі ва ўспамінах, што найлепшы творчы перыяд – асеннія месяцы.
- Г. Райана толькі што прыслала залатыя медалі найлепшым выпускнікам.
- Д. Суддзя Яніна Макарэвіч абвясціла прысуд.

9. Адзначце сказ, у якім не хапае коскі (косак):

- А. Патлумачыў усё як мае быць.
- Б. Вялікая гэта справа – чалавечая адкрытасць, праўдзівая споведзь без грама разліку, жадання падаць сябе лепшым чым ёсць на самай справе.
- В. Крушынскі гаварыў ціха і не пазіраючы на гасця.
- Г. Увод інфармацыі ажыццяўляецца з дапамогай камп'ютарнай мышы або клавіятурны.
- Д. А мо была і іншая прычына...

10. Адзначце сцвярджэнне, якое адпавядае складанаму сказу:

Няхай блішчаць ад поту твары хай плечы муляе рукзак шчаслівы той хто змалку марыў што жыць патрэбна толькі так каб быць заўсёды ў дарозе прайсці дзе следу не было і ў надзённай нашай прозе здабыць паэзіі святло.

- А. Паміж часткамі сказа прапушчаны восем косак.
- Б. Паміж часткамі сказа прапушчаны сем косак.
- В. Паміж часткамі сказа прапушчаны сем косак і адно двукроп'е.
- Г. Паміж часткамі сказа прапушчаны шэсць косак і адно двукроп'е.
- Д. Паміж часткамі сказа прапушчаны сем косак і адзін працяжнік.

Варыянт 2

1. Адзначце слова, у якім на месцы пропуску трэба пісаць літару *a*:

- А. Аранж..*р*эя;
- Б. Вунд..*р*кінд;
- В. Кр..*в*авы;
- Г. Карл Ланд..*р*;
- Д. Канц..*л*ярыя.

2. Адзначце слова з памылкай:

- А. Рэмбрант.
- Б. Выпешчаны.

- В. Фарштад.
- Г. Магдэбургскі.
- Д. Пластмаса.

3. Адзначце прыклад, у якім пішацца вялікая літара:

- А. Прэм'ер-(М/м)іністр Рэспублікі Беларусь.
- Б. (Б/б)роўнаўскі рух.
- В. Нацыянальны (С/с)ход Рэспублікі Беларусь.
- Г. Новы (Г/г)од.
- Д. прысвоіць ганаровае званне «(Н/н)ародны паэт Беларусі».

4. Адзначце слова, якое трэба пісаць разам:

- А. (Давыд)Гарадоцкі раён.
- Б. (Добра)падрыхтаваны да заняткаў.
- В. (Высока)адукаваны.
- Г. (На)бягу.
- Д. (Па)беларуску.

5. Адзначце правільна напісанае слова (форму слова):

- А. Свінны.
- Б. Сюзана.
- В. Абяццаць.
- Г. Сюррэалізм.
- Д. Тэракотавы.

6. Адзначце правільна ўтвораны дзеяслоў у форме другой асобы множнага ліку цяперашняга або будучага часу абвеснага ладу:

- А. Хадзеце.
- Б. Насіце.
- В. Дайце.
- Г. Пячыце.
- Д. Бежыце.

7. Адзначце словазлучэнне, якое адпавядае нормам беларускай літаратурнай мовы:

- А. Дзівіцца дзіцяці.
- Б. Схільных заражэнню.
- В. Працаваць згодна раскладу.
- Г. Грацыёзны жыраф.
- Д. Помнік Янкі Купалы.

8. Адзначце сказ, у якім не парушаны граматычныя нормы:

- А. Студэнты сардэчна падзякавалі прафесара Міхаіла Батура за цікавую лекцыю.
- Б. Паводле стандартаў ЮНЕСКА, калі на нейкай мове навучаецца менш 30 % вучняў, яна трапляе пад пагрозу знікнення.
- В. У цягніку я не адразу заснуў – толькі недзе паміж Мінскам і Барысавым.
- Г. Полацкі Сафійскі сабор адкрывае першую старонку мураванага летапісу Беларусі.

Д. Без культуры развіваць эканоміку, рушыць яе далей немагчыма.

9. Адзначце сказ, у якім не хапае коскі (косак):

А. Цяпер я трымаю ў руках планшэт, які і па магутнасці і па аб'ёме памяці і па сваёй хуткасці на парадак пераўзыходзіць ЭВМ 70-х гадоў.

Б. Мы ўсе прыходзім на свет хто песняром, хто разьбяром, а хто і тым і сім патроху.

В. Паэзія як жывапіс: адзін твор уражвае цябе болей, калі ты будзеш разглядаць яго паблізу, а іншы – калі адыдзеш далей.

Г. У 17 гадоў сын беднага шляхціца Мітрафан Доўнар-Запольскі вандруе па беларускіх вёсках і мястэчках, збірае народныя песні і казкі, вывучае фальклор.

Д. Тым не менш у дадзенага кірунку шмат крытыкаў.

10. Адзначце сцвярджэнне, якое адпавядае складанаму сказу:

Жыццё кожны раз падводзіць чалавека да краю нагадваючы што яно не самамэта што жыць каб адно толькі жыць нельга і чалавек «далейшы» за жыццё і не можа ён сцвердзіцца ў ім інакш як толькі пераадолюючы пераўзыходзячы яго.

А. У сказе прапушчана сем косак.

Б. У сказе прапушчана восем косак.

В. У сказе прапушчана дзевяць косак.

Г. У сказе прапушчана пяць косак і два працяжнікі.

Д. У сказе прапушчана сем косак і адзін працяжнік.

Індывідуальная практычная работа

Заданне 1. Дапоўніце табліцу.

Маўленне	Мова
	Сродак
	Псіхічнае
Канкрэтнае	Абстрактнае
Матэрыяльнае	
Мэтанакіраванае	
	Сістэмнае
Індывідуальнае	

Заданне 2. Растлумачце наступныя словы і выразы: *маўленчы узус, маркіраванасць, літаратурная традыцыя*. Ці можна лічыць выразы *норма літарурнай мовы і маўленчы узус* сінанімічнымі? Напішыце эсэ на тэму «Што гэта за з'ява – моўны узус?».

Заданне 3. Устанавіце адпаведнасць паміж слупкамі табліцы.

Моўны ўзровень	Адзінка-рэпрэзэнтант
А. Сінтаксічны	1. Дыскурс
Б. Лексічны	2. Гук
В. Марфемны	3. Сказ
Г. Марфалагічны	4. Словаформа
Д. Фанетычны	5. Слова
Е. Культурны	6. Тэкст
Ж. Тэкставы	7. Марфема

Заданне 4. Пазнаёмцеся з наступнай інфармацыяй:

Шэраг слоў-амонімаў патрабуюць асцярожнасці ў перакладзе тэкстаў з рускай мовы на беларускую ці наадварот. Часам могуць з'яўляцца памылкі наступнага тыпу: руск. *брак производства* – бел. *шлюб вытворчасці*; руск. *область информатики* – *вобласць інфарматыкі*; руск. *профессиональная среда* – бел. *прафесійная серада* і інш. Для правільнасці перакладу трэба не спяшацца, вызначыць дакладнае лексічнае значэнне слова ў кантэксце і карыстацца агульнамоўным слоўнікам.

У наступных сказах выпраўце памылкі, узнікшыя пры перакладзе ўнутрымоўных і міжмоўных амонімаў:

1. Інфарматыка гуляе важную ролю ў грамадскіх навуках і сферах арганізацыйнай дзейнасці.

2. Наша прадпрыемства **перакладаюць** на аўтаматызаваныя сістэмы кіравання.

3. Падчас стварэння новага сайта праграміст **дазволіў** шэраг складаных тэхнічных праблем.

4. Усім карыстальнікам дазваляюцца **ўводзіны** ў код аналітычнага рахунку.

5. D-Bus – сістэма міжпрацэснага ўзаемадзеяння, якая дазваляе дадаткам у аперацыйнай сістэме **паведамляцца** адзін з адным, пры гэтым дадаткі могуць знаходзіцца на розных камп'ютарах.

6. Памятайце, значна лягчэй прадухіліць **адуканню** паломкі камп'ютара, чым яе ўстраняць.

7. Праблема **падлогі** атрымала ў тэорыі кіравання назву гендарнай.

8. Прэмія ў **вобласці** навукі і тэхнікі стане дадатковым стымулам для працы беларускіх вучоных.

9. Да моў праграмавання **ставяцца** Python, C#, Java і іншыя.

10. Такое ўпарадкаванне ў праграмаванні **клічыцца** сарціроўкай.

11. У праграмаванні гэта **злучана** з групоўкай розных кампанентаў у канструкцыю тыпу function, class або object.

12. Да недахопаў гэтага **выгляду** прынтараў **ставіцца** невялікі рэсурс картрыджаў.

13. Інтэграцыя стымульнае інвестыцыйнае супрацоўніцтва дзвюх краін, сустрэчныя фінансавыя **струмяні**, капітал.

14. Плошча S прамавугольніка роўна **твору** яго бакоў a і b.

Заданне 5. Прачытайце інфармацыю пра асноўныя граматычныя разыходжанні ў формах назоўнікаў і прыметнікаў у рускай і беларускай мовах, якія трэба ўлічваць, перакладаючы тэксты.

1. Форма множнага ліку рускіх назоўнікаў утвараецца пры дапамозе канчаткаў *-и, -ы, -а, -я, -е*. У беларускай мове назоўнікі множнага ліку маюць канчаткі *-ы, -і, -е*, параўнайце: руск. *поля* – бел. *палі*, руск. *города* – бел. *гарады*.

2. У месным склоне множнага ліку назоўнікі ў беларускай мове маюць канчаткі *-ax* (*-ях*), а ў рускай мове – *-ам* (*-ям*), параўнайце: руск. *по каналам* – бел. *па каналах*, руск. *по линиям* – бел. *па лініях*.

3. Вялікая колькасць памылак звязана з перакладам назоўнікаў другога скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку: руск. *песка* – бел. *пяску*, руск. *приёма* – бел. *прыёму*. Трэба памятаць, што такія напісанні залежаць ад лексічнага значэння слова. Так, большасць канкрэтных назоўнікаў другога скланення ў родным склоне мае канчаткі *-а*, *-я*, абстрактныя назоўнікі часцей ужываюцца з канчаткамі *-у*, *-ю*. Зборныя і рэчывыныя назоўнікі (з’яўляюцца канкрэтнымі) набываюць у родным склоне канчаткі *-у*, *-ю*. Большасць навуковых тэрмінаў у родным склоне атрымлівае канчаткі *-а*, *-я*.

4. У беларускай мове назоўнікі першага скланення ў месным склоне адзіночнага ліку і назоўнікі другога скланення ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку пасля мяккіх асноў маюць канчатак *-і*: руск. *земле* – бел. *зямлі*, руск. *в поле* – бел. *у полі*. Акрамя гэтага, у беларускай мове ў давальным і месных склонах назоўнікі з асновай на [г], [к], [х] чаргуюцца са свісцячымі [з’], [ц], [с’] і маюць канчаткі *-е/-ы* (не пад націскам) і *-э* (пад націскам), напрыклад, у давальным склоне руск. *ноге* – бел. *назе*, руск. *информатике* – бел. *інфарматыцы*, руск. *в руке* – бел. *у руцэ*, руск. *эпохе* – бел. *эпосе* і інш.

5. Разыходжанні ў родзе і ліку, напрыклад, руск. *золотая медаль* – бел. *залаты медаль*, руск. *красная гвоздика* – бел. *чырвоны гваздзік*, руск. *рисовая крупа* – бел. *рысавыя крупы* і інш.

Перакладаючы прыметнікі, варта звярнуць увагу на наступнае:

1. У рускай і беларускай мовах назіраецца несупадзенне канчаткаў прыметнікаў у форме адзіночнага ліку мужчынскага роду назоўнага і вінавальнага склонаў, параўнайце: руск. *высокий, магнитный* – бел. *высокі, магнітны*.

2. Існуюць разыходжанні ва ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: у беларускай мове ўдзельнічаюць суфіксы *-ейш-*, *-эйш-*, а ў рускай – *-ее-*, *-е-*, *-и-*, параўнайце: руск. *сильнее* – бел. *мацнейшы*, руск. *Красивее* – бел. *прыгажэйшы*.

У наступных сказах выпраўце памылкі ў формах прыметнікаў (займеннікаў), якія выкліканы несупадзеннем форм роду або ліку назоўнікаў у беларускай і рускай мовах:

1. Высокаэфектыўная ўніверсальная электронная дрот падвойнага тыпу.

2. Святлодыёды выпраменьваюць унікальны па сваіх характарыстыках святло.

3. Спецыялісту важна выбраць нейкае адно напрамак у праграмаванні і развівацца непасрэдна там.

4. Ціск – скалярная фізічная велічыня. Ціск роўная сіле, што дзейнічае на адзінку плошчы паверхні.

5. **Прыродны свежы** паветра патрэбна ўсім для забеспячэння мозга кіслародам.

6. EPL Main – даволі **цікавы** мова праграмавання.

7. Можна выкарыстаць **цыркуляцыйны** помпу вадзянога астуджэння камп'ютара.

8. Мы бачым: ва ўсім свеце мае месца **вялікая** недахоп праграмістаў і інжынераў.

9. Праграмаванне – **сучаснае** кірунак, **якое** пастаянна развіваецца, бо амаль кожны дзень у свеце з'яўляюцца новыя тэхналогіі.

10. Аўтаматызацыя **сельскага** гаспадаркі дапамагае значна зніжаць аб'ёмы **ручнага** працы, адначасова павышаючы яе эфектыўнасць.

11. **Сучасную** жыццё немагчыма ўявіць без інфармацыйных тэхналогій.

12. Старыя электрапрыборы ствараюць **сур'ёзны** рызыку для здароўя людзей і дрэнна ўплываюць на **навакольную** асяроддзе.

13. Клавіша Num Lock вызначае **часовую** прыпынак працы праграмы.

14. **Мабільнае** дадатак – гэта праграмае забеспячэнне, якое спецыяльна распрацоўваецца на аснове функцыяналу сучасных мабільных тэлефонаў.

Заданне 6. Пазнаёмцеся з асаблівасцямі ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове.

У беларускай мове не ўжываюцца наступныя формы дзеепрыметнікаў:

– зваротныя (з постфіксам *-ся*): *трымаўшаеся за жыццё дрэва, развіваўшыся краіны;*

– дзеепрыметнікі цяперашняга часу: *апісваемы факт, кіруемая роля;*

– дзеепрыметнікі прошлага часу з суфіксамі *-ўш-, -ш-* (па форме яны супадаюць з дзеепрыслоўямі): *чалавек, чытаўшы газету.*

У рускай мове актыўна выкарыстоўваюцца ўсе названыя вышэй формы дзеепрыметнікаў. Выконваючы пераклад тэкстаў з рускай мовы на беларускую, трэба неўжывальныя формы дзеепрыметнікаў замяняць:

1. Замена даданым сказам: *Чалавек, чытаўшы газету, заснуў* (неўжывальны дзеепрыметнік прошлага часу). – *Чалавек, які чытаў газету, заснуў.*

2. Замена дзеесловам або дзеепрыслоўем: *Ідучыя людзі глядзелі ў розныя бакі* (дзеяпрыметнік цяперашняга часу). – *Людзі ішлі і глядзелі ў розныя бакі. – Ідучы, людзі глядзелі ў розныя бакі.*

3. Замена прыметнікам або ўжывальнай формай дзеепрыметніка: *Паляцела адклеіўшаяся афіша* (зваротны дзеепрыметнік). – *Паляцела адклееная афіша.*

4. Замена аднакаранёвым назоўнікам: *Студэнты, закончыўшыя ўніверсітэт, атрымаюць дыплом* (неўжывальны дзеепрыметнік прошлага часу). – *Пасля заканчэння ўніверсітэта студэнты атрымаюць дыплом.*

5. Замена прыдаткам: *Неабходна падлічыць розныя каэфіцыенты, показваючы дынаміку руху кадраў* (дзеяпрыметнік цяперашняга часу). – *Неабходна падлічыць розныя каэфіцыенты-паказальнікі дынамікі руху кадраў.*

Перакладзіце наступныя сказы на беларускую мову:

1. Заболевания органов дыхания, развивающиеся из-за длительного работы на компьютере, имеют в основном аллергический характер.

2. В компании Google сообщили, что принадлежащий компании компьютер D-Wave решил поставленную задачу очень быстро.

3. Вспомните закон Мура, описывающий скорость роста производительности процессоров.

4. Информатика, включающая в себя всё, что связано с применением вычислительной техники, служит в наши дни основным двигателем прогресса.

5. PHP – один из популярнейших языков программирования наряду с JSP, Ruby и языками, используемыми в ASP.NET.

Заданне 7. У наступных сказах знайдзіце граматычныя памылкі і растлумачце, з чым яны звязаны. Запішыце сказы ў адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай мовы.

1. Каб атрымаць магчымасць убачыць справаздачу па ўстройствам, усталойце спецыяльнае дадатак.

2. Software Quality Assurance (SQA) – гэта комплекс мерапрыемстваў па забеспячэнню высокага якасці ў працэсах распрацоўкі праграмага забеспячэння.

3. У праграмаванні задача складаецца ў стварэнні прадуктаў, даючых найвялікі эканамічны эфект і валодаючых высокімі эксплуатацыйнымі паказчыкамі.

4. У шматлікія існуючыя версіі UNIX пастаянна ўносяцца змены. З аднаго боку, гэта пашырае магчымасці сістэмы, робіць яе магутнее і надзейнее, з другога боку – вядзе да з'яўлення адрозненнеў паміж вядомымі версіямі.

5. Камп'ютар, здольны дастаткова добра разумець гутарковую маўленне і перакладаць яе на іншую мову ў рэжыме рэальнага часу, створаны ў выніку сумеснай працы навукоўцаў Германіі, Францыі, Японіі, Італіі і Паўднёвай Карэі.

6. У сярэдзіне 1970-х гадоў пад кіраўніцтвам Ж. Алфёрава былі атрыманы новыя матэрыялы – паўправадніковыя гетэраструктуры, у цяперашні час прымянімыя для стварэння святлодыёдаў.

7. Інфармацыйныя тэхналогіі – працэсы, метады пошука, збора, захоўвання, апрацоўкі, прадастаўлення, распаўсюджвання інфармацыі і спосабы ажыццяўлення такіх працэсаў і метадаў.

8. Інфармацыйныя тэхналогіі ахопліваюць усе рэсурсы, прымянімыя для кіравання інфармацыяй, асабліва камп'ютары, праграмае забеспячэнне і сеткі, неабходныя для стварэння, захоўвання, кіравання, перадачы і пошука інфармацыі.

9. Большасць кампілятараў перакладаюць праграму з некаторага высокаўзроўневага мовы праграмавання ў машынны код, які можа быць непасрэдна выкананы працэсарам.

10. Пасля ўключэння камп'ютару аўтаматычна з'яўлялася карцінка Windows.

11. Працуя ў інтэрнэце, карыстальнік імгненна атрымлівае звесткі з любога канца зямнога шару.

12. Дадзены артыкул прысвечана філасофскаму асэнсаванню сеткавых камунікацый у сучасным грамадстве, паколькі яны ўносяць новыя формы дыялога і зносін у жыццё чалавека.

13. Калі вы пачыналі свой шлях праграміста з C/C++, то для вас было складанейшым асвойваць Python, чым іншыя мовы нахштальт Java, PHP або JavaScript, у каторых ужываецца падобная з мовай C сінтаксічная структура.

14. Тэхналогія аб'ектна-арыентаванага праграмавання (ООП) складаней функцыянальнага праграмавання.

Заданне 8. Пазнаёмцеся з наступнай інфармацыяй.

На сучасным этапе развіцця грамадства шырокую папулярнасць атрымалі машынныя праграмы для перакладу з розных моў. Карыстаючыся такімі рэсурсамі, трэба валодаць навыкамі рэдагавання камп'ютарных перакладаў. Прапануем наступны парадак рэдагавання беларускага варыянта тэксту, перакладзенага з рускай мовы на беларускую пры дапамозе камп'ютарнай праграмы:

1. Праверце тэкст на наяўнасць слоў, якія ўвогуле не былі перакладзены і захоўваюць рускую графіку. Часцей за ўсё не перакладаюцца складаныя словы, вузкасפעцыяльныя тэрміны. Звярніце ўвагу на ўласныя назоўнікі: яны часта не перакладаюцца ці транслітуюцца або перакладаюцца няправільна. Знайдзіце навуковыя тэрміны і праверце іх нарматыўны правапіс.

2. Удакладніце і выпраўце, калі патрэбна, пераклад абрэвіятур у выпадку іх несупадзення ў беларускай і рускай мовах, напрыклад, руск. *ПО (програмное обеспечение)* – бел. *ПЗ (праграмае забеспячэнне)*.

3. Знайдзіце мнагазначныя словы і ўстойлівыя выразы, праверце правільнасць іх перакладу ў адпаведнасці з кантэкстам.

4. Вызначце правільнасць перакладу назоўнікаў у адпаведнасці з іх родам і лікам у беларускай мове, выпраўце памылкі ва ўжыванні склонавых канчаткаў назоўнікаў.

5. Праверце, як перакладзены дзеепрыметнікі. Знайдзіце неўжывальныя іх формы, замяніце на нарматыўныя для беларускай мовы варыянты.

6. Выпраўце марфалагічныя памылкі ў канчатках прыметнікаў (займеннікаў) і дзеясловаў у выпадку несупадзення формаў роду або ліку назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

7. Звярніце ўвагу на магчымыя памылкі пры ўтварэнні і ўжыванні форм ступеней параўнання прыметнікаў і прыслоўяў.

8. Выпраўце памылкі ў кіраванні і дапасаванні, у каардынацыі дзейніка і выказніка [17].

Арыгінальны рускамоўныя тэксты былі перакладзены на беларускую мову онлайн-перакладчыкам Google. Прачытайце змешчаныя

ніжэй машынным перакладам і знайдзіце ў іх памылкі. Чым яны выкліканы? Тыя сказы, у якіх вы знайшлі памылкі, запішыце на беларускай мове ў адпаведнасці з сучаснымі моўнымі нормамаі.

А. Лисп (LISP, от англ. *LISt Processing language* – язык обработки списков) – семейство языков программирования, программы и данные в которых представляются системами линейных списков символов. Лисп был создан Джоном Маккарти для работ по искусственному интеллекту и до сих пор остаётся одним из основных инструментальных средств в данной области. Применяется он и как средство обычного промышленного программирования, от встроенных скриптов до веб-приложений массового использования, хотя популярным его назвать нельзя.

Это первый из сохранившихся в использовании языков, использующих автоматическое управление памятью и сборку мусора.

Традиционный Лисп имеет динамическую систему типов. Язык является функциональным, но, начиная уже с ранних версий, обладает также чертами императивности, к тому же, имея полноценные средства символьной обработки, позволяет реализовать объектно-ориентированность; примером такой реализации является платформа CLOS.

Лисп является языком системного программирования для так называемых лисп-машин, производившихся в 1980-е годы, например, фирмой Symbolics. Наряду с языком Ада Лисп прошёл процесс фундаментальной стандартизации для использования в промышленности, в результате чего появился диалект Common Lisp, впоследствии стандартизованный ANSI. Его реализации существуют для большинства платформ [47].

Пераклад. Лісп (LISP, ад англ. *LISt Processing language* – мова апрацоўкі спісаў) – сямейства моў праграмавання, праграмы і дадзеныя ў якіх прадстаўляюцца сістэмамі лінейных спісаў сімвалаў. Лісп быў створаны Джонам Макакарці для работ па штучным інтэлекту і да гэтага часу застаецца адным з асноўных інструментальных сродкаў у дадзенай вобласці. Ужываецца ён і як сродак звычайнага прамысловага праграмавання, ад убудаваных скрыптоў да вэб-прыкладанняў масавага выкарыстання, хоць папулярным яго назваць нельга.

Гэта першы з захаваных у выкарыстанні моў, выкарыстоўвалых аўтаматычнае кіраванне памяццю і зборку смецця.

Традыцыйны Лісп мае дынамічную сістэму тыпаў. Мова з’яўляецца функцыянальнай, але, пачынаючы ўжо з ранніх версій, валодае таксама рысамі імператывнасці, да таго ж, маючы паўнаватарасныя сродкі знакавой апрацоўкі, дазваляе рэалізаваць аб’ектна-арыентаванасць; прыкладам такой рэалізацыі з’яўляецца платформа CLOS.

Лісп з’яўляецца мовай сістэмнага праграмавання для так званых лісп-машын, вырабляўшыхся ў 1980-я гады, напрыклад, фірмай Symbolics. Нараўне з мовай Ада Лісп прайшоў працэс фундаментальнай стандартызацыі для выкарыстання ў прамысловасці, у выніку чаго з’явіўся дыялект Common Lisp, пасля стандартызаваны ANSI. Яго рэалізацыі існуюць для большасці платформ.

Б. Датой рождения транзистора, т. е. полупроводникового устройства переключения электрического сигнала, считается 1947 год. Дж. Бардин, У. Браттейн и У. Шокли получили за эту работу Нобелевскую премию по физике в 1958 году. Изобретение транзистора стало событием большой социальной значимости. Именно благодаря бурному развитию транзисторных полупроводниковых технологий человечество в конце XX века вступило в эпоху информатики.

Сегодня появились первые действующие прототипы нанотранзисторов. Название *нано* происходит от греческого слова, что означает карликовый, маленький. Нанотранзистор определяют как транзистор, размеры которого исчисляются нанометрами, одной миллиардной доли метра.

По нанометровым меркам первые экземпляры были гигантами – их величина измерялась сантиметрами. За полвека транзистор уменьшился примерно в сто тысяч раз по линейному размеру и гораздо больше – по массе. Количественные изменения приводят к принципиальному изменению качества, так как эти устройства достигают минимально возможных размеров, обусловленных атомной структурой вещества.

Одно из основных требований к технологии изготовления нанотранзисторов – высокая производительность их получения. Например, с помощью нанометровых роботов-манипуляторов можно будет собирать нанотранзисторы буквально по одному атому, однако этот процесс очень медленный. Поэтому в настоящее время ведутся интенсивные поиски технологических процессов, которые бы позволили с помощью небольшого числа операций одновременно производить большое число нанотранзисторов.

Итак, в конце XX – начале XXI веков были опробованы технологии в новой области – наноэлектронике. Сейчас в исследовательских центрах идет разработка технологических процессов производства наноэлектронной техники. Эти работы очень важны и уже сейчас ясно, что экономическую и социальную значимость информационных нанотехнологий невозможно переоценить [62].

Пераклад. Датой нараджэння транзістару, т. е. паўправадніковай прылады пераклучэння электрычнага сігналу, лічыцца 1947 год. Дж. Бардзін, У. Братэйн і У. Шоклі атрымалі за гэтую працу Нобелеўскую прэмію па фізіке ў 1958 годзе. Вынаходства транзістара стала падзеяй вялікай сацыяльнай значнасці. Менавіта дзякуючы бурнаму развіццю транзістарных паўправадніковых тэхналогій чалавецтва ў канцы XX стагоддзя ўступіла ў эпоху інфарматыкі.

Сёння з'явіліся першыя дзеючыя прататыпы нанатранзістараў. Назва *нана* паходзіць ад грэцкага слова, што азначае карлікавы, маленькі. Нанатранзістар вызначаюць як транзістар, памеры якога вылічаюцца нанаметрамі, адной мільярднай дзелі метра.

Па нанаметровым меркам першыя асобнікі былі гігантамі – іх велічыня вымяралася сантыметрамі. За паўстагоддзя транзістар паменшыўся прыкладна ў сто тысяч разоў па лінейным памеры і значна больш – па масе. Колькасныя

змены прыводзяць да прынцыповай змены якасці, бо гэтыя прылады дасягаюць мінімальна магчымых памераў, абумоўленых атамнай структурай рэчыва.

Адно з асноўных патрабаванняў да тэхналогіі выраба нанатранзістараў – высокая прадукцыйнасць іх атрымання. Напрыклад, з дапамогай нанаметровых робатаў-маніпулятараў можна будзе збіраць нанатранзістары літаральна па адным атаме, аднак гэты працэс вельмі павольны. Таму ў цяперашні час вядуцца інтэнсіўныя пошукі тэхналагічных працэсаў, якія б дазволілі з дапамогай невялікай колькасці аперацый адначасова вырабляць вялікі лік наностранзістараў.

Такім чынам, у канцы XX – пачатку XXI стагоддзяў былі апрабаваны тэхналогіі ў новай вобласці – нанаэлектронікі. Цяпер у даследчых цэнтрах ідзе распрацоўка тэхналагічных працэсаў вытворчасці нанаэлектроннай тэхнікі. Гэтыя працы вельмі важныя і ўжо зараз зразумела, што эканамічнае і сацыяльнае значэнне інфармацыйных нанатэхналогій немагчыма пераацаніць.

Дапоўніце табліцу асноўных адрозненняў сучаснай беларускай літаратурнай мовы ад рускай прыкладамі з тэкстаў А і Б.

Фанетычныя адрозненні	Лексічныя адрозненні	Словаўтваральныя адрозненні	Марфалагічныя адрозненні	Сінтаксічныя адрозненні
<i>Назвать – назваць</i>	<i>Язык – мова</i>	<i>Большинство – большасць</i>	<i>В сеть – у сетку</i>	<i>Благодарить менеджера – дзякаваць менеджару</i>

Заданне 9. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову. Складзіце тэзісны план і запішыце яго ў адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай мовы.

Когда-то давно, на заре развития Интернета вовсе не было ни РНР, ни «динамичных» веб-страниц. Сайты были похожи на простые книги, их суть заключалась в банальной передаче информации пользователю. Главным отличием сайтов той эпохи от книг был гипертекст. Возможность делать ссылки с одного документа на другой оказалась невероятно удобной и в то время потрясла мир.

Гипертекст определил сильный толчок в развитии Интернета, и буквально за несколько лет появилась необходимость в динамичных веб-страницах. Сайты начали развиваться в динамичном и интерактивном направлениях: появились поиски по каталогам, формы обратной связи, гостевые книги и т. д. Вместе с этим появилась необходимость в написании программ для сайтов.

Серверы в Интернете в то время повально работали на ОС Unix. Писать исполнимые бинарные файлы под эти операционные системы было сложно. На сайтах требовались абсолютно простые приложения, иногда в несколько строк. Выход нашелся быстро: решили использовать скриптовые языки программирования. Писать их было не сложно, а компилировать вовсе не нужно. Следовательно, использовать такие языки было проще.

Наиболее продвинутым и любимым языком среди системных администраторов Unix в то время был Perl. А так как большинство серверов работало на Unix, его и стали широко использовать при программировании сайтов.

Проблема Perl заключалась в том, что изначально он разрабатывался как вспомогательное средство для системного администрирования. Во всяком случае – это была основная область его применения. Для программирования сайтов он был особенно удобен. Он ограничивал возможности программиста. Это привело к тому, что сообщество веб-программистов начало искать новый более удобный язык.

Таким образом, в 1994 году появился новый скриптовый язык программирования, созданный специально для генерации HTML-страниц на веб-сервере и работы с базами данных. Это был PHP. Во многом он был схож с Perl, синтаксис заимствовался из языка C++. Так как язык разрабатывался специально для веб-программирования и был невероятно прост, он оказался очень удобным при создании сайтов и стал невероятно популярным. В начале 2000-х годов был бум развития PHP.

По сей день PHP – один из популярнейших скриптовых языков (наряду с JSP, Ruby и языками, используемыми в ASP.NET) благодаря своей простоте, скорости выполнения, богатой функциональности и распространению исходных кодов на основе лицензии PHP. Сейчас для него разработано огромное количество расширений, библиотек, написано большое количество книг и статей [66].

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Албут, А. А. Беларуская мова: культура маўлення. Практыкум : вучэб.-метаад. дапаможнік / А. А. Албут, Т. П. Дзіра, І. В. Наўроцкая. – Мінск : БДУІР, 2017. – 104 с.
2. Албут, А. А. Зборнік тэкстаў для стылістычнага аналізу : вучэб.-метаад. дапаможнік / А. А. Албут. – Мінск : БДУІР, 2020. – 88 с.
3. Арешова, Э. В. Влияние языка на формирование личности / Э. В. Арешова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://pgu.ru/upload/iblock/33e/uch_2010_iii_00035.pdf. – Дата доступа : 19.10.2021.
4. Асіпчук, А. М. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапаможнік для неспецыяльных факультэтаў / А. М. Асіпчук, В. В. Маршэўская, А. С. Садоўская. – Гродна : ГрДУ, 2008. – 267 с.
5. Асноўныя канцэпцыі паходжаньня беларускага этнасу і назвы «Беларусь». Этнічныя рысы беларусаў [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.belsoch.by/?p=history&hisview=12>. – Дата доступу : 15.11.2021.
6. Багушэвіч, Ф. Прадмова да «Дудкі беларускай» / Ф. Багушэвіч [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://knihi.com/Francisak_Bahusevic/Pradmova_da_Dudki_bielaruskaj.html. – Дата доступу : 19.10.2021.
7. Беларуская энцыклапедыя. У 18 т. – Мінск : БелЭн, 1998–2010. – Т. 7 : Застаўка – Кантата / пад. рэд. Г. П. Пашкова [і інш.]. – 1998. – 608 с.
8. Бандаровіч, В. У. Стыльна па-беларуску : комплексны даведнік па культуры маўлення / В. У. Бандаровіч. – Мінск : Пач. шк., 2013. – 64 с.
9. Бандарэнка, Т. П. Літаратурная мова / Т. П. Бандарэнка // Беларуская мова А–Я: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С. 312–314.
10. Антанюк, Л. А. Беларуская мова: прафесійная лексіка : курс лекцый / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў. – 4-е выд., стэр. – Мінск : Акад. кірав. пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь, 2006. – 240 с.
11. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метаад. комплекс / склад.: Н. А. Радзіваноўская [і інш.]. – Баранавічы : БарДУ, 2011. – 274 с.
12. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метаад. комплекс для студэнтаў нефілалагічных факультэтаў ПДУ / склад. і агул. рэд. С. А. Вялюга, А. І. Зянько. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 285 с.
13. Беларуская мова (прафесійная лексіка). У 4 ч. Ч. 1 : Беларуская мова: агульныя звесткі, паходжанне і развіццё, функцыянальныя стылі : вучэб.-метаад. дапаможнік для студэнтаў БНТУ / Л. А. Гіруцкая [і інш.] ; пад рэд. Л. А. Гіруцкай. – Мінск : БНТУ, 2005. – 289 с.
14. Беларуская мова (прафесійная лексіка). У 4 ч. Ч. 3 : Лексікалогія і лексікаграфія. Беларуская навуковая тэрміналогія : вучэб.-метаад. дапаможнік для студэнтаў БНТУ / Л. А. Гіруцкая [і інш.] ; пад рэд. Л. А. Гіруцкай. – Мінск : БНТУ, 2008. – 140 с.

15. Беларуская мова (прафесійная лексіка). Транспарт : вучэб. дапаможнік / І. У. Будзько [і інш.] ; пад рэд. Л. А. Гіруцкай. – Мінск : РІПА, 2019. – 223 с.
16. Беларускі афіцыйны правапіс [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://be.wikipedia.org/wiki/Беларускі_афіцыйны_правапіс. – Дата доступу : 05.04.2022.
17. Будзько, І. У. Навучанне перакладу тэкстаў навуковага стылю. Метадычныя парады да выкладання курса «Беларуская мова : прафесійная лексіка» ў негуманітарных ВНУ / І. У. Будзько, Л. А. Гіруцкая, Н. Я. Пятрова // Роднае слова. – 2013. – № 12. – С. 40–42.
18. Вікіпэдыя: вольная энцыклапэдыя [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://be-tarask.wikipedia.org>. – Дата доступу : 31.10.2022.
19. Важнік, С. А. Тры стыхіі байнэта, або Праява нацыянальнай моўнай самаідэнтыфікацыі / С. А. Важнік. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – 54 с.
20. Вакульчык, А. Р. Беларуская мова за межамі Беларусі / А. Р. Вакульчык, У. М. Кабраль // Функционирование русского и белорусского языков в условиях информатизации общества : сб. тез. докладов 56-й науч. конф. аспирантов, магистрантов и студентов БГУИР (Минск, 18–20 мая 2020 г.) / Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники. – Минск : БГУИР, 2020. – С. 129–131.
21. Виноградов, В. А. Структурная лингвистика / В. А. Виноградов // Языкознание: большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 496–497.
22. Генеалагічная класіфікацыя моў [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://be.wikipedia.org/wiki/Генеалагічная_класіфікацыя_моў. – Дата доступу : 21.10.2021.
23. Гируцкий, А. А. Введение в языкознание : учеб. пособие / А. А. Гируцкий. – Минск : ТетраСистемс, 2003. – 288 с.
24. Гісторыя беларускай мовы : вучэб.-метаад. дапаможнік / В. У. Азарка [і інш.]. – Мінск : БДПУ, 2010. – 100 с.
25. Гостева, Г. Русский язык свидетельствует / Г. Гостева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://stihi.ru/2012/05/03/6357>. – Дата доступа : 19.10.2021.
26. Дзядзюля, А. Пра што раскажуць кітабы? / А. Дзядзюля [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://zviazda.by/be/news/20210219/1613748582-prash-to-raskazhuc-kitaby>. – Дата доступу : 14.12.2021.
27. Кава / Наша страна: сапраўдная беларуская кухня / А. Белы [і інш.]. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2009. – С. 344–345.
28. Дубоўка, У. Праэкт літар для згукаў «Дз» і «Дж» / У. Дубоўка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://dziejaslou.by/old/www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/dubou3802ec.html?OpenDocument>. – Дата доступу : 05.04.2022.
29. Жаўняровіч, П. Даведнік па літаратурнай праўцы: арфаграфічны, пунктуацыйны, лексічны, граматычны, сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні /

П. Жаўняровіч ; пад. рэд. В. Іўчанкава. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2017. – 448 с.

30. Заковоротная, Ж. Как лингвистика стала близкой подружкой математики и информатики? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://sysblok.ru/philology/kak-lingvistika-stala-blizkoj-podrugoj-matematiki-i-informatiki>. – Дата доступа : 31.10.2022.

31. Индаеўрапейскія мовы [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://duhoc.cn/wiki/be-tarask/Индаэўрапейская_моўная_сям%27. – Дата доступу : 21.10.2021.

32. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. Гісторыя інстытута [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.iml.basnet.by/historyja-institutu>. – Дата доступу : 14.12.2021.

33. Іўчанкаў, В. І. Культура маўлення журналіста: СМІ як каталізатар моўных тэндэнцый і заканамернасцей / В. І. Іўчанкаў // Жыццём і словам прысягаючы. Культура маўлення журналіста : зборнік навуковых артыкулаў ; пад рэд. В. І. Іўчанкава, С. К. Бердніка. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2012. – С. 3–12.

34. Беларуская лексіка і граматыка: моўная стыхія і моўная норма : дапаможнік / І. І. Караткевіч [і інш.]. – Кіеў : Выдавніцтва «Ліра-К», 2018. – 140 с.

35. Караткевіч, У. Зямля пад белымі крыламі / У. Караткевіч [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://karatkevi.ch/biblio/bel/naris/zemlia11.html>. – Дата доступу : 09.11.2021.

36. Караткевіч, У. Родная мова / У. Караткевіч [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://knihi.com/Uladzimir_Karatkievic/Rodnaja_mova.html. – Дата доступу : 20.10.2021.

37. Кароткі, У. Г. Беларуская літаратура і гісторыя / У. Г. Кароткі. – Мінск : БДУ, 2013. – 211 с.

38. Катэхізіс Сымона Буднага [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://be.wikipedia.org/wiki/Катэхізіс_Сымона_Буднага. – Дата доступу : 22.11.2021.

39. Клімаў, А. Ці будзе ў вёсцы хуткасны інтэрнэт? Ці ёсць будучыня ў стацыянарных тэлефонаў? [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://zviazda.by/be/news/20210409/1617989103-ci-budze-u-vyoscy-hutkasny-internet-ci-yosc-buduchynya-u-stacyuanarnyh>. – Дата доступу : 31.10.2022.

40. Колас, Я. Шануйце і любіце сваю родную мову / Я. Колас [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://be.wikisource.org/wiki/Шануйце_і_любіце_сваю_родную_мову. – Дата доступу : 20.10.2021.

41. Комлев, Н. М. Словарь иностранных слов / Н. М. Комлев. – М. : ЭКСМОПресс, 2001. – 672 с.

42. Копач, О. И. Общее языкознание: электронный учебно-методический комплекс для специальности 1-21 06 01-01 «Современные иностранные языки (преподавание)» / О. И. Копач. – Минск : БГУ, 2017. – 239 с.

43. Крывіцкі, А. А. Дыялектная мова / А. А. Крывіцкі // Беларуская мова А–Я: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С. 192–193.

44. Кузьміч, М. Аб чым маўчаць кітабы? / М. Кузьміч [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.sb.by/articles/ab-chym-ma-chats-k-tabu.html>. – Дата доступу : 14.12.2021.
45. Леванцэвіч, Л. В. Маўленчы этыкет і культура зносін: вучэб.-метадыч. комплекс / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДУ, 2017. – 146 с.
46. Леванюк, А. Я. Спецыфіка афарыстычнага выслоўя як твора малой формы / А. Я. Леванюк // Веснік Брэсцкага універсітэта. Серыя філалагічных навук. Літаратуразнаўства. Мовазнаўства. – 2009. – № 2 (12). – С. 141–147.
47. Лисп [Электронны рэсурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Лисп>. – Дата доступа : 30.04.2022.
48. Лихачёв, Д. С. Заметки и наблюдения: из записных книжек разных лет / Д. С. Лихачёв. – Л. : Сов. писатель, 1989. – 608 с.
49. Лукашанец, А. А. Беларуская мова і акадэмічнае мовазнаўства ў пачатку ХХІ стагоддзя / А. А. Лукашанец // Весці Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2014. – № 1. – С. 66–73.
50. Лукашанец, А. А. Беларуская мова на пачатку ХХІ стагоддзя: некаторыя разважанні / А. А. Лукашанец // Роднае слова. – 2004. – № 11 – С. 39–44.
51. Лукашанец, А. Беларуская мова ў пачатку ХХІ ст. / А. Лукашанец // Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2009. – № 1. – С. 4–10.
52. Лукашанец, А. А. Беларуская мова ў сучасным свеце / А. А. Лукашанец // Польшча. – 2010. – № 9. – С. 138–151.
53. Лукашанец, А. Месца беларускай мовы ў лінгвістычным ландшафце Еўропы / А. Лукашанец // Наука и инновации. – 2011. – № 9 (103). – С. 20–22.
54. Макаль, П. Кніга [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://knihi.com/Piatrus_Makal/Kniha.html. – Дата доступу : 20.10.2021.
55. Мароз, С. Беларуская мова ў сям’і славянскіх моў і моў народаў свету / С. Мароз, М. Ржавуцкая // Роднае слова. – 2011. – № 8. – С. 44–48.
56. Мёртвая мова [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://be.wikipedia.org/wiki/Мёртвая_мова. – Дата доступу : 23.10.2021.
57. Міхневіч, А. Я. Слоўка за слоўкам : алф. даведнік па культуры бел. мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. – Мінск : Выдавецкі цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.
58. Мороз, О. Интернет живого [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://postnauka.ru/video/81693>. – Дата доступа : 31.10.2022.
59. Мячкоўская, Н. Б. Дывергентныя і канвергентныя працэсы ў беларускай моўнай сітуацыі ХХ стагоддзя і сучасная мадэль нацыянальнага самасцвярджэння / Н. Б. Мячкоўская // Беларусіка = Albaruthenica. – 2010. – Кніга 30. – С. 140–146.
60. Мячкоўская, Н. Б. Сацыялінгвістычны погляд на чыннікі, тармазы і прыярытэты нацыянальнага адраджэння / Н. Б. Мячкоўская // Беларусіка = Albaruthenica. – 2001. – Кніга 19. – С. 173–180.
61. Назаранка, Ю. В. Ідыяматыка нацыянальнай мовы і аўтарскае выслоўе: сістэма, сістэматызацыя, функцыянаванне / Ю. В. Назаранка // Карповские научные

чтения : сб. науч. статей / редкол.: А. И. Головня (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2012. – Вып. 5. – Ч. 2. – С. 163–165.

62. Нанотранзисторы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://old.computerra.ru/206614>. – Дата доступа : 30.04.2022.

63. Новая беларуская літаратурная мова [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://thelib.info/kultura/1023463-novaya-belaruskaya-litaraturnaya-mova>. – Дата доступу : 24.11.2021.

64. Новік, Я. К. Гісторыя Беларусі: ад старажытных часоў – па 2008 : вучэб. дапаможнік / Я. К. Новік, І. Л. Качалаў, Н. Я. Новік ; пад рэд. Я. К. Новіка. – Мінск : Выш. шк., 2008. – 512 с.

65. Новиков, Л. А. Искусство слова / Л. А. Новиков. – М. : Педагогика, 1982. – 128 с.

66. ООП в РНР: история развития и проблемы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://valera.ws/2007.11.11~oop_in_php. – Дата доступа : 30.04.2022.

67. Панчанка, П. Родная мова [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://knihi.com/Pimien_Pancanka/Rodnaja_mova.html. – Дата доступу : 20.10.2021.

68. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://be.wikipedia.org/wiki/Параўнальна-гістарычнае_мовазнаўства. – Дата доступу : 19.11.2021.

69. Паустовский, К. Поэзия прозы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://paustovskiy-lit.ru/paustovskiy/public/poeziya-prozy.htm>. – Дата доступа : 19.10.2021.

70. Перапіс насельніцтва Беларусі (2019) [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : [https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Перапіс_насельніцтва_Беларусі_\(2019\)](https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Перапіс_насельніцтва_Беларусі_(2019)). – Дата доступу : 23.10.2021.

71. Плотнікаў, Б. А. Сістэмнасць мовы / Б. А. Плотнікаў // Беларуская мова А–Я: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С. 493.

72. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова : лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэсэсэрвіс; Кніжны Дом, 2003. – 672 с.

73. Поликарпов, В. А. Психология личности: курс лекций / В. А. Поликарпов, О. Г. Ксёнда. – Минск : БГУ, 2015. – 162 с.

74. Понятие билингвизма и его виды [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ped.bobrodobro.ru/62902>. – Дата доступа : 02.01.2022.

75. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://knihi.com/none/Помнікі_starazytnaj_bielaruskaj_pismiennasci.html#1. – Дата доступу : 22.11.2021.

76. Прыгодзіч, М. Р. Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2010. – 184 с.

77. Разанаў, А. С. З апокрыфа ў канон гутаркі, выступленні, нататкі / А. С. Разанаў. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2010. – 138 с.

78. Рамза, Т. Р. «Тарашкевіца» і «наркамаўка»: ці ёсць граматычнае процістаянне? / Т. Р. Рамза // *Rozprawy Komisji Jezykowej Lodzkiego Towarzystwa Naukowego*. – 2018. – Т. 66. – С. 409–432.
79. Реформатский, А. А. Фонология на службе обучения произношению неродного языка / А. А. Реформатский // *Из истории отечественной фонологии*. – М., 1970. – С. 506–515.
80. Родны край: адрыўны каляндар на 2021 г. : даведачнае выданне / склад. Н. А. Галкоўская [і інш.]. – Беларусь, 2020.
81. Семенюк, Н. Н. Норма / Н. Н. Семенюк // *Языкознание : большой энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 496–497.
82. Скрыган, Я. Блізкія сэрцу думкі / Я. Скрыган [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://knihi.com/Jan_Skryhan/Blizkija_serco_dumki.html. – Дата доступу : 19.10.2021.
83. Славянскія мовы [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://be.wikipedia.org/wiki/Славянскія_мовы. – Дата доступу : 23.10.2021.
84. Слова ад «Дзеяслова» [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://dziejaslou.by/old/www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/dubou3802ec.html?OpenDocument>. – Дата доступу : 05.04.2022.
85. Смольская, Т. М. Беларуская мова: юрыдычная лексіка: вучэб. дапаможнік / Т. М. Смольская, Л. У. Хрышчановіч. – Мінск : РІВШ, 2016. – 240 с.
86. Де Соссюр, Ф. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 696 с.
87. Спадчына Кірыла і Мяфодзія [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.nlb.by/by/news/knizhnyja-vystawki/spadchyna-kiryla-i-myafodziya>. – Дата доступу : 13.12.2021.
88. Супрунчук, М. Калі беларуская мова будзе вывучацца ў Кембрыджы? / М. Супрунчук [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://philology.by/ramza-belaruskaja-mova-za-miazhoj-2010>. – Дата доступу : 05.01.2022.
89. Сямешка, Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэб. дапаможнік. – Мінск : Сучаснае слова, 1999. – 224 с.
90. Тамашэвіч, Т. І. Мова і маўленне / Т. І. Тамашэвіч // *Беларуская мова А–Я: Энцыклапедыя* / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С. 339–340 с.
91. Тарашкевіца [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://be.wikipedia.org/wiki/Тарашкевіца>. – Дата доступу : 05.04.2022.
92. Трубецкой, Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре / Н. С. Трубецкой // *Вопросы языкознания*. – 1990. – № 2. – С. 122–139.
93. Усенков, Д. Книга XXI века [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.nkj.ru/archive/articles/8183>. – Дата доступа : 15.06.2022.

94. Цень, К. Я прыду за табой у аўгусце [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.rulit.me/books/ya-prydu-za-taboj-u-augusce-calibre-2-48-0-read-570322-1.html>. – Дата доступу : 31.10.2022.
95. Цумараў, Я. А. Дзяржаўная мова / Я. А. Цумараў // Беларуская мова А–Я: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С. 181–182.
96. Цыхун, Г. А. Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў / Г. А. Цыхун // Беларуская мова А–Я: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С.84–86.
97. Цыхун, Г. Крэалізаваны прадукт. Трасянка як аб’ект лінгвістычнага даследавання / Г. Цыхун // АРСНЕ. – 2000. – № 6 (11). – С. 51–58.
98. Шкраба, І. Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове: структурна-граматычны і функцыянальна-дынамічны аспекты / І. Р. Шкраба. – Мінск : Асар, 2004. – 239 с.
99. Этногенез беларусов [Электронны рэсурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Этногенез_беларусов. – Дата доступу : 15.11.2021.
100. Язык народа. Из сочинений К. Д. Ушинского [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <https://russianclassicalschool.ru/videoprezentatsii/item/1085-yazyk-naroda-iz-sochinenij-k-d-ushinskogo.html>. – Дата доступу : 30.10.2021.

Вучэбнае выданне

**Албут Анастасія Анатольеўна
Пятрова Наталля Яўгеньеўна**

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

У трох частках

Частка 1

АГУЛЬНЫЯ ЗВЕСТКІ ПРА МОВУ

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ ДАПАМОЖНІК

Рэдактар *К. С. Юрэц*

Камп'ютарная праўка, арыгінал-макет *А. І. Талкач*

Падпісана ў друк 26.09.2023. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная. Гарнітура «Таймс». Аддрукавана на рызографе. Ум. друк. арк. 8,25. Ул.-выд. арк. 8,8. Тыраж 90 экз. Заказ 92.

Выдавец і паліграфічнае выкананне: установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў №1/238 ад 24.03.2014,
№2/113 ад 07.04.2014, №3/615 ад 07.04.2014.

Вул. П. Броўкі, 6, 220013, г. Мінск